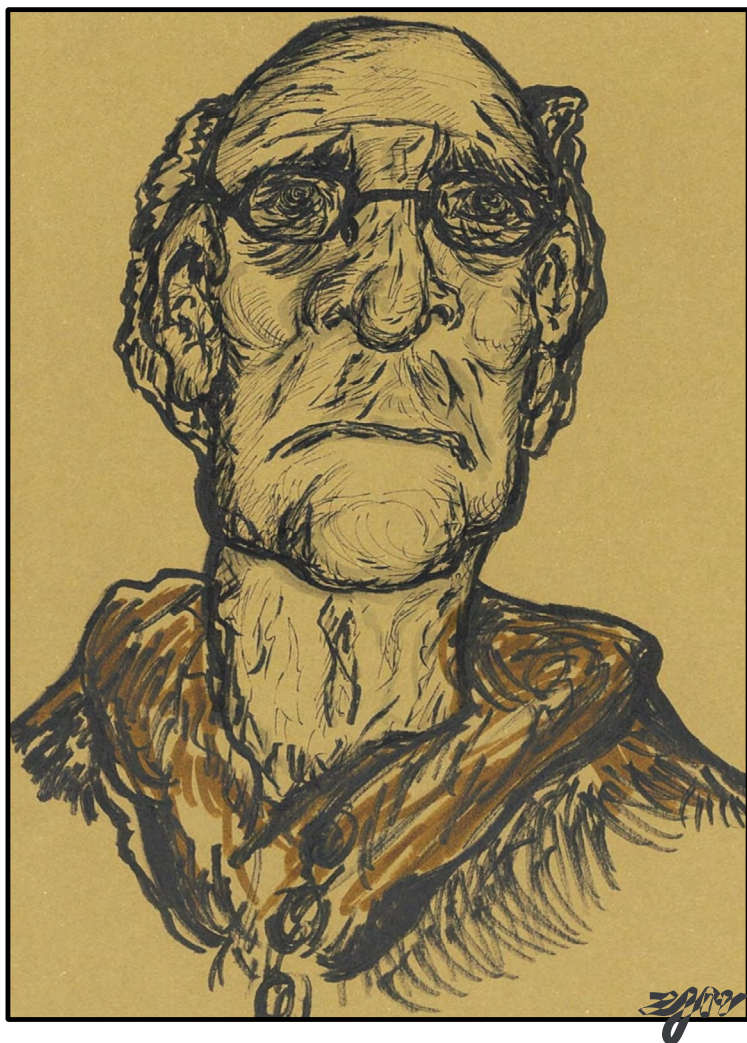

Ciklus

Társadalom- és kultúraelméleti folyóirat

2. szám

Ciklus

Társadalom- és kultúraelméleti folyóirat

2. szám (2026)

DOI: <https://doi.org/10.64718/ciklus/2026-02-00>

Kiadja az Eötvös Loránd Tudományegyetem (Budapest)

Főszerkesztő és felelős szerkesztő: Csányi Gergely (ELTE TáTK)

Szerkesztőség: András Csaba (PTE BTK), Barna Emília (BME GTK), Bekker Balázs (ELTE TáTK), Bozsoki Petra (ELTE BTK), Forczek Ákos (ELTE BTK), Ónya Balázs (PTE BTK), Soós Kinga (ELTE TáTK)

A szerkesztőbizottság elnöke: Éber Márk Áron (ELTE TáTK)

A szerkesztőbizottság: Bagi Zsolt (PTE BTK), Böröcz József (Rutgers Egyetem), Gille Zsuzsa (Illinois Egyetem), Hites Sándor (ELTE HTK), Kiss Viktor (PTI TEM), Kovai Melinda (ELTE TáTK), Losoncz Alpár (Újvidéki Egyetem), Melegh Attila (BCE), Mesterházi Miklós (NYME BTK), Sik Domonkos (ELTE TáTK), Szigeti Attila (Babes-Bolyai Egyetem), Tallár Ferenc (ELTE BTK), Timár Judit (HUN-REN KRTK), Susan Zimmermann (CEU)

Borítókép: Zell Julian Maxim

Tördelés, lapterv és tipográfia: Horváth Zoltán

Szöveggondozás: Melhardt Gergő

Honlap: <https://ojs.elte.hu/ciklus>

Facebook-oldal: <https://www.facebook.com/profile.php?id=61592918787392>

E-mail-cím: ciklus.folyoirat@gmail.com

E lapszám létrejöttét az ELTE Folyóiratfejlesztési Alap támogatta.

DOI-előtag: 10.64718

ISSN 3141-8244 (Print)

Tartalom

A SZERKESZTŐSÉG HANGJA	7
Bekker Balázs & Csányi Gergely: Michael Burawoy halálának első évfordulójára	9
TANULMÁNYOK	15
Éber Márk Áron: Hogyan szerveződünk történelemformáló erővé? <i>Antonio Gramsci stratégiája egy új történelmi blokk felépítésére és a hegemonia megszerzésére</i>	17
Kiss Viktor: Megszabadulás az időtől. <i>A jelen illúziója a posztmodern kapitalizmusban</i>	35
Melegh Attila: Blokkosodás és eldologiasodás. <i>Magyar migrációs diskurzusok</i>	59
Balázs Gábor: Burzsoá? Forradalom? <i>A nagy francia forradalom jellegéről</i>	95
Kovai Melinda: Szociálpszichiátriát! <i>Avagy kritikai pszichológia a késő Kádár-kori Magyarországon</i>	125
Kocsis Árpád: A fecsegés nehézségei	153
FORDÍTÁSOK	173
Michael Burawoy: Marxizmus Polányi után <i>(fordította: Csányi Gergely)</i>	175
RECENZIOK	199
Menyhárt Áron: Osztálymeghatározottság a mai Magyarországon. <i>Huszár, Á. (2025). Az osztály hosszú árnyéka. Napvilág.</i>	201

A SZERKESZTŐSÉG HANGJA

Michael Burawoy halálának első évfordulójára

Bekker Balázs

ELTE TáTK Szociológiai Doktori Iskola
bekker.balazs@gmail.com

Csányi Gergely

ELTE TáTK Társadalomkutatások Módszertana Tanszék
csanyi.gergely@tatk.elte.hu

2025 szomorú év volt a kritikai munkakutatások történetében. Az év elején Michael Burawoy, az év végén Keith Hart hagyott itt minket. Hart munkásságával egy későbbi, az informalitás témakörének szentelt számunkban foglalkozunk majd bővebben; most, a folyóirat indulásakor a szerkesztőség néhány szociológus tagja Michael Burawoy halálának első évfordulójáról emlékezik meg. Társadalomelmélettel (is) foglalkozó folyóiratot indítani úgy, hogy a talán utolsó világhírű marxista szociológus már nincs közöttünk, azt is jelenti: ez a folyóirat szegényebb korszakban kezdi meg működését.

Ugyanakkor Burawoy az itthon alig ismert világhírű szociológusok közé tartozik. Neve leggyakrabban azért kerül elő a magyar szociológiaképzésekben, mert Earl Babbie (2003 [2001], p. 329) ma is használt módszertankönyvében megemlíti a Burawoy nevéhez kötődő módszert, a kiterjesztett esettanulmányt – de elméleti keretéből kiszakítva, azt kiüresítve. Hiába végzett Burawoy nagyszabású terepkutatást Magyarországon, és hiába írt Lukács Jánossal közösen (Burawoy & Lukács, 1994) nagy jelentőségű – magyar nyelvre máig le nem fordított – könyvet a magyar szocializmus utolsó éveiről: ugyanúgy áldozatul esett az amerikai polgári szociológiatörténeti kánon importálásának, mint egyik legtöbbet idézett szerzője, a szintén Magyarországhoz kötődő Polányi Károly.

Itthon tehát kevesekre hatott a munkássága – rájuk viszont annál erősebben. Amikor a 2008-as válság utáni gazdasági-társadalmi turbulencia közepette megalakult a Helyzet Műhely – az a baloldali társadalomtudományi műhely, melynek tagjai a *Ciklus* szerkesztőségének csaknem felét adják –, alapítói angol névként a *Working Group for Public Sociology* „Helyzet” alakot választották. A *public sociology* – közsociológia – kifejezést tehát Burawoytól kölcsönözték, jelezve, hogy szakítani kívánnak a hazai polgári-akadémiai hagyománnyal, és hogy a szociológiát csak Burawoy programjának keretében érdemes művelni. De milyen Burawoy szociológiája? Kritikai-marxista, dialektikus, globális léptékű és közérdekű.

Kritikai-marxista. Burawoy kreatív, formabontó gondolkodását jól példázza, hogy nem marxista szociológiáról, hanem *szociológiai marxizmus*ról ír (Burawoy, 2026 [2013], pp. 188–191). Ez a szociológia és a politika kapcsolatának egészen újszerű megközelítését jelenti. Burawoy számára nem az a kérdés, hogy a szociológiába – mint a liberális ideológia intellektuális kiegészítéseként létrejött hagyományba – hogyan lehet marxizmust csempészni. Ehelyett az a kérdése, hogy a polgári szociológia módszertanát és elméletét miként használhatjuk fel arra, hogy megértsük az alulról építkező rendszerellenes, prefiguratív kezdeményezéseket – amelyeket ő a társadalom önvédelmi reakciójának harmadik hullámaként azonosít –, és elősegítsük az összekapcsolódásukat és felskálázásukat.

Dialektikus. Burawoy számára a marxizmus élő hagyomány, nem megmerevedett dogma. Ez a megközelítés az úgynevezett nyitott marxizmus (*open marxism*) irányzatokhoz közelíti őt (ld. pl. Memos, 2025). Ez a „nyitottság” sokkal többet jelent, mint egy egyszerű jó tanács arról, hogy óvakodjunk a dogmatizmustól. Abból – az egyébként Lukács Györgynél (1971 [1922]) is kifejtett – gondolatból indul ki, hogy a marxizmus maga is a társadalmi dialektika terméke. Burawoynál – itt tér el Lukácstól – a marxizmus különböző formái a polányi értelemben (Polányi, 2025 [1944]) vett piacosodásra adott társadalmi ellenmozgás termékei. Minden új kihívás a marxizmus más-más formáit követeli meg és más formáit is kell, hogy megidézzék. A piacosítás jelenleg két formában a legerősebb: a környezeti erőforrásoknak az ökológiai katasztrófához vezető piacosítása és a tudás áruvá tétele; az ezekre adott válasz a marxizmus harmadik hulláma, a szociológiai marxizmus. Felfogása abban az értelemben is dialektikus, hogy sem az empirikus terepmunkát nem rendelte alá az elméletnek, sem az elméletet a mechanikus adatgyűjtésnek. Távol állt tőle mind a karosszékszociológia, mind a pozitivista értéksemleges empirizmus. Az elmélet és a terepen tapasztaltak közötti ellentmondás az, ami élővé teszi az elméletalkotást és a terepmunkát egyaránt, ezáltal nemcsak a szociológiát, de a szociológiai marxizmust is.

Globális léptékű. Burawoy megközelítése abban az értelemben is dialektikus volt, hogy a globális és a helyi folyamatokat egymással való ellentmondásos összekapcsolódásukban elemezte. Akár zambiai rézbányában (Burawoy, 1972), akár (késő) szocialista kelet-európai gyárakban végzett terepmunkát, elemzésének fókuszában mindig az állt, hogy a globális strukturális dinamikák hogyan gyűrűznek be a terepre, vagy éppen a terep hogyan áll ellen ezeknek, hogyan transzformálja a helyi szinten ezeket a dinamikákat, mindezek pedig hogyan válnak maguk is egy globális folyamat részévé.

Közérdekű. Burawoy talán legismertebb fogalma – a kiterjesztett esettanulmány után – a „közsociológia” (Burawoy, 2006 [2004]). E fogalmat még itthon is viszonylag jól ismerik, mert a *Replika* folyóirat 2006-ban lapszámot szentelt a közsociológia koncepciója körüli vitának, és közreadta az egyébként megdőbbentően kevés magyar nyelvű

Burawoy-fordítás egyikét. Burawoy egész pontosan az úgynevezett organikus közszociológiák erősítését szorgalmazta. Mint írja: „a munkásmozgalmakkal, a szomszédsági kapcsolatokkal, a vallási közösségekkel, a bevándorlási vagy emberi jogokat követelő csoportokkal és szervezetekkel foglalkozó [szociológiát]. Az organikus közszociológiát művelő szociológus és valamely közösség között párbeszéd folyik, kölcsönös tanulási folyamat zajlik” (uo., p. 39). Burawoy nem gondolta, hogy ez a program helyettesíthetné a professzionális szociológiát vagy a szociológia közpolitikában betöltött szerepét; a világrendszer jelenlegi állapotában azonban a közszociológiát tartotta a szociológia politikailag leghatékonyabb, ugyanakkor leginkább háttérbe szorított formájának.

Elméleti megközelítései mellett módszertani munkássága is arra irányult, hogy az empirikus szociológiai kutatást globális kontextusba helyezze, és a lokális megfigyeléseket is ebbe a keretbe illessze. Zambiai, magyarországi vagy egyesült államokbeli terepmunkái során eltökélt célja volt, hogy az etnográfiai kutatások jelentős részével ellentétben megfigyelései ne csak az adott közegről tegyenek állításokat, a „kutatott közeg” ne csak adatforrás legyen, hanem a közösség tényleges gyakorlataira, mindennapi, megtörtént eseményeire, küzdelmeire, drámáira fókuszáljon, kiterjesztve azokat a globális-történelmi kontextusra, mely alapján az elméletek rekonstruálhatók (Burawoy, 1998). *A kiterjesztett esettanulmány* kifejezés nem hozzá köthető: már az 1950-’60-as években megjelent a manchesteri szociális antropológiai iskola munkásságában, emellett az USA-ban több olyan etnográfiai irányzat is jelen volt, amelyek lokális megfigyelésekből globális szintű elméleti kerettel dolgoztak. Burawoy hozzájárulása az volt, hogy a módszertant „a »reflexív megértés« által az »explicit tudatosság« szintjére emelte” (uo., p. 7) – ezzel tette a kiterjesztett esettanulmányt a marxista etnográfia egyik meghatározó eszközévé.

A Burawoy-féle kiterjesztett esettanulmány megmutatta, hogy az etnográfia által megfigyelt, jelenbeli mikrofolyamatok egyszerre vizsgálhatók empirikusan és értelmezhetők a történelmi materializmus keretrendszerében. A jelen folyamatai ugyanis maguk is történelmileg meghatározott feltételek között zajlanak: nem elszigeteltek, hanem a tágabb kontextus által meghatározottak, a globális folyamatok leképeződésének és lokális újratermelésének eredményei (Burawoy, 2021). A gyárban zajló folyamatok nem csak az adott szervezet falai között értelmezhetők: a tágabb kapitalista munkaszervezés, a függőségi és a koloniális viszonyok, valamint az adott termelési rezsimeket alakító globális folyamatok meghatározzák azokat a mindennapi interakciókat, folyamatokat, amelyeket az etnográfus megfigyel. Ugyanakkor az elméletet sem merev, „ellenőrizendő” konstrukciókként kezelte. A kiterjesztett esettanulmány egyik lényegi eleme, hogy az eredeti elmélet a vele nem magyarázható anomáliák fényében – a tágabb történelmi, politikai, és társadalmi összefüggéseket is figyelembe véve – újraalkotható (Burawoy, 1998).

A módszertan másik sajátossága a kutató szerepére vonatkozott. Korábban az etnográfiai hagyomány jelentős része igyekezett nem beavatkozni vagy befolyásolni a megfigyelt folyamatokba, csak rögzíteni azokat. Ezzel szemben Burawoy nyíltan vállalta pozícióját a terepen, és mellett érvelt, hogy kutatói mivoltának felfedésével nemcsak őszintébb viszonyt alakíthat ki, hanem többletinformációhoz is juthat (Burawoy, 1998, 2003).

A kiterjesztett esettanulmány mára a marxista empirikus kutatás egyik meghatározó módszerévé vált. Terepkutatásait olvasva mind inspirálódhatunk abból, hogy nem kell választanunk a nagy léptékű, elvont strukturális elemzés, valamint a mindennapi, megélt jelenségek és tapasztalatok vizsgálata között: a kettő összekapcsolható, sőt összekapcsolandó. Megtanulhatjuk tőle, hogy a lokális sosem kizárólag lokális, ha pedig a tapasztalat ellentmond az elméletnek, az nem az elmélet cáfolata, hanem lehetőség annak kiterjesztésére, újraalkotására. Burawoy fő módszertani hozzájárulása végsősoron az volt, hogy megmutatta: a tudás dialogikus úton termelődik, még ha lokálisnak tűnik is, mindig tágabb, globális kontextusba illeszkedik, termelése pedig reflexív folyamat. Ezt alapozza meg módszertanilag a kiterjesztett esettanulmány.

Burawoy azonban nemcsak a marxista terepkutatást forradalmasította: a szociológia egészének megújításához járult hozzá. Írásaiban, oktatói és közéleti tevékenységében egyaránt vallotta, hogy a tudás termelése sosem lehet a kevesek, a magasan képzettek kiváltsága, és a világ értelmezése sosem lehet pusztán a kutatók feladata, hiszen csak akkor érthetjük meg igazán, ha onnan nézzük, ahol történik. Meggyőződése szerint szociológusként az a feladatunk, hogy számot vessünk azzal: kiknek a tapasztalatai válnak tudássá, mire használjuk fel ezt a tudást, és hogyan juttatjuk vissza azokhoz, akik nap mint nap megélik és alakítják. Élete egyik utolsó interjújában kifejtette: szociológusként arra is gondolnunk kell, hogyan védjük meg magát a tudományt a rá irányuló, egyre gyakoribb és egyre magasabb szintről érkező politikai támadásoktól (Benson & Burawoy, 2025). Egész életében védelmezte és terjesztette a szociológiát, és gyakran fel is szólalt a világ azon igazságtalanságai ellen, amelyek kutatásának tárgyát képezték; legyen szó antirasszizmusról, antikapitalizmusról (Burawoy, 2006 [2004]), rendőri erőszakról és a szélsőjobboldal előretöréséről (Burawoy, 2022) vagy a palesztin népirtásról (Burawoy, 2025). Felszólalásait mindvégig azzal indokolta, hogy a szociológiának felelőssége kiállni az elnyomás és az igazságtalanság ellen.

Ahogy Melegh Attila (2025) a *Mércén* megjelent nekrológjában fogalmaz: Burawoy már nincs köztünk, de a programját ránk hagyta, a feladat adott. Érdemes Burawoyt olvasni már csak azért is, mert azon kevés szerző közé tartozik, akiket olvasva az embernek (újra) kedve támad szociológusnak lenni – és ez manapság nagy szó.

Hivatkozott irodalom

- Babbie, E. (2003 [2001]). *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata*. Balassi.
- Benson, M., & Burawoy, M. (2025). Michael Burawoy in conversation, *The Sociological Review*, 2025. március 25. <https://thesociologicalreview.org/magazine/march-2025/michael-burawoy-in-conversation/>
- Burawoy, M. (1972). *The Colour of Class on the Copper Mines, from African Advancement to Zambianization*. Manchester University Press.
- Burawoy, M. (1998). The extended case method. *Sociological Theory*, 16(1), 4–33. <https://doi.org/10.1111/0735-2751.00040>
- Burawoy, M. (2003). Revisits: An outline of a theory of reflexive ethnography. *American Sociological Review*, 68(5), 645–679. <https://doi.org/10.1177/000312240306800501>
- Burawoy, M. (2006 [2004]). Közérdekű szociológiát! *Replika*, 54–55, 35–66.
- Burawoy, M. (2021). Living sociology: On being in the world one studies. *Annual Review of Sociology*, 47(1), 17–40. <https://doi.org/10.1146/annurev-soc-072320-101856>
- Burawoy, M. (2022). The state of US sociology: From crisis to renewal. *Critical Sociology*, 48(2), 193–196. <https://doi.org/10.1177/08969205211069419>
- Burawoy, M. (2025). Why and how should sociologists speak out on Palestine? *The Sociological Review*, 73(2), 249–260. <https://doi.org/10.1177/00380261251321676>
- Burawoy, M. (2026 [2013]). Marxizmus Polányi után. *Ciklus*, 2, 175–196. <https://doi.org/10.64718/ciklus/2026-02-07>
- Burawoy, M., & Lukács, J. (1994). *The Radiant Past: Ideology and Reality in Hungary's Road to Capitalism*. University of Chicago Press.
- Lukács, Gy. (1971 [1922]). *Történelem és osztálytudat*. Magvető.
- Melegh, A. (2025). Halhatatlan szociológia. Michael Burawoy emlékére. *Mérce*, 2025. február 16. <https://merce.hu/2025/02/16/halhatatlan-szociologia/>
- Memos, C. (2025). *Open Marxism. Critical Theory as Militant Enlightenment*. Bloomsbury. <https://doi.org/10.5040/9781350073357>
- Polányi, K. (2025 [1944]). *A nagy átalakulás. Korunk gazdasági és politikai gyökerei*. Napvilág.

TANULMÁNYOK

Hogyan szerveződjünk történelemformáló erővé?¹

Antonio Gramsci stratégiája egy új történelmi blokk felépítésére és a hegemonia megszerzésére

Éber Márk Áron

ELTE TáTK Szociológia Tanszék; PTI TEM
eber.mark.aron@tat.k.elte.hu

DOI: <https://doi.org/10.64718/ciklus/2026-02-01>

A tanulmány rekonstruálja Antonio Gramsci javaslatait, amelyeket egyszerre ajánlott a valóságot feltáró elemző kategóriákként és a valóság megváltoztatását célzó stratégia fogalmi eszközeiként. A történelmi blokk, a köznapi gondolkodás, a szerves-szervező értelmiség, a pozícióháború, a kritikai pedagógia, a gyakorlat filozófiája, valamint a hegemonia fogalmainak egymással összefüggésben történő rekonstrukciójával az elemzés célja hozzájárulni egy új történelmi blokk felépítéséhez.

Kulcsszavak: történelmi blokk, hegemonia, értelmiség, a gyakorlat filozófiája, Gramsci

How Can We Organize to Become a History-Making Force? Antonio Gramsci's Strategy for Building a New Historical Bloc and Achieving Hegemony

This paper reconstructs the conceptual proposals of Antonio Gramsci, which he employed both as analytical categories for the interpretation of social reality and as conceptual instruments of a strategy aimed at transforming that reality. By reconstructing, in their interrelations, the concepts of historical bloc, common sense, organic intellectuals, war of position, critical pedagogy, philosophy of praxis, and hegemony, the analysis seeks to contribute to the construction of a new historical bloc.

Keywords: historical bloc, hegemony, intellectuals, philosophy of praxis, Gramsci

¹ Tanulmányomat Pankovits József (1941–2026) emlékének ajánlom. A nagyszerű magyar italianista, történész, Gramsci-kutató még olvasta és véleményezte ezt a kéziratot, a megjelenését azonban már sajnos nem élte meg. Köszönettel és hálával tartozom neki segítségéért, tanácsaiért, javaslataiért és jobbító észrevételeiért. Nem is csupán a magam nevében tartozom neki köszönettel, hanem – mint az alábbiakból kiderül, közös hagyományunk ápolása miatt – mindannyiunk nevében.

Egy új kultúra megteremtése nemcsak azt jelenti, hogy egyénileg „eredeti” fölfedezéseket teszünk, hanem azt is, és kiváltképpen azt, hogy a már felfedezett igazságokat kritikailag terjesztjük, mondhatni, „társadalmasítjuk”, s ezzel az élő cselekvések, a koordináció s a szellemi és erkölcsi rend elemévé változtatjuk. Ha sok-sok embert rávezetünk arra, hogy koherensen és egységesen gondolják el a jelen valóságát, akkor ez fontosabb és „eredetibb” filozófiai tett, mintha egy filozófiai „lángelme” felfedez egy új igazságot, amely kis értelmiségi csoportok birtoka marad.

Antonio Gramsci (1970 [1929–1935], p. 47)

Ha azt a kérdést tesszük fel önmagunknak és egymásnak, hogy mit kezdjünk az életünk hátralévő részével – a számunkra adódó következő évtizedekben –, válaszképpen túl gyakran kezdünk *egyéni* tervekről és célokról beszélni. Az individualizáltság e foka önmagában is gond. Mindenesetre ezen a ponton egyszerre két probléma is láthatóvá válik. Egyrészt, hogy nem tesszük fel elég sokszor ezt a kérdést önmagunknak és egymásnak, másrészt, hogy egyelőre nincsen rá közös válaszuk. E tanulmány célja, hogy legyen rá adandó közös válaszuk.

Egy folyóirat mindig közös vállalkozás, a most induló *Ciklus* legalábbis egészen biztosan az: szerkesztők, szerzők és olvasók diskurálnak majd egymással e lap hasábjain. Az első két lapszám nagyszerű lehetőséget kínál a címben szereplő kérdés feltételére – „Hogyan szerveződjünk történelemformáló erővé?” –, valamint válaszjavaslat megfogalmazására is. Úgy látom, hogy ma már könnyebben feltehető ez a kérdés, egyúttal megérett az idő a válaszjavaslat megfogalmazására is. E tanulmány így a következő évtizedekben elvégzendő közös szervezőmunkára invitál. Elsőként azt javasolja, hogy *akarjunk együtt történelemformáló erővé szerveződni*. Másodszor pedig felhívás kíván lenni arra, hogy *gondoljuk végig együtt, miképpen tudunk történelemformáló erővé szerveződni*. Az alábbiakban Antonio Gramsci nézeteiből rekonstruálok egy stratégiai javaslatcsomagot.

Gramsci fenti mottójának kifejezéseit kölcsönvéve előre kell bocsátanom, hogy az alábbiakban nem egy filozófiai „lángelme” által felfedezett új igazság olvasható majd. Nem teszék „eredeti” fölfedezéseket. Ha egyes megfogalmazások mégis ilyen hatást keltenek, az Gramsci érdeme. Célom a már felfedezett igazságok kritikai terjesztése, mondhatni, „társadalmasítása”. Ha sok-sok ember ennek szellemében koherensen és egységesen gondolja el a jelen valóságát, akkor a már felfedezett igazságok könnyebben válnak az élő cselekvések, a koordináció s a szellemi és erkölcsi rend elemévé. E kifejezés, „szellemi és erkölcsi rend”, szorosan kapcsolódik Gramsci két másik fogalmához, „a szellemi és erkölcsi reformhoz” (Gramsci, 1977 [1929–1935], pp. 16–17), valamint „a szellemi és erkölcsi vezetés”-hez – vagyis a hegemoniához (Gramsci, 1971 [1929–1935], p. 57). A hasonlóság nem a véletlen műve.

A már felfedezett igazságok kritikai terjesztése, mondhatni, „társadalmasítása” nem a Ciklushoz hasonló szakfolyóiratok feladata. Az efféle kiadványok nem is alkalmasak rá, nem erre valók. Illúzió volna azt gondolni, hogy sok-sok ember egy tudományos folyóiratban megjelent tanulmány nyomán *gondolja* majd *el koherensen és egységesen a jelen valóságát*. A szakfolyóiratok, különösen a magyar nyelvűek, sohasem válnak százazrek és milliók olvasmányává. Ennek ellenére egyáltalán nem szükségszerű, hogy ami itt megjelenik, pusztán *kis értelmiségi csoportok birtoka* maradjon. A szakfolyóiratok az újítás (innováció), nem pedig a széles körű terjedés (diffúzió), vagy a széles körű terjesztés (disszemináció) médiumai. Arra alkalmasak, hogy együttes erővel kimunkáljunk és közreadjunk olyan tartalmakat, amelyeket aztán más szereplők és médiumok széles körben elterjeszthetnek. Egy folyóirat ennyiben maga is feltételez egy történelmi blokkot, amelynek a része és amelynek összefüggésében a szerkesztőségében és a hasábjain folyó tevékenység értelmet nyer. A folyóiratok közlendője csak akkor *marad kis értelmiségi csoportok birtoka*, ha nem épül fel vele együtt egy történelmi blokk is. E tanulmány legfőbb javaslata azonban az, hogy építsünk fel egy ilyen történelmi blokkot. E szervezőmunka kulcsfontosságú teoretikusa és előfutára Gramsci.

Antonio Gramsci (1891–1937) 1926 és 1937 között bő egy évtizedig Mussolini fasiszta rezsimjének börtönében sýnylódott. Fogságban töltött ideje egy része alatt – 1929 és 1935 között – igen sokrétű iratanyagot állított elő. A börtöncenzúra miatt levélváltással csak nagyon korlátozott módon léphetett kapcsolatba a külvilággal – azaz szeretettel, barátaival, valamint elv- és párttársaival –, ezt bebörtönzésének politikai okai magyarázzák: Gramsci előbb szocialista, majd kommunista újságíró, politikus, vezető, gondolkodó és ideológus volt, a kapitalizmus és a fasiszmus esküdt ellensége. Börtönbüntetése idején nem engedélyezték neki, hogy kommunista párttársainak küldött leveleivel, üzeneteivel hozzájáruljon a fasiszmus és a kapitalizmus elleni küzdelemhez. Fogvatartottként teleírott harminchárom iskolai füzetében, amelyet az utókor „börtönfüzetekként” ismer, szintén nem fogalmazhatott teljesen nyíltan, hiszen jegyzeteit a börtöncenzúra ugyanúgy átnézte, ellenőrizte, mint leveleit. E füzetek így egyszerre foglalnak magukba valóságfeltáró-elemző céllal, valamint stratégiai-politikai céllal megfogalmazott javaslatokat az utókor számára. Az elemzés és az iránymutatás a legtöbbször elválaszthatatlan egymástól. Ezzel együtt a börtönfüzetek mindkét értelmezési síkja rejtjelezett, töredékes és homályos – azaz többféleképpen is rekonstruálható. Az alábbiakban egy olyan rekonstrukciót teszek közzé, amelyet a füzetek alapján filológiaiailag jól védhetőnek, ugyanakkor stratégiaalkotási célokra is maximálisan alkalmazhatónak látok. Nem elsőként és nem is egyedülálló módon rekonstruálom Gramsci nézeteit (más kísérletek és előzmények: Buci-Glucksmann, 1980 [1975]; Boothman, 2000, 2017; Cre-

han, 2016; Sotiris 2019, 2024). Az alábbi rekonstrukció központi fogalmai a „történelmi blokk”, a „köznapi gondolkodás”, a „szerves-szervező értelmiség”, a „kritikai pedagógia”, a „pozícióháború”, „a gyakorlat filozófiája”, valamint a „hegemónia” lesz.

Gramsci alapállása

A börtönbüntetését töltő Gramsci egy sor olyan intellektuális probléma megoldását tűzte ki célul, amelyek mély és alapos elemzésére újságíró-politikus-szervezőként nem vállalkozhatott, mert a napi munka mellett nem maradt rá sem ideje, sem ereje. A börtönben már több ideje maradt erre: vizsgálhatta az olasz egység megeremtésének körülményeit és sajátos történelmi pályáját, az értelmiség különböző történeti formáit és funkcióit, az 1917-es oroszországi bolsevik forradalom tapasztalatait, a polgári (azaz a civil) társadalom, valamint a politikai társadalom felépülésének jellegzetességeit, mérlegelhetette a szocialista és kommunista munkásmozgalom stratégiai és taktikai dilemmáit – illetve foglalkozhatott további esztétikai, filozófiai, történeti és politikai kérdésekkel is. Alapállása, politikai nézeteinek iránya azonban eltéveszthetetlen: Gramsci antikapitalista és antifasiszta volt, az Olasz Szocialista Pártból (PSI) való kilépése után a – részben általa alapított – Olasz Kommunista Párt (PCI) egyik vezetőjeként a két munkáspárt egységfrontba vonására, a dolgozók osztályainak politikai egységbe kovácsolására törekedett. Lapja, az 1924-ben alapított *L'Unità* (Egység) is e politikai szándékról kapta a nevét (Pankovits, 1975, 2010, 2025).

Gramsci 1926-ban letartóztatása miatt befejezetlenül maradt írásában, *A déli kérdés néhány aspektusa* című elemzésében azt is nyilvánvalóvá tette, hogy a két pártra szakadt munkásmozgalom politikai egyesítése aligha érhet el áttörő sikert, ha nem tudják maguk mellé állítani a földmunkásokat, mindenekelőtt a dél-itáliai parasztságot (Gramsci, 1985 [1916–1935]). Letartóztatása előtt írott szövegében is annak kérdésével küzdött, hogy miért nem ért el igazi sikert a *Biennio Rosso*, vagyis a gyár- és földfoglalásoktól hangos két vörös év (1919–1920). Válasza szerint ennek fő oka az volt, hogy elsősorban az iparosodott Észak-Itália munkásait tudták mozgósítani céljaik mellett, a zömmel agrárius arculatú Dél-Itália szegényparaszti népességének zöme azonban nem társult a küzdelemhez, mert nem sikerült bevonniuk őket a közös felszabadulásért folytatott küzdelembe. Más megfogalmazásban: a forradalmi kísérlet azért végződött kudarccal, mert nem sikerült megtörni a déli agrárblokkot (a földbirtokosok uralmát délen), így viszont nem tudták legyőzni az északi ipari tőke és a déli földbirtokosok uralkodó osztályszövetségét (Gramsci, 1985 [1916–1935]).

Ezt belátva Gramsci célja az volt, hogy előmozdítsa az északi ipari munkásság és a déli földmunkások osztályszövetségének létrehozását, amely a dolgozó osztályok antikapitalista történelmi blokkjává összeforrva forradalmi átalakulást érhet el Olaszországban. A történelmi-politikai helyzet, valamint Gramsci letartóztatása miatt a húszas években már nem került sor erre. Gramsci és a PCI forradalmi stratégiája történelmi vereséggel zárult. Az 1922-ben Rómába masírozó Mussolini képes volt stabilizálni, majd megerősíteni fasiszta rezsimjét, a két baloldali párt (a PCI és a PSI) meggyengült, Gramscit 1926-ban letartóztatták és bebörtönözték, majd fogvatartása alatt és elhatalmasodó betegségei folyamányaként 1937-ben, 46 évesen meg is halt. Mussolini fasiszta rezsimje csak a második világháború végén, 1945-ben bukott meg.

Mi a történelmi blokk?

A történelmi tömb vagy történelmi blokk (*blocco storico*) Gramsci felfogásában nem más, mint egységbe szervezett, történelemformáló erővé alakított közös akarat. Maga is történelmi termék, amennyiben szervezőmunka eredménye, ugyanakkor a történelmet alakítani is képes. Olyan kollektív, szervezett erő, amely több politikai intézményeknél (pártnál, mozgalomnál), több politikai tábornál vagy szavazótábornál, illetve több civil szerveződéseknel (szervezeteknél, egyesületeknél és sajtónál), de magába foglalja ezeket is. Szervesen felépülő egysége vezetők és vezetettek összeforrasztása révén hegemoniára tör, más történelmi blokk(ok)al szembeszegülve ellenhegemoniát épít. Meghatározása Gramscinál első látásra meghökkenítően absztrakt: „a természet és a szellem (alap és felépítmény) egysége, az ellentétes és a különböző dolgok egysége” (Gramsci, 1977 [1929–1935], p. 23). Másutt: „Az alap és a felépítmények »történelmi blokkot« alkotnak, vagyis a felépítmények bonyolult, ellentmondásos és heterogén egésze a társadalmi termelési viszonyok egészének a tükröződése” (Gramsci, 1970 [1929–1935], p. 94, vö. p. 106). Könnyebb útnak ígérkezik, ha több lépésben, a politikai blokk, illetve a társadalmi blokk elgondolásain keresztül közelítjük meg.

A *politikai blokk* a három közül a legszűkebb értelmű fogalom: ez politikai szervezetek szövetségét jelenti, másképpen párt- vagy mozgalmi szervezetek időleges szövetségre lépésének eredménye. Ilyen értelemben használatos például a kormánykoalíció kifejezés is, vagyis amikor pártok vagy mozgalmak összekapcsolódva döntő mértékű hatalmat és erőt egyesítve megalkotnak egy masszív politikai blokkot. Gramsci is használta ezt a kifejezést (pl. 1977 [1929–1935], p. 55), de nála nem kapott stratégiai jelentőséget. A *társadalmi blokk* már közelebb áll Gramsci központi fogalmához. Ez az előbbivel rokonér-

telmű, de tágabb értelmű kifejezés: társadalmi csoportok (osztályok, osztályfrakciók és rétegek) politikai összekapcsolódását jelenti. Ez esetben már nemcsak maguk a politikai szervezetek, azok tagjai vagy vezetői részei a blokknak, hanem a társadalom nagyobb csoportjai is: a hívek, támogatók, aktivisták, pártolók, szavazók körei együttesen (pl. Gramsci, 1977 [1929–1935], p. 115).

Ezekhez képest a *történelmi blokk* fogalmilag absztraktabb és ezért még tágabb jelenségkört fog át – ez Gramsci központi jelentőségű fogalma. A történelmi blokk a fentiekén túlmenően nemcsak politikai szervezeteket és intézményeket foglal magába (de azokat is), és nem is csak társadalmi csoportokat (de azokat is), hanem az anyagi-termelési-gazdasági alaptól az intézményes-szervezeti-személyzeti szinteken át az eszmei-szellemi-ideológiai tartalmakig a teljes „vertikumot” átfogja. Konkrét példával: egy korabeli napilap esetében beletartoznak a tulajdonosok (személyük és családjuk), a tulajdon (a szerkesztőség, az iroda vagy székház, nyomdával, a papírra nyomott betűk anyagiságával), de maga a tulajdonlás is (e napilap intézménye-szervezete), valamint a lapban kifejeződő szellemi tartalmak, nézetek, eszmék és ideológiák is. A történelmi blokk így a marxi hagyományban mások mellett Lukács Györgynél is használatos történelmi totalitás fogalmával rokon, amennyiben mindkettő alap és felépítmény meghatározott módon összekapcsolódó dialektikus egysége (Lukács, 2023 [1923]). Nemcsak része a valóságnak, de formálja és értelmezi is a valóságot. Egy ereje teljében lévő, hegemon történelmi blokk valósággal betölti a horizontot. Saját értelmezést ad a valóságról és benne önmagáról is, amivel azt is képes uralni, hogy róla mit gondoljanak mások. A történelmi blokk Gramsci által adott, talán leggyakrabban idézett meghatározása Rozsnyai Ervin fordításában így hangzik:

Csak ha az értelmiségiek és a nép-nemzet, a vezetők és a vezetettek – kormányzók és kormányzottak – kapcsolatát a szerves összeforrottság jellemzi, amelyben érzelem és szenvedély megértéssé és így tudássá válik (nem mechanikusan, hanem eleven módon) – csak ekkor jelent a kapcsolat képviselőket, s megy végbe az individuális elemek cseréje kormányzottak és kormányzók, vezetettek és vezetők között, azaz valósul meg az együttes élet, amely az egyedüli társadalmi erő; létrejön a „történelmi blokk”. (Gramsci, 1970 [1929–1935], p. 172)

Az idézet segít megválaszolni a kérdést, hogy milyen sajátosságai vannak egy történelmi blokknak és miként építhető fel. Lefontosabb vonása (1) a *szerves összeforrottság*, vagyis hogy a vezetők és a vezetettek közötti kötelék olyan erős, mintha organikus lenne, mintha szervek valóságos összeolvadásán alapulna; valójában ez azonban politikai szervezőmunka eredménye. Az a gondolat, hogy (2) a történelmi blokkban érzelem és szenvedély meg-

értéssé és tudássá alakul, az értelmiség és a nép-nemzet, vagyis a mindennapi életüket élő és dolgozó emberek sajátos kapcsolatán alapul:

A népi elem „érez”, de nem mindig ért vagy tud; az értelmiségi elem „tud”, de nem mindig ért és főleg „érez”. A két szélsőség tehát: a pedanteria és a filiszter-ség egyfelől, a vak szenvedély és a szektásság másfelől. [...] Az értelmiségi abban téved, hogy lehet *tudni* anélkül, hogy értenénk, és főleg anélkül, hogy éreznénk és szenvedélyek fűtenénk [...]; nem lehet politikát és történelmet csinálni e nélkül a szenvedély nélkül, azaz e nélkül az érzelmi kapcsolat nélkül az értelmiségiek és a nép-nemzet között. (Gramsci, 1970, pp. 171–172, kiemelés az eredetiben)

Vagyis arról van szó, hogy a népi-nemzeti szereplők érzületét és szenvedélyeit az értelmiségnek (később látni fogjuk, a szerves-szervező értelmiségnek) kell egységessé formálva összekapcsolnia az aktuális történelmi helyzettel, majd pedig ebből merítve és erre építve előállnia „egy tudományosan és koherensen kidolgozott magasabb rendű világnézettel, a »tudással«” (Gramsci, 1970 [1929–1935], p. 172). A történelmi blokkban tehát az alulról jövő nélkülözhetetlen szenvedély és érzület a blokk magasabb régióiba emelve koherens és kidolgozott világnézeté, tudássá válik: tudománnyá, illetve filozófiává. Ha ez az első két kritérium teljesül, akkor ennek eredményeképpen (3) *a kapcsolat képviseltté válik*: a történelmi blokkban képviselők és képviseltek, kormányzók és kormányzottak egyetlen szerves blokként, politikai testként jelennek meg. További sajátosság, hogy a történelmi blokkon belül megfigyelhető (4) *az egyének áramlása és cseréje*, a blokk hajszálcsovein keresztül társadalmi mobilitás zajlik. Végül (5) a történelmi blokkban *megvalósul az együttes élet*, más fordításban, „az együttélés” (Gramsci, 1979 [1916–1935], p. 80), „amely az egyedüli társadalmi erő” (Gramsci, 1970 [1929–1935], p. 172).

Gramsci másutt az ideológia anyagi struktúrájáról írva tovább konkretizálta, hogyan képzeljünk el egy hegemoniára törő, vagyis a szellemi és erkölcsi vezetést megszerezni kívánó történelmi blokkot:

A leginkább figyelemre méltó és legdinamikusabb alkotórész általános értelemben véve a sajtó: a kiadók (amelyeknek kifejezett vagy rejtett programjuk van, és bizonyos meghatározott irányzatokra támaszkodnak), a politikai napilapok, a legkülönbözőbb – tudományos, irodalmi, filológiai, ismeretterjesztő – folyóiratok, különböző időszakos kiadványok, egészen az egyházközi közleményekig. [...] A sajtó ennek az ideológiai struktúrának a legdinamikusabb eleme, de nem az egyetlen: minden ide tartozik, ami közvetve vagy közvetlenül befolyásolhatja

a közvéleményt: könyvtárak, iskolák, különféle klubok, egészen az építészetig, az utcák elhelyezését és elnevezését. (Gramsci, 1965 [1916–1935], p. 127)

Jól mutatja ez az idézet is, hogy a történelmi blokk esetében „éppen az anyagi erők jelentik a tartalmat, és az ideológiák a formát; [...] az anyagi erőket nem lehetne történelmileg megragadni forma nélkül, s az ideológiák anyagi erők nélkül egyéni gondolattekervények lennének” (Gramsci, 1970 [1929–1935], p. 106).

Hogyan építsünk történelmi blokkot?

A történelmi blokk egyszerre végletesen absztrakt és nagyon is konkrét felfogása eloszlatja a kételyt afelől, hogy az ellenhegemónia-építés Gramsci-féle stratégiája kimerül-e a kulturális-ideológiai-szellemi-eszmei építkezésben. Távolról sem. *Nem kizárólag* szimbolikus, diskurzív, illetve narratív alkotóelemek, keretek összekapcsolásáról van szó – politikai üzenetek, témák, ügyek, narratívák felépítéséről –, hanem anyagi erőről is: intézmények, szervezetek materiális struktúráinak felépítéséről egyaránt. E kettőről együtt és egyszerre. Ez pedig szükségessé teszi, hogy az ellenhegemónia-építésnek – vagyis a történelmi-blokk-építésnek – része legyen az élet anyagi újratermelésének intézményes-szervezeti alapjait megteremtő építkezés is, amely átformálja a társadalom gazdasági alapszerkezetét.

Olyan politikai test kialakításáról van tehát szó, amely a társadalom teljes vertikumát átfogja. Hogyan alkotható ez meg? A legfőbb feladat – Gramsci megfogalmazásában – a szerves-szervező értelmiségre hárul, hogy létrehozza ezt a szerves összeforrottságot vezetőik és vezetettek között, vagyis hogy a mindennapi életüket élő és dolgozó emberek köznapi gondolkodásából, a „népi elem” érzületéből és szenvedélyeiből megértést és tudást faragjon. Feladata az, hogy megismerje, átdolgozza és politizálja, majd filozófiát, tudományt és politikát alkosson belőle. Létrehozza a gyakorlat elméletét, kidolgozza a gyakorlat filozófiáját (Gramsci, 1970 [1929–1935], p. 52).

A köznapi gondolkodás

Gramsci felfogása szerint a józan ész vagy köznapi gondolkodás (*senso comune*) eredendően töredékes, ellentmondásos és inkohereus. A mindennapi életüket élő emberek tapasztalatai, ismeretei és érzületei logikailag gyakran össze nem illő állítások, ismeretek és receptek egyvelegét alkotják. Jól ismertek ezek a társadalomtudományi megismerés eszközüil szolgáló interjúkból, köztük például a narratív és élettörténeti (mély)interjúkból

és más mindennapi megszólalásokból, az állam, a piac, a teljesítmény, a tisztesség és egy sor további kérdés ellentmondásos megítéléséből. A köznapi gondolkodás Gramscinál olyan gyakorlati érzék, amely előállítja ezeket az össze nem illő vélekedéseket, igazságokat, érzéseket, illetve útmutatásokat. Ezekből az ellentmondásos, inkohereus és széteső elemekből kell egységes, koherens és összeillő világnézetet építeni, majd azt politikai tudássá alakítani. Ez a feladat az értelmiség sajátos csoportjára hárul.

A szerves-szervező értelmiség

Gramsci börtönben írott levelei egyikében ezt írta: „jelentős mértékben kibővíttem az értelmiség fogalmát, nem szorítkozom a jelenleg érvényes értelmiségfelfogásra, amely csak a kiemelkedő értelmiségieket veszi figyelembe” (Gramsci, 1979 [1916–1935], p. 40). Abból indult ki, hogy minden ember értelmiségi, illetve minden ember filozófus, azonban a társadalmi munkamegosztás következtében távolról sem lehetséges mindenki számára, hogy értelmiségi szerepet (funkciót) lásson el a társadalomban (Gramsci, 1970 [1929–1935], pp. 45, 275). Értelmiségnek azt a társadalmi csoportot tekintette, amelynek fő társadalmi szerepe (funkciója), hogy tudást termel és terjeszt, ezzel pedig a társadalmi viszonyok egész rendszerében meghatározott helyet foglal el (Gramsci, 1970 [1929–1935], pp. 271, 275).

Gramsci vitatta, mert túlságosan szűknek érezte a kizárólag a kiemelkedő értelmiségieket figyelembe vevő értelmiségfelfogást. Sajátos helyet és kategóriát különített el a számukra: hagyományos vagy tradicionális értelmiségnek nevezte ezeket a csoportokat (*intellettuale tradizionale*). Az jellemzi őket, hogy régebbi korokhoz és társadalmi rendekhez kapcsolódnak (egyházhoz, régi egyetemekhez, akadémiához, művészeti elithez). Ez a csoport jellemzően öröktől fogva létezőnek, a tudás egyedüli letéteményesének, a hagyomány kizárólagos örökösének gondolja magát. Sajátos *testületi szellem* jellemzi: önértelmezésében jellegzetes módon függetlennek, autonómnak és pártatlannak, az egyetemes értékek kizárólagos hordozójának tekinti önmagát. Felfogása szerint érintetlen a társadalom (osztály)struktúrájától és hatalmi viszonyaitól. Gramsci szerint mindez azonban illúzió, értelmiségi utópia: valójában a hagyományos értelmiség egy régebbi társadalmi blokk hegemónikus struktúrájának maradványa (Gramsci, 1970 [1929–1935], pp. 273–275).

E hagyományossal szemben a szerves (organikus) értelmiség (*intellettuale organici*) mindig egy felemelkedő, új társadalmi csoportból (osztályból) nő ki. Szerves ez az értelmiség, mert ebből a csoportból (osztályból) származik, ennek a szerve, ennek az értelmisége, így szoros kapcsolatban is áll vele: ennek érdekeit fogalmazza meg. Tagjai nem feltétlenül klasszikus értelmiségiek (egyetemi tanárok, írók, a művészeti elit tagjai), hanem felemelkedő osztályuk sarjai: szervezők, aktivisták, újságírók, politikusok, mo-

galmi vezetők. Feladatuk, hogy politikailag megalkossák és megszilárdítsák osztályuk egységét, ezért elkötelezettek iránta. Az értelmiségi szerepet vállaló és így értelmiségi funkcióba lépő személyek – dolgozó osztályuk politikailag aktív gondolkodói, szervezői, építői, vezetői, cselekvői, szószólói, agitátorai – alkotják meg saját származási osztályuk egységes és koherens világnézetét azáltal, hogy feloldják az ellentmondásokat. A szerves (organikus) értelmiség felhasználja a dolgozó osztályok érzéseit, szenvedélyeit kifejező köznapi gondolkodás termékeit, majd átalakítva beemeli azt a tudomány, a filozófia, illetve a politika világába. Gramsci szerint ez a szerves értelmiség feladata (Gramsci, 1970 [1929–1935], pp. 271–272, 275–277).

Csak hogy a szerves vagy organikus értelmiség olasz megnevezése (*intelletuali organici*) is többjelentésű, amennyiben jelentésében igen közel áll a szervező értelmiséghöz. Organikus és organizáló ez az értelmiség, mert nemcsak osztályából származik, de szervezi is az osztályát. És mert belőle nőtt ki, nagyobb eséllyel marad elkötelezett is iránta. Ez az értelmiség Gramsci szerint nehezebben szakad el az osztályától, mert egész életében magában hordja a származását.² Gramsci e szervességből és szervezőképességből kívánt felszabadító politikát formálni. A köznapi gondolkodás termékeiből a szerves-szervező értelmiség feladata világnézetet, filozófiát és politikát formálni a szakszervezeti és a munkásmozgalmon, a politikai párton,³ a pedagógiai munkán, az iskolán és más intézményeken keresztül. Felfogása szerint a pozícióháborúval felépítendő és megerősítendő történelmi blokk lehet képes megszerezni a hegemoniát – ez a hegemonia- és ellenhegemonia-építés stratégiája.

Kritikai pedagógia

Minden társadalmi viszony pedagógiai viszony, amennyiben a felek kölcsönösen formálják egymást. A szerves-szervező értelmiség feladata, hogy a mindennapi életüket élő dolgozó embereket és az ő köznapi gondolkodásukat ugyanúgy alakítsák, ahogyan azok

² Ez immár egy másik oldala annak, amiről a Durst Judit, Nyíró Zsanna és Bereményi Ábel (2022) szerkesztette kötetben olvashatunk, illetve amiről Huszár Ákos (2025) ír az osztály hosszú árnyékaként, a származási osztályhelyzet elnyúló hatásaként, a habitus hosszútávú következményeként. Gramscinál nemcsak arról van szó, hogy az osztályváltók életük végéig magukban hordják és habitusukban őrzik származásukat, hanem arról is, hogy éppen ők, az osztályváltók, a dolgozó osztályok szerves-szervező értelmiségije képesek megszervezni származási osztályukat, ha ehhez megfelelő és folyamatos támogatást kapnak. Intézményesített, szervezetekben testet öltő támogatást.

³ Gramsci számára a politikai párt, jelen esetben az Olasz Kommunista Párt (PCI) kitüntetett jelentőséggel bírt. A szerves-szervező értelmiség kinevelése számára mindenekelőtt a kommunista párt értelmiségének kinevelését és megszervezését jelentette. Ebben a szellemben írta: „Könnyen tréfa és karikatúra tárgyává válhat az az állítás, hogy egy politikai párt minden tagját értelmiséginek kell tekintenünk; holott, ha meggondoljuk, ez a legpontosabb megfogalmazás” (Gramsci, 1970 [1929–1935], p. 284).

is formálják az osztályukból származó értelmiség gondolkodását. Gramsci megfogalmazásában: „tanító és a tanítvány közötti viszony kölcsönös kapcsolatokra épülő aktív viszony, és így minden tanító egyben mindig tanuló is és minden tanuló mindig tanító” (Gramsci, 1979 [1916–1935], p. 39). A pedagógia ebben az értelemben a társadalmi viszonyok formálásának eszköze. És mivel a pedagógia célja a közös felszabadulás, a fennálló kapitalista viszonyok – a tőkés társadalmi, gazdasági, politikai és kulturális struktúrák – kritikája és átalakítása, pedagógiája is kritikai irányultságúvá és felszabadító célzatúvá vált (Gramsci, 1979 [1916–1935]; Freire, 2024 [1968]). A tanulás a világnézet alakításaként és kidolgozásaként ez elérni kívánt társadalmi átalakulás részmozzanata, a szellemi és erkölcsi reform szerszáma – a hegemoniaépítés eszköze.

Pozícióháború

Az állóháború vagy pozícióháború (*guerra di posizione*) Gramsci egy másik jellegzetesen rejtjelezett fogalma a börtönfüzetekben. Párja, a mozgóháború (*guerra di movimento*) intézmények és pozíciók gyors, lerohanásszerű elfoglalását jelenti. Az elnevezés a „nagy háború” tapasztalatából származott Gramsci számára; az első világháború és az azt megelőző hadviselés jellegzetes stratégiája a lovas- és szuronyroham volt. E lerohanó-elárasztó harcászat politikai megfelelője a gyors áttörést hozó forradalom.

A pozícióháború ezzel szemben sokkal lassabb, előkészítő jellegű, araszoló és felörlő hadviselést jelent. A fokról-fokra előrehaladó frontharc, az állóháború, a lassú, de módszeres pozíciószerzés és -foglalás stratégiáját fedi. Ez azonban nem kompromisszumot vagy megalkuvást, oportunizmust vagy reformot jelent, nem ebben különbözik a forradalomtól. A pozícióháború a nehezített körülmények közötti haladás lehetséges és célravezető módja: előbb következik a civil társadalom (a polgári társadalom) intézményrendszerén belüli pozíciószerzés annak érdekében, hogy ez megalapozza és előkészítse a politikai társadalom (a szűkebb értelemben vett állam) pozícióinak megszerzését (Gramsci, 1977 [1929–1935], pp. 129–130). A stratégia végső célja a polgári és a politikai társadalom együttes meghódítása, a széles értelemben vett állam elfoglalása. Gramsci szerint ugyanis „»államon« nemcsak a kormánygépezetet kell érteni, hanem a »magánjellegű« »hegemonia-gépezetet«, vagyis a polgári társadalmat is” (Gramsci, 1977 [1929–1935], p. 259). Hozzátette: „az állam általános fogalma olyan tényezőket is magába foglal, amelyeket a polgári társadalomhoz kell sorolni” (Gramsci, 1977, p. 262). Képletként összefoglalva: „Állam = politikai társadalom + polgári társadalom; vagyis kényszerrel páncélozott hegemonia” (Gramsci, 1977 [1929–1935], pp. 262–263).

A mozgóháború mintája Gramsci szerint az 1917-es oroszországi forradalom volt. Gramsci úgy gondolta, hogy ez Európa nyugati részein abban a formában nem ismételtető meg. Nézeteit Leninnel folytatott vitában fejtette ki. Egyetértését kifejezve Gramsci így írt: „Az azt hiszem, Ilici [azaz Lenin] megértette, hogy a keleten 17-ben győzelmesen alkalmazott mozgóháborúról át kell térni az állóháborúra, hiszen nyugaton ez az egyetlen lehetséges megoldás” (Gramsci, 1977 [1929–1935], p. 129). A háború nyelvén írott metaforákkal így indokolta stratégiai javaslatát:

Keleten a [szűk értelemben vett] állam volt minden, a polgári társadalom kezdetleges és cseppfolyós volt; nyugaton az állam és a polgári társadalom között helyes [nagyjából kiegyensúlyozott] arány állt fenn, és amint az állam megrendült, rögtön megmutatkozott mögötte a polgári társadalom vaskos szerkezete. Az állam csak előretolt lövészárók volt, s mögötte erődök és kazamaták vaskos láncolata húzódott meg; ennek szilárdsága természetesen államonként változott, de éppen ezért volt szükség az egyes országok helyzetének alapos felderítésére. (Gramsci, 1977 [1929–1935], pp. 129–130)

Ilyen feltételek mellett Gramsci úgy gondolta, hogy elsőként „a polgári társadalom vaskos szerkezetén” belül kell elfoglalni a legfontosabb pozíciókat, s csak ez után nyílhat meg a lehetőség a sikeresen megvívható mozgóháborúra. Mindkettőt főleg az adott osztály szerves-szervező értelmisége vívja nagyrészt a hagyományos értelmiséggel szemben. (Ez az oka annak, hogy az osztályharcot az értelmiség számos esetben pozícióháborúként vívja meg; más megközelítésben ezt szokás a kultúrharcnak nevezni.) Az ellenhegemonia-építés tehát azt jelenti, hogy a pozícióháború stratégiájával kell felépíteni az új történelmi blokkot.

A gyakorlat filozófiája

Ahogy Gramsci a börtöncenzúrát elkerülendő nem írhatott nyíltan a börtönfüzetekben forradalomról, forradalmi stratégiáról, illetve elvtársai nevét is csak rejtjelezve írhatta le – Lenint Ilicinek, Luxemburgot Rosának, Trockijt Bronstejnnnek nevezve –, úgy a „marxizmus” kifejezést sem használhatta. „A gyakorlat filozófiája” elsődlegesen ezt helyettesíti, ugyanakkor valamelyest túl is lép rajta. Inkább a marxi hagyományon belüli saját nézeteit nevezi meg, mintsem valamely korabeli marxizmust.

Álláspontjának sajátossága, hogy tudatosan kívánt egyesíteni látszólag távoli és nagyon különböző alkotóelemeket. Hasonlóan a történelmi blokkhoz, amely egybeforrasztja a vezetőket és vezetetteket, képviselőket és képviselteket, teóriát és praxist, érzelmet és tudást,

tartalmat és formát, anyagot és ideológiát, alapot és felépítményt, népet és értelmiséget, Gramsci is egymást kölcsönösen feltételezőnek tekintette elméletet és gyakorlatot, életet és filozófiát. Erre rímel az is, hogy gondolkodásában és cselekvésében nem választotta el egymástól az elemző-feltáró, illetve a stratégiai-politikai célokat, mint ahogyan a fennálló viszonyok megértésének és megváltoztatásának eszközeit is szorosan összetartozókként kezelte.

Hegemonia

Gramsci gondolkodásának és cselekvésének központi kategóriája mindazonáltal vitathatatlanul a hegemonia (*egemonia*), vagyis olyan „szellemi és erkölcsi vezetés” (más megfogalmazásban: intellektuális és morális irányítás), amely nem pusztán uralmat jelent (kényszerít-kényszerítést, erőt és adott esetben erőszakot a politikai társadalomban), hanem a polgári (civil) társadalomban vezetést, konszenzust, beleegyezést, jóváhagyást, elfogadást, támogatást vagy legalábbis beletörődést is (Gramsci, 1971 [1929–1935], p. 57, 1970 [1929–1935], pp. 279–280). A hegemonia sohasem statikus; folyamatos építőmunkát, újratermelést igényel, állandó küzdelem tárgya. A pozícióháború során mind a hegemonia felépítéséért-fenntartásáért, mind – más szereplők részéről – aláásásáért-lebontásáért harc folyik. A *kulturális* hegemonia, valamint a *kultúrharc* ennek csak egy része. A hegemonia szoros kapcsolatban áll a történelmi blokk felfogásával: ahogyan a blokk a mindenkori gazdasági-termelési-anyagi alapokon áll, amelyre az intézményes-szervezeti-személyzeti alkotóelemek ráépülnek, hogy aztán felépítményként szellemi-ideológiai-eszmei tartalmakat fejezhessen ki, úgy a hegemoniának is át kell fognia e teljes társadalmi vertikumot (Gramsci, 1977 [1929–1935], pp. 59, 66). Az alábbi idézet immár mélységében mutatja be, hogy minden esetben egy történelmi blokk képes kivívni a hegemoniát, vagyis hogy a hegemoniaépítés egyben az itt tárgyalt értelemben történelmiblokk-építést is jelent:

A parlamenti rendszer klasszikussá vált talaján a hegemonia „normális” gyakorlását az erő és a konszenzus kombinálása jellemzi. E kettő egyensúlya változik, de úgy, hogy az erő ne kerekedjék túlságosan a konszenzus fölé, sőt úgy, hogy az erő lehetőleg a többség konszenzusán látsszék nyugodni, e konszenzust pedig a közvélemény úgynevezett orgánumai fejezik ki – újságok és egyesületek –, s az utóbbiakat ezért bizonyos helyzetekben mesterségesen szaporítják. (Gramsci, 1977 [1929–1935], pp. 205–206)

Gramsci a korabeli nemzetközi munkásmozgalom keretein belül célozta meg hazája, Olaszország dolgozói (mindenekelőtt az északi ipari munkásság és déli föld nélküli

parasztság) felszabadítását. A börtönfüzetekben erre utalt, amikor „nemzeti-népi kollektív akaratról” írt (Gramsci, 1977 [1929–1935], pp. 13–16). Jóllehet a hegemonia első megfogalmazása „szellemi és erkölcsi vezetésként” azt a benyomást keltheti bennünk, hogy Gramsci – filozófiai értelemben – idealista pozíciót foglalt volna el (a szellemi-eszmei-erkölcsi-ideológiai mozzanatoknak tulajdonított volna elsőbbséget), ez az értelmezés tévútra vezet. *Gramsci mindvégig a történelmi materializmus talaján állt.*

Történelmi materialista volt és maradt, aki azonban elutasította az ökonomizmust, a gazdasági tényezők nyers, mechanikus és közvetlen meghatározó erejét valló felfogást, és hatalmas jelentőséget tulajdonított a szellemi és erkölcsi mozzanatoknak. *Hatalmas jelentőséget, de nem elsőbbséget.* Mint írta: „az ökonomizmus ellen nemcsak a történetírás elméletében, hanem – és különösképpen – a politikai elméletben és gyakorlatban is harcolni kell. Ezen a téren a harcot a hegemonia fogalmának kibontásával lehet és kell folytatni...” (Gramsci, 1977 [1929–1935], p. 66). A korabeli marxizmus több szerzőjével és irányzatával szemben Gramsci elutasította a mechanikus gondolkodást, a felépítmény alap általi egyirányú meghatározottságát, a gazdasági redukcionizmust és determinizmust is. A részmozzanatok kölcsönös meghatározottságát, dialektikus voltát vallotta. Különösen tisztán látható ez a történelmi blokk fogalmánál: „Az érvelés az alap és a felépítmények közötti szükségszerű kölcsönhatáson alapszik (ez a kölcsönhatás nem más, mint maga a valóságos dialektikus folyamat)” (Gramsci, 1970 [1929–1935], p. 94). Félreértéseken alapul tehát az a felfogás, amely a hegemonia Gramsci-féle felfogását a kulturális hegemoniára szűkíti, magát Gramscit (filozófiai értelemben) idealistának, a marxi hagyománytól és a történelmi materializmustól elszakadó gondolkodónak láttatja (Davidson, 2008; Crehan, 2016, pp. 3–77).

Végezetül belátható: a hegemonia fogalma szorosan kapcsolódik valamennyi eddig bemutatott koncepcióhoz. A köznapi gondolkodás termékei – a mindennapi életből származó, egymással össze nem illő vélekedések, igazságok, érzések, útmutatók – visszatükrözik a hegemoniáért folytatott küzdelmek történetét, a pozícióháborúk fegyvereit. A köznapi gondolkodás a hegemoniáért folytatott küzdelem nyomait (különböző „igazságokat”) rögzít és sorol egymás mellé. Éppen azért ellentmondásosak és inkoherensek ezek a tudáselemek, mert a felemelkedő vagy lehanyatló hegemoniák nézetei is ellentmondanak egymásnak és nem illeszkednek egymáshoz logikailag. Hasonlóképpen szoros kapcsolat fűzi a hegemonia koncepcióját a pozícióháborút vívó értelmiség különböző csoportjaihoz, valamint a kritikai pedagógiához: „Minden »hegemonia« jellegű viszony szükségképpen pedagógiai viszony” – írta (Gramsci, 1979 [1916–1935], p. 39), legalább ilyen érdekes azonban, hogy hogyan folytatta a mondatot: „és ez nemcsak egy nemzetben belül, a nemzetet alkotó különböző erők között bizonyosodik be, hanem nemzetközi síkon és világméreteken, nemzetek és kontinensek civilizációjának bonyolult kapcsa-

latában” (Gramsci, 1979 [1916–1935], pp. 39–40). Vagyis már maga Gramsci is kinyitotta a hegemonia koncepcióját a nemzetközi és a világszintű küzdelmekre. Ez az a szál, ahol a neogramscianusok és a világrendszer-elemzés is szorosan kapcsolódik Gramsci 1935–1937-ben lezárult életművéhez (Cox, 1981, 1983; Gill, 1993; Arrighi, 2010 [1994]).

Összefoglalás és következtetések: Hogyan szerveződünk történelemformáló erővé?

Minden újítás (innováció) a hagyomány (tradíció) újraalkotásából fakad, valamint abból, hogy a hagyományt az éppen aktuális helyzetek értelmezésére alkalmazzuk, új értelemösszefüggésekbe helyezzük, új valóságokra alkalmazzuk. Gramsci a közös hagyományunk része, amelyet először is mélységében el kell sajátítanunk ahhoz, hogy alkalmazzassuk saját történelmi-társadalmi összefüggéseinkre, az *itt és most*. Ez a tanulmány ehhez kínált segítséget azzal, hogy rekonstruálta Antonio Gramsci új történelmi blokk felépítésére és a hegemonia megszerzésére irányuló stratégiáját.

Gramsci elképzelései nem mechanikusan, sokkal inkább alkotó módon, a helyi viszonyok ismeretében, annak összefüggésrendszerébe ágyazva alkalmazandók, alkotandók újra, hogy újítással válhassanak. Gramsci mellé mindazonáltal be kell emelni minden olyan ismeretet, amelyekre azóta tettünk szert: a nőmozgalom belátásait és a feminizmus baloldali-marxi hagyományhoz kapcsolódó ágát (pl. Federici, 2018; Fraser, 2024 [2022]), a zöldmozgalom (világ)ökológiai kritikáját (pl. Moore, 2015; Malm, 2016), a gyarmatosítás alóli felszabadító mozgalmak antikoloniális és dekoloniális kritikáját (pl. Fanon, 1985 [1961]; Quijano 2024), valamint a munkásmozgalom osztályalapú antikapitalizmusának újabb belátásait (pl. Wright 2022 [2019]; Chibber, 2022a, 2022b).

Az ennek szellemében kiformálódó szerves-szervező értelmiség újabb nemzedékei képesek lehetnek arra, hogy e belátásokat történelemformáló erővé szervezzék. Ehhez már nem arra lesz szükség, hogy – és itt újra a Gramscitól származó mottó kifejezéseit használom – egyénileg „eredeti” fölfedezéseket tegyünk, hanem inkább arra, hogy a már felfedezett igazságokat kritikailag terjesszük, mondhatni, „társadalmasítsuk”, s ezzel az élő cselekvések, a koordináció s a szellemi és erkölcsi rend elemévé változtassuk. Ha sok-sok embert rávezetünk arra, hogy koherensen és egységesen gondolják el a jelen valóságot, akkor ez fontosabb és „eredetibb” filozófiai tett, mintha egy filozófiai „lángelme” felfedez egy új igazságot, amely aztán mégis kis értelmiségi csoportok birtoka marad.

Hivatkozott irodalom

Arrighi, G. (2010 [1994]). *The Long Twentieth Century. Money, Power and the Origins of Our Times*. Verso.

Boothman, D. (2000). A Note on the Evolution—and Translation—of Some Key Gramscian Terms. *Socialism and Democracy*, 14(2), 115–130. <https://doi.org/10.1080/08854300008428267>

Boothman, D. (2017). Gramsci's Historical Bloc: Structure, Hegemony and Dialectical Interactions. *Movimento*, 4(6), 131–150. <https://doi.org/10.22409/mov.voi6.362>

Buci-Glucksmann, C. (1980 [1975]). *Gramsci and the State*. Lawrence and Wishart.

Cox, R. (1981). Social Forces, States, and World Orders: Beyond International Relations Theory. *Millennium: Journal of International Studies*, 10(2), 126–155. <https://doi.org/10.1177/03058298810100020501>

Cox, R. (1983). Gramsci, Hegemony, and International Relations: An Essay in Method. *Millennium: Journal of International Studies*, 12(2), 162–175. <https://doi.org/10.1177/03058298830120020701>

Chibber, V. (2022a). *The Class Matrix. Social Theory after the Cultural Turn*. Harvard UP. <https://doi.org/10.2307/j.ctv24q54pn>

Chibber, V. (2022b). *Confronting Capitalism. How the World Works and How to Change It*. Verso.

Crehan, K. (2016). *Gramsci's Common Sense. Inequality and its Narratives*. Duke UP. <https://doi.org/10.1215/9780822373742>

Davidson, A. (2008). The Uses and Abuses of Gramsci. *Thesis Eleven*, 95(1), 68–94. <https://doi.org/10.1177/0725513608095802>

Durst, J., Nyíró, Zs. & Bereményi Á. (Szerk.) (2022). *A társadalmi mobilitás ára. Első generációs diplomások és az osztályváltás következményei*. Gondolat–TK.

Fanon, F. (1985 [1961]). *A föld rabjai*. Gondolat.

Federici, S. (2018). *Re-enchanting the World. Feminism and the Politics of the Commons*. PM–Kairos.

Fraser, N. (2024 [2022]). *Kannibál kapitalizmus. Hogyan falja fel a rendszer a demokráciát, a gondoskodást és a bolygót, és hogyan tudunk tenni ellene?* Open Books.

Freire, P. (2024 [1968]). *Az elnyomottak pedagógiája*. Open Books.

- Gill, S. (Szerk.) (1993). *Gramsci, Historical Materialism and International Relations*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511558993>
- Gramsci, A. (1965 [1916–1935]). *Marxizmus, kultúra, művészet. Válogatott írások*. Kossuth.
- Gramsci, A. (1970 [1929–1935]). *Filozófiai írások*. Kossuth.
- Gramsci, A. (1971 [1929–1935]). *Selections from the Prison Notebooks*. International Publishers.
- Gramsci, A. (1977 [1929–1935]). *Az új fejedelem. Jegyzetek Machiavellihez*. Európa.
- Gramsci, A. (1979 [1916–1935]). *Válaszút a pedagógiában*. Akadémiai.
- Gramsci, A. (1985 [1916–1926]). A déli kérdés néhány aspektusa. In *Politikai írások 1916–1926*. (pp. 231–259). Kossuth.
- Huszár, Á. (2025). *Az osztály hosszú árnyéka. A mai magyar társadalom osztályszerkezete*. Napvilág.
- Lukács Gy. (2023 [1923]). *Történelem és osztálytudat. Tanulmányok a marxista dialektikáról*. Gondolat.
- Malm, A. (2016). *Fossil Capital. The Rise of Steam Power and the Roots of Global Warming*. Verso.
- Moore, J. W. (2015). *Capitalism in the Web of Life. Ecology and the Accumulation of Capital*. Verso.
- Pankovits J. (1975). A L'Unitá alapítása (1924). *Évkönyv a nemzetközi munkásmozgalom történetéből*, 1, 209–212.
- Pankovits J. (2010). *Az olasz baloldal. Antonio Gramscitól a Demokratikus Pártig*. Eszmélet–L'Harmattan.
- Pankovits J. (2025). 100 éves a L'Unitá. *Évkönyv a nemzetközi munkásmozgalom történetéből*, 51, 238–257.
- Sotiris, P. (2018). Gramsci and the Challenges for the Left: The Historical Bloc as a Strategic Concept. *Science & Society*, 82(1), 94–119. <https://doi.org/10.1521/asiso.2018.82.1.94>
- Sotiris, P. (2024). The Historical Bloc as a Strategic Node in Gramsci's *Prison Notebooks*. In Carroll, W. K. (Szerk.), *The Elgar Companion to Antonio Gramsci* (pp. 118–135). Edward Elgar. <https://doi.org/10.4337/9781802208603.00014>
- Quijano, A. (2024). *Foundational Essays on the Coloniality of Power*. Duke UP. <https://doi.org/10.2307/jj.12250639>
- Wright, E. O. (2022 [2019]). *Hogyan legyünk antikapitalisták a 21. században?* Open Books.

Megszabadulás az időtől

A jelen illúziója a posztmodern kapitalizmusban

Kiss Viktor

PTI TEM

kissviktor@kissviktor.hu

DOI: <https://doi.org/10.64718/ciklus/2026-02-02>

A tőke kezdettől a profit egyik forrásaként tekintett az időre, amelynek már a 19. század közepén nyilvánvalóvá vált a kapitalizmus működésében betöltött központi szerepe. A 21. századi posztmodern kapitalizmusban azonban új helyzettel találkozunk: az idő többé nem pusztán erőforrás vagy kulturálisan alakítható keret, hanem a korlátlan tőkefelhalmozás akadály. Ez a tanulmány egy tágabb elméleti kutatás bevezetőjeként azt vizsgálja, milyen politikai és ideológiai küzdelmek zajlanak az idő körül a kortárs kapitalizmus fenntartása érdekében. Amellett érvelek, hogy a jelenlegi korszak meghatározó sajátossága az idő háttérbe szorítása, megcsönkítése vagy kiiktatása mint kulturális-ideológiai kontextus és társadalmi gyakorlat. Az írás azt elemzi, miként törekszik a kortárs tőkés rend megszabadulni a temporalitás korlátaitól. Ennek során a temporalitás új formája már nem a jelen időt, hanem a pillanatot emeli a kulturális és ideológiai gyakorlatok középpontjába.

Kulcsszavak: temporalitás, posztmodern, prezentizmus, gyorsulás, kapitalista realizmus, nagyon hosszú pillanat

Freedom from Time: The Illusion of the Present in Postmodern Capitalism

From the very beginning, capital has viewed time as a source of profit, and by the mid-19th century, its central role in the functioning of capitalism had become evident. In 21st-century postmodern capitalism, however, we encounter a new situation: time is no longer merely a resource or a culturally malleable framework, but an obstacle to capital's unlimited accumulation efforts. As an introduction to a broader theoretical study, this paper examines the political and ideological struggles surrounding time in the interest of sustaining contemporary capitalism. I argue that a defining feature of the current era is the marginalization, fragmentation, or elimination of time, as a cultural-ideological context and social practice. The essay analyzes how the contemporary capitalist order seeks to free itself from the constraints of temporality. In doing so, a new form of temporality places not the present time but the moment at the center of cultural-ideological practices.

Keywords: temporality, postmodernism, presentism, acceleration, capitalist realism, very long moment

A tőke a kezdetektől a profit egyik forrásként tekintett az időre. Valójában már a 19. század közepétől nyilvánvaló az idő kiemelt funkciója a kapitalizmus működésében. Marx a munkaérték-elmélet kidolgozása során fedezte fel, hogy a profit egyik legfontosabb forrása az idővel való gazdálkodás. A gyáros a munkások idejét vette meg, és ennek az időnek az ára, a hossza és a hatékony kihasználása volt a nyereség forrása (Marx & Engels, 1967 [1867]; Thoma, 1987). A *Grundrisse* elemzése szerint az idő mindenekelőtt értékmérő: az áru értékét az előállításához szükséges munkaidő munkaidő határozza meg. A tőke elemi érdeke ezért az idő lerövidítése, sűrítése és racionalizálása – a termelési és a körforgási idő minimalizálása az extraprofit érdekében (Marx, 1972a [1857/1939], 1972b [1857/1939]). Az elmúlt évtizedek során három további kérdés került a figyelem középpontjába.

(1) Az idő fegyelmező eszköz. Max Weber (1982 [1905]) szerint a kapitalizmus szelleme az idő morális újraszervezésén alapul: az idő „nem elvesztegethető”, hanem kalkulálandó erőforrás. Edward Palmer Thompson (2000 [1963], 1967) klasszikus elemzése megmutatja, miként jön létre az ipari kapitalizmusban az órához kötött munkafegyelm, amely az élet ritmusát a termelés logikájához igazítja (Mumford & Winner, 2010).

(2) Az idő a kapitalizmus fenntartásának eszköze. A szabadidő kialakulása és a kultúripár a klasszikus elmélet szerint ugyan nem termel közvetlenül értéket, de a fogyasztói társadalom létrehozásával fenntartja a rendszert. A reprodukciós idő kontrollja a szélesebben vett társadalmi folyamatokat is a tőke szolgálatába állíthatja. A fogyasztás ráadásul egyfajta kompenzációt is jelent a megnyomorító munkaért cserébe. A modern társadalmakban az időnek közvetlenül adminisztratív szerepet is szánnak: a hivatalok válaszólatási határideje, a választási ciklusok vagy a felnőtté válás időpontja közvetlen hatásai nyilvánvalóak (Horkheimer & Adorno, 2011 [1944]; Habermas, 1994 [1979–1992]).

(3) A válságok idején az idő új funkciót kap: Rudolf Hilferding és Rosa Luxemburg elemzi először, hogy a tőke az idővel játszik, ha kihívások elé kerül. Wolfgang Streeck szerint a kapitalizmus egyre inkább „időt vásárol” eladósodással és halogatással, vagyis az idő válságkezelési tartalékká alakul. Az idő tehát alkalmas az aktuális krízisek kezelésére és elnyújtására (Streeck, 2018).

A kapitalizmus azonban nem csupán használja az időt. A temporalitásnak nem pusztán az a szerepe, hogy a tőke a segítségével szervezze és alakítsa a termelési/fogyasztási folyamatokat a profit maximalizálása érdekében. A posztmodern kapitalizmusban középponti jelentőségűvé válik az a folyamat is, amit az *időtől való megszabadulásnak* nevezek. Az idő többé nem „anyagi jellegű” erőforrás immár, nem médium, kulturális elem, diszkurzív konstrukció, vagy éppen illúzió, amely meghatározza az egyéni cselekvés ritmusát, a várakozások horizontját, valamint a jelenhez és a jövőhöz való viszonyt. Sokkalta inkább olyan gát vagy nehézség, amely a tőke profitéhségének útjában áll. Ebben az értelemben

a tőke által létrehozott temporalitás az elmúlt évtizedekben a posztmodern kapitalizmus működésének alapjává vált – csakhogy a 21. századra éppen az idő válik kezelhetetlenné és veszedelmessé a tőke és a nyugati társadalmak tagjai számára egyaránt.

A jelen tanulmány *work in progress* jelleggel egy hosszabb elméleti kutatást vezet fel, ezért most csupán annak a kérdésnek a megválaszolásához járul hozzá, hogy milyen politikai küzdelmek zajlanak a posztmodern kapitalizmus fenntartásának és működésének érdekében az idő körül. A felvázolt kérdésre adott két tipikus válasz ma már egyre inkább kiforróban van a kortárs kritikai társadalomelméletekben.

(1) Az első alapvetően Fredric Jameson (2010 [1991]) munkásságához kapcsolódik: az idő tapasztalatának szervezése többé nem elsősorban a gazdaság közvetlen működéséhez kötődik (mint például a „három műszak” bevezetése a gyárak korában), nem az értéktermelés kísérőjelensége (mint a szabadidő megjelenése a modern kapitalizmusban), hanem az ideológia egyik privilegizált formája, ahol a rendszer adott változatának működését lehetővé tévő kulturális elemek és illúziók jönnek létre. Másként megfogalmazva: az idő kultúrává válik és ekként épül be a társadalom tagjainak tudatába és pszichéjébe – hogy erre alapozva működhessen a tőkés univerzum mai formája. Nem a kényszereken és a struktúrákon keresztül hat, nem a termelés és a fogyasztás gyakorlatain keresztül történik az egyének alávétése. Sokkalta inkább a társadalom tagjain „belül” történik azáltal, hogy az ideológián, a kultúrán, a diskurzuson és az illúzión stb. keresztül eléri, hogy az emberek a konstruált (új) időt (és a régi idő elvesztését) személyes tapasztalatként éljék meg (Jameson, 2010).

(2) A másik egyre inkább elfogadott válasz szerint az idő a kapitalizmusban elsősorban külsődleges regulációként van jelen, és a valódi változás, hogy míg a modernitást lineáris, jövőorientált és egységes időreztim jellemezte, ahol a jelen a múltból a fejlődést ígérő jövő felé tartó átmenet volt – addig a posztmodernitás fragmentált, jelenközpontú és töredezett időt hoz létre, amelyben a jövő elveszíti szervező erejét, a múlt pedig újrashasznosítható archívummá válik. A különbség lényege így az, hogy míg a modern időt a jövő, addig a posztmodern időt a jelen uralja, ráadásul egymás mellett több, eltérő sebességű időreztim működik (Rosa, 2024) Felipe Torres (2022) *Temporal Regimes* című paradigmatis könyve például az időt politikailag, technológiailag és anyagilag strukturált rezsimek rendszereként ragadja meg, és ezáltal láthatóvá teszi az időformák és a hatalom összefonódását. Megközelítése lehetővé teszi annak bemutatását, miként válnak az eltérő időreztimek a társadalmi koordináció, az alávétettség és az ellenállás (hiányának) feltételeivé.

Ez a két magyarázat azonban nem veszi figyelembe a posztmodern kapitalizmus talán legfontosabb újdonságát: az idő megcsonkítását, kiiktatását vagy figyelmen kívül hagyását mint ideológiai-kulturális kontextust és társadalmi gyakorlatot. Ahogyan fentebb utaltam rá: az idő nem a különböző megtérülési kihívásokra adott válasz, hanem kezelhetetlen

probléma a tőke számára – tehát magában kihívás. Nyitott teoretikus kérdés ma, hogy mit kezd a rendszer ezzel a „problémás idővel”. A válaszadás részéről is a jelen kiemelt szerepéből indul ki, amely a kortárs elméletek talán leginkább konszenzuális megállapítása a posztmodern korszakra vonatkozóan. Ám ezt nem egy új időrezsím alapjaként, hanem éppen ellenkezőleg: az időtől való megszabadulás állapotaként fogom fel. A tanulmány két tézis mellett él: (1) az idővel foglalkozó posztmodern szerzők egy része úgy is értelmezhető, mint az időtől való megszabadulás teoretikusa és (2) a posztmodern kapitalizmusban csak úgy lehet sikeres az időtől való megszabadulás tőkés projektje, ha a rendszer arra a kérdésre is képes felelni, hogy mi lépjen az idő helyébe. Állításom szerint napjainkban a jelen illúziója válik a gazdaság és az egyéni létezés alapjává: egy olyan múlt és jövő nélküli, elszeparált jelenre épül a rendszer, amely a „nagyon hosszú pillanat” állandó újratermelésének kulturális gyakorlatait állítja a profit szolgálatába.

Az időtől való megszabadulás a posztmodern kapitalizmusban

A „nehéz modernitás” a területi hódítások korszaka volt. A gazdagság és a hatalom szilárdan gyökerezett, vagy mélyen a földbe ágyazódott, terjedelmes, nehézkes és mozdíthatatlan, akárcsak a vasérc-telepek és a hatalmas gyárak. A birodalmak terjeszkedtek, hogy kitöltsék a földgömb minden zugát és szegletét: terjeszkedésüket csupán más, velük egyenrangú vagy erősebb birodalmak korlátozták. [...] A hardver korszakában, a nehéz modernitás korában – amely Max Weber kifejezésével élve az instrumentális racionalitás korszaka is volt –, az idő lett az az eszköz, amellyel körültekintően kell bánni és gazdálkodni, hogy maximalizálható legyen az érték hozama – vagyis a tér. A szoftver, a könnyű modernitás korszakában az idő hatékonysága az érték elérésének eszköze, amely a végtelenbe tart.

– fogalmaz Zygmunt Bauman (2000, p. 114), aki szerint a modern kapitalizmusban az időt nem csupán a tőke érdekeinek, de a tőke tereinek is alárendelték. Az időt egykor meghatározta a gyár ritmusa, az emberek mindennapi életének zárt és állandó világa, a közlekedés sajátosságai és a város szerkezete. A rutinizált idő kora volt ez, mert a termelés és az élet egyaránt a rutinra épült. Az idő a termelés és a társadalmi reprodukció tereinek szolgálatában állt: az ipar a munkaidővel, a bürokrácia a határidőkkel, a privát szféra pedig az életesemények ritmusával.

A gondolatmenet szerint miután a posztmodern kapitalizmus tulajdonképpen felszámolta a hagyományos értelemben vett tereket, ezzel a modern értelemben vett idő is elveszett.

A kapitalizmus „felszabadította” az időt abban az értelemben is, hogy legyőzhetővé tette korlátait: ami korábban lassú, helyhez kötött folyamat volt, azonnalivá és mobilissá vált. A gazdasági hatalom többé nem a tartós jelenlétben (nagy konszernek), hanem a gyors eltűnés képességén alapul (*fast economy*). Az idő felgyorsult, és a tartósság értéke lecsökkent: minden rövid távúvá, ideiglenessé vált (munka, kapcsolatok, intézmények). A posztmodern kapitalizmus nem csak soha nem látott mértékben használta tehát az időt, nem csak alakította azt Bauman (2000) szerint – de ezeknél is fontosabb változást idézett elő: az idő természete, szerkezeti sajátossága változott át. Bauman az elsők között jelölte ki a kutatás új irányát: az elmúlt évtizedek társadalomkritikai irodalmának legfontosabb célja választ találni arra a kérdésre, hogy mi is történt az idővel. Tőke és idő egybefonódása során nem csak a kapitalizmus alakult át gyökeresen a 21. századra, de az idő is „posztmodernizálódott”. Bauman szerint a kapitalizmus az időt fogyasztási ciklusokra bontotta, ehhez azonban folyékony időt teremtett: a rendszert az újdonság folyamatos kényszere tartja fenn, így tulajdonképpen a termékek és szolgáltatások egymásba olvadó végtelen hullámmása szabja meg a temporalitást. Ez az elemzés tulajdonképpen egybecseng azzal, amit Esteban Torres (2022) a „posztmodern időrezsimmnek” nevez. Torres szerint a posztmodern időrezsimmben az idő fragmentálódik és felgyorsul, a stabil történeti narratívák (haladás, fejlődés) szétesnek. A társadalmi cselekvés a rövid távú jelenhez igazodik, miközben a múlt és a jövő elveszíti szervező erejét. Ez egyben politikai állapot is, ahol a jelen dominanciája korlátozza a kollektív jövőtervezés lehetőségét. Valójában azonban ez csak azzal a megszorítással igaz, hogy a posztmodern idő többpólusú, ahogy a fogyasztás és a kommunikáció is szétterjed az egész földön, egymással szimultán idők „zajlanak”, egy hatalmas és átláthatatlan örök jelenné állva össze (Nowotny, 1996).

Ebben a tanulmányban radikalizálni igyekszem a posztmodern társadalomelméletnek a temporalitásra vonatkozó megállapításait. Azt állítom, hogy nem egyszerűen az idővel kapcsolatos szemléletünk átalakulásáról, vagy az idő új „formáiról” van szó ezen elgondolások némelyikében – hanem mindannak a tagadásáról, amit korábban időnek hívtunk. Az eddig ismert idő megöléséről, eltűnéséről, használhatatlanná válásáról. Vagyis ezen elemzések alapján olyan kutatási irányt érdemes megalapoznunk, amely szerint a jelenlegi idő a korábbi értelemben már nem is idő – vagy valami más az idő helyett, vagy az idő elpusztítása, vagy (ahogyan ebben a tanulmányban érvelek majd) az idő illúziója. Amennyiben az időről szóló kortárs elméleti munkákat az idő eltűnésének perspektívájából vizsgáljuk, három fő megközelítést azonosíthatunk, amelyeket a flexibilis idő, a felgyorsuló idő és a megcsönkített idő koncepciókkal írhatunk le.

(1) Flexibilis idő: az idő korábban, az adott korban konkrét dolgot jelentett, ezzel szemben most inkább „időkről”, „változékony időről” vagy „stabilitását veszített” időről kell beszélnünk. David Harvey (2011) munkáira vezethető vissza ez a megközelítés, aki szerint az idő

flexibilissé válása azt jelenti, hogy a kapitalizmus a válságokra válaszul lebontja a rögzített időstruktúrákat, és a termelést, munkát, fogyasztást rugalmasan szervezi újra. A „just-in-time” logika, a projektalapú munka és a gyors reagálás felértékelődik, miközben az idő egyre inkább a tőke igényeihez igazodik. Ez az idő „összenyomásával” és „megsokszorozásával” (párhuzamosságával) jár: több folyamat zajlik egyszerre, gyorsabban, kiszámíthatatlanabb ritmusban.

(2) Felgyorsult idő: a gyorsulásméletek szerint az idő jellege állandó ugyan, de a posztmodern kapitalizmus olyan társadalmi dinamikával rendelkezik, amely végül magát az időt is veszélyezteti, vagy használhatatlanná, értelmezhetetlenné, kezelhetetlenné, értelmetlenné teszi. Hartmut Rosa (2024 [2020]) szerint, aki ennek a megközelítésnek egyik legfontosabb teoretikusa napjainkban, a modernitás „társadalmi gyorsulása” (technológia, élettempó, társadalmi változás) egy ponton túl nem több időt hoz, hanem az idő élıhetőségét rombolja. Az állandó gyorsulás miatt krónikus időhiány alakul ki, az idő többé nem elégséges számunkra. Létrejön az „időszűke-paradoxon”: hiába nyerünk időt technikailag, a társadalmi és gazdasági gyakorlat során ez a felszabaduló idő azonnal betöltődik, sőt: sokkal több dolgot kellene „megtennünk”, mint amit nyertünk a technika révén. Rosa végső állítása az, hogy ez a dinamika „az idő kiüresedéséhez” és a világgal való kapcsolat (rezonancia) elvesztéséhez vezet, vagyis maga az idő mint jelentéshordozó közeg kerül válságba. Az idő elvész, mert élıhetetlenné válik.

(3) Megcsontított idő: leggyakrabban a jövő „eltűnéséről” és a múlt „leválasztásáról” beszélnek a különböző gondolkodók, tehát arról, hogy az idő elveszti a korábbi korokban meglévő vagy feltételezett teljességét. Fredric Jameson (2010 [1991]) szerint ennek megfelelően a posztmodernben a jövő elvesztése azt jelenti, hogy megszűnik a történelem mint koherens, előrehaladó narratíva, amelyhez a jelen viszonyulhatna. A jövő már nem ígéret vagy projekt, hanem elképzelhetetlenné válik, ezért a jelen bezárul önmagába. Ennek következtében a kultúra és a társadalom a folyamatos jelenben reked, ahol az újdonság helyét az ismétlés és a múlt újrafeldolgozása veszi át. Jameson elgondolásaiban kiemelkedően fontos számunkra, hogy egyrészt hangsúlyozza a nyugati társadalmak „jelenbe záródásának” tézisé, másrészt arról beszél, hogy az idő megszűnésével fenyeget az, ha a jelent többé nem fűzi valódi kapcsolódás a múlthoz és a jövőhöz.

Amikor az időből már csak a jelen marad: a prezentizmus

A prezentizmus az elmúlt évtizedekben a posztmodern kapitalizmus egyik uralkodó ideológiájává vált. Ennek köszönhetően átalakult az emberek temporalitáshoz fűződő viszonya, az idő érzékelése és az ember személyének pozicionálása a múlt-jelen-jövő viszonyrendszerében. A történelmi tudat elvesztése nem a „történelem végének” negatív

metanarratívájaként épült be a posztmodern kultúrába, hanem inkább a jelenbe zártság, a jelenközpontúság formáját öltötte. François Hartog (2006 [2003]) szerint a jelenközpontúság a mai ember számára nem filozófiai kérdés többé: olyan nézőpontként jelenik meg, amelynek egyszerűen nem maradt gyakorlati alternatívája. Vagyis számukra a tőkés rendszerben a múlt és a jövő lehetősége, realitása, értelmevész el. Tehát végső soron csak a jelen marad. A posztmodern kapitalizmusban általános meggyőződés szerint nincs többé tér sem a premodern idők ciklikus történetfelfogása számára (amelyben a múlt örök érvényű és állandóan visszatérő jelenségek forrása), sem a modernitás történelmi szemléletére (amelyben a jelen mindig a múlt következménye és a jövő előzményeként megjelenő időpillanat). A jelenközpontúság a kapitalizmus és a fogyasztói kultúra kontextusában olyan ideológia, amely az ígéri: a jelen egyszerűen kiiktatja, magába szívja, vagy kezelhetetlenné/megismerhetetlenné/elképzelhetetlenné teszi a múltat és a jövőt. Minél inkább a jelen tölt be központi szerepet, annál kevésbé számít mindaz, ami korábban történt és ami majd később jön el. Christophe Bonneuil és Jean-Baptiste Fressoz (2017) úgy véli, a gyors ütemű pénzügyi spekulációk gazdasága, az egymást érő információs forradalmak, a hétköznapi felgyorsulása és a felfokozott élménynyfogyasztás sajátos kulturális logikához vezet. Ez a „kulturális logika” az azonnali hozamokat, a minél több lehetőséget, a rövid távú kielégülést, az „itt és most” eseményeket helyezi előtérbe. A mindennapi életben ma már csak a jelen van jelen. Mind a szakmai, mind a szerelmi életben múló szubjektivitások alakulnak ki – a szövegek, e-mailek, események „sürgős választ igényelnek”. A digitális valóságban minden csupán a pillanat számára készül. Trump még egy globális szuperhatalmat is a Twitteren keresztül irányít.

A: A prezentizmus új kultúrája a 2020-as években

A mai nyugati társadalmakban kettős folyamattal állunk szemben. Egyrészt – ahogyan az előző alfejezetben bemutattam – megteremtődött a jelen kulturális és ideológiai dominanciája a múlt és a jövő fölött. Az a korszakos meggyőződés azonban, hogy a jelenbe záródás oldja majd meg egyéni problémáinkat (és szabadít meg társadalmi-globális problémáinktól) csak úgy tartható fent, ha a társadalmi gyakorlatok során sem marad más lehetősége az egyéneknek, mint kizárólag a jelenben élni. Egy másik tendenciának is tanúi lehetünk ezért: a jelen kénytelen túlereszkeszteni saját határain és korlátain ahhoz, hogy valóban az életünk keretévé válhasson. A posztmodern kapitalizmus kettős célja tehát: egyrészt elérni, hogy a társadalom tagjai a jelenbe zárkozzanak, másrészt, hogy a jelen az életük egészének horizontjává szélesedjen – kizárva minden alternatívát. A modern

gazdaság azt igényelte fogyasztóitól, hogy a rutinélet keretében az egymás követő, előre meghatározott életesemények sorát gondolják el – a modernitás állandóan a jövő valami-féle változatának tükrében gondolta el önmagát. A posztmodern kapitalizmusban ezzel szemben az a cél, hogy az egyén saját szubjektivitását mind zavartalanabban kapcsolhassa hozzá az adott pillanatban fennálló konstellációhoz. A jelenbe záródás elérésének két jellemző módja közül az egyik a jelennek az idő szövetéből történő kimetszése, amely olyan tevékenységekhez kapcsolódik, mint a jóga: ekkor a jelen kiszakítása azáltal valósul meg, hogy az egyén kiszakítja önmagát egy pillanatra saját idejéből, tereiből és viszonyaiból – és igyekszik megállítani ezt a kiszakított időpillanatot. A jóga temporalitása abban áll, hogy az egyén úgy érzi, megállt az idő folyása, miközben a valóságban természetesen semmi nem parancsol álljt a társadalmi-gazdasági folyamatoknak. Az ideológia és a vele együtt járó tevékenység ebben az esetben „olyan beavatkozás, amelynek célja, hogy az egyének elfogadják a strukturális feltételeket, azáltal, hogy saját jólétükért [azokat felfüggesztve] vállalnak felelősséget”. (Sharma, 2014, p. 103). Az időből való kiszakadásnak és ezáltal a teljeskörű jelenbe záródásnak napjainkban kevés nagyobb hatású gyakorlata van, mint az ún. „énidő” periódusainak előtérbe helyezése. A kortárs társadalomkritika legtöbb teoretikusa az énidő fontossá válását egyszerűen a szabadidő újabb innovációjának tekinti, ahol az öngondoskodás, a relaxáció, a saját testünk és lelkünk fejlesztése is kommodifikálódik. Amellett azonban, hogy egy újabb fragmentált területet hoznak létre az időben, amelyre külön iparágat lehet alapítani (Nealon, 2012), ezek a gyakorlatok elsősorban azt a célt szolgálják, hogy az egyének megszabaduljanak a körülöttük zajló világtól. Ahogy Eva Illouz (2008) mondja: a cél önmagunkba zárkózni, saját magunk körül forogni, kiszakadni térből és időből. Az énidő koncepciója úgy állítja be a mindennapjainkat, mint amelyek a maguk állandó felpörgetett ütemében ellopják tőlünk az időt, vagyis alá kell rendelnünk magunkat annak a sokféle ritmusnak (család, munka, utazás, háztartás stb.), amely mind sokkal több feladattal és kihívással jár, mint korábban. Az időnket más határozza meg – ezért „nem marad időnk magunkra”. Az énidő megszabadít a mások idejétől, és időn kívüli pillanatba juttat, amikor csak mi vagyunk, és mi rendelkezünk a jelenünkről. Az énidőben ezért tényleg csak magunkkal vagyunk és csak magunkkal foglalkozhatunk.

B: A nagyon hosszú pillanat

A jelenre fókuszáltság kultúrájának első, negatív jellegű tendenciája arra vonatkozik a posztmodern kapitalizmusban, kilépve az idő folyásából a jelenbe záródjunk, ahol már zavartalan, teljes és exkluzív viszonyt ápolhatunk önmagunkkal. De a jelenre fóku-

szálságnak egy másik típusú gyakorlata is megjelenik. Ez pozitív megközelítés, amely nem kiszakítja a pillanatot, hanem inkább abszolúttá teszi: a pillanatot alkalmassá változtatja arra, hogy az egész létezést magába szippantsa. Az ún. *mindfulness* és hasonló elgondolások, illetve gyakorlatok azt ígéri, hogy ha az egyén a valódi viszonyokon és időfolyamon belül tökéletesen mindig csak az adott, éppen zajló momentumban „van benne”, azáltal problémamentes, hatékony és pozitív alapot hozhat létre önmaga számára. Rebecca Coleman (2022) átfogó tanulmánya szerint a *mindfulness* azt ígéri, hogy segít csökkenteni stresszt, a szorongást és félelmeket, fejleszti az együttérzést és javítja a párbeszédet, valamint megtanítja, hogyan lehet ellensúlyozni a digitális média foltogató hatását. A *mindfulness* célja a jelenre összpontosítás, amelyet a tudatosság és az akaraterő szintjén érhetünk el. Olyan megoldásokat kínál, amelyek lelassítják az időt, így a pillanatot nem csak stabilnak és hosszúnak érzékeljük, de átláthatóvá is válik, hiszen nem terheli a múlt és nem fenyegeti a jövő. A jelenben létezést azt ígéri, hogy a saját gondolataink egy pontba irányítása révén megszabadulhatunk a múlt „fájdalmas eseményeitől”, mindennapos rágódásainktól és életünk kezelhetetlen dinamikáitól éppúgy, mint a jövővel kapcsolatos valamennyi aggodástól, vagy a „lehetséges katasztrófák előrejelzésétől”: attól a bizonytalanságtól, amit a múlt lezárhatatlansága okoz egyrésztől és másrésztől, hogy „a jövő még nem íródott meg”. Tehát a tudatos jelenlét azt jelenti, hogy az idő egészének helyét pillanatok sokasága veszi át, amelyek így az egész életünk keretévé válhatnak.

Akár az időből való kiszakítás/pillanatba záródás, akár a tökéletes fókuszáltság/pillanat univerzálissá tétele válik a mindennapi kultúránkban döntő elemmé, valójában azt tapasztalhatjuk, hogy bizonyos értelemben az idő kiiktatásáról van szó. A cél, hogy az időt megfosszuk saját egységességétől, és végtelen mennyiségű egymást követő pillanatra essen szét, azután ezekben a pillanatokban éljük az életünket a folyamatosan zajló idő helyett. A világot egymás utáni pillanatok végtelen sorává kell változtatnunk. Ez azonban egy kiküszöbölendő nehézséget okoz: ahogy a hagyományos idővel kapcsolatban az jelentette a problémát, hogy a múlt irányából a jövő felé hömpölyög megszüntethetetlenül, úgy a pillanat problémája, hogy túlságosan gyorsan elillan, vége lesz. El kell tehát érni, hogy a pillanatok ne rohanjanak el többé. Úgy gondolom, középponti jelentőségű annak felismerése, hogy a pillanatban létezést nem működhet úgy, ha a pillanat nem képez egy időhorizontot, nincs kiterjedése vagy tere. A jelen helyét tehát a „nagyon hosszú pillanat” veszi át. A pillanat a jelen tagadása. A posztmodern kapitalizmusnak persze éppen erre van szüksége két szempontból is. (1) A pillanat a gyakorlatban arra szolgál, hogy a nyugati társadalmak megszabadulhassanak a jelentől, amely túlzottan problémás és korlátozott, de egyben (2) a pillanat léphessen a jelen helyére, amit a tőke ideológiai és kulturális az elmúlt évtizedekben a történelmi érzék elvesztése után primátusra emelt. Ennek a kettős célnak eszköze a pillanat megnyújtása.

Instant, immediális, ismétlődő

Hogy milyen hosszú a „posztmodern pillanat”, az számtalan szubjektív és objektív tényezőtől függ. Meglátásom szerint a mai tőkés univerzum fennmaradása leginkább egy helikopter levegőben maradására hasonlít. Van egy mindinkább élehetetlen, problémákkal teli és kilátástalanabb valóságunk, de ameddig felette lebegünk egy gépen és gyorsan cikázunk a föld fölött, nem kell vele szembenéznünk. Ameddig a rotor elég gyorsan forog, amíg a fellegekben járunk, addig fentről látjuk viszonyainkat és a bennünket körülvevő kapitalista és civilizációs tájat – ha azonban egy bizonyos szint alá csökken a sebesség (vagy rövid időre leáll a rotor), akkor lezuhanunk a tőkés rögválóságba, az egyre élehetlenebb Földre és az összeomló civilizációnkba. Ennek megvalósulása persze sokszor banálisabb, mint gondolnánk: ha nincs időnk elgondolkodni, ha nincs időnk semmit megszokni, ha nincs életünkben üresjárat, ha újabb és újabb alkalmazkodásra kényszerítene, akkor nem lesz időnk arra, hogy megkérdőjelezzük, pláne, hogy lecseréljük saját viszonyainkat és viszonyulásainkat.

A mai fogyasztói kultúrában kevés jobb példát találhatunk a „nagyon hosszú pillanatok” jelenlétére, mint a Reels- vagy TikTok-videók. Ezek a harminc másodperces – másfél perces időtávok már elegendők ahhoz, hogy kapjunk valamit, hogy átélhessünk egy érzést, vagy csak nevéssünk egy jót. A Reels-videó posztmodern pillanata éppen azért lehet hosszabb, mert tudjuk, hogy ha vége lesz, egy ugyanilyen követi majd – egészen addig, ameddig szeretnénk, hogy az algoritmus folytassa a momentumok egymásutánját. A posztmodern kapitalizmusnak azonban bennünket is át kell formálnia ahhoz, hogy képesek legyünk a hosszú pillanatokban élni – valójában arra van szükség, hogy (1) kimondottan a pillanatokhoz igazodjon a tevékenységünk hossza és tartalma, (2) minden külső időtényezőtől mentesen vehessünk részt a számunkra létrehozott pillanatban, és (3) ne ragadjunk bele egyetlen pillanatba sem, ne gondoljuk, hogy egyszer bárminek vége szakad, hanem képesek legyünk továbblépni a következőre. Ebben a tanulmányban ezek egy-egy markáns példáját mutatom be: (1) a pillanatokban élés kultúráját az instant-élet, (2) a pillanatok kiélvezése és korlátlan meghosszabbítása a közvetlenség (immediáció), végül (3) a következő pillanatra lépés biztonságát a szünetnélküliség (ismétlődés) gyakorlatai kapcsán a posztmodern kapitalizmusban.

Instant élet (1)

Az instant-életmód a kortárs kapitalizmus alapjelenségéhez kötődik: a gyorsasághoz. Az egymást követő pillanatok világa szükségszerűen a pörgetés (Giddens, 2005 [1999]), a gyorsaság, a változás világa kell legyen, amelyben (Marx és Engels híres

formuláját megfordítva) minden szétfoszlik, mielőtt még szilárd és berozsdásodott viszonyná válhatna.¹ A végtelen felgyorsítás a rendszer működésének kulcsa. Ezt a tézist korábban számtalan elméleti munka megfogalmazta. Ben Agger már 1989-es könyvében a „gyors kapitalizmus” korszakának beköszöntéről értekezett. Douglas Coupland 1991-es *X generáció* című regényének alcímében a gyorsulás korának nevezte az előttünk álló időszakot. Szerinte azok, az 1990-es évekbeli kamaszok voltak azok, akik először nőttek fel nagysebességű világban – ám ez nem intenzitást és tartalmat hozott számukra, hanem kiüresedést és az idő elvesztését. Georg Ritzer (2021) a fast food-kapitalizmus kapcsán a „gyorseMBER” karakterét vázolja fel. Nick Land, Mark Fisher (2021 [2009]) és társai a 2000-es években az ún. „társadalmi akcelerációról” értekeztek (Land, 2012). Agger elgondolása talán azért is emelkedik ki a számtalan megközelítés közül a posztmodern kapitalizmus kapcsán, mert a maga banalitásában ragadja meg a helyzetet: a folyamatok alapja, hogy minden nagyon gyorsra vált. A kommunikáció, az írás, a kapcsolattartás, a vásárlás, a szörfözés és a munka sebessége az internet megjelenése óta megnőtt. A kapitalizmus felgyorsult nem csak Marx kora óta, de a második világháború utáni időszak óta is, amikor a frankfurti iskola teoretikusai az uralomról és az ész háttérbe szorulásáról írtak.

De miképpen válunk alkalmassá, hogy a gyors kapitalizmusban éljünk? Miképpen rendeljük magunkat alá az egymást követő pillanatok világának? Ebben a kutatást megalapozó írásban erre még nem adható teljes válasz. Ám bizonyos, hogy a posztmodernben a gyorsaság számtalan racionális és kulturális formát ölt – talán az egyik legfontosabb ezek közül az instant dolgok világa. A korábban említett Ben Agger (2004) használja a kifejezést, amikor arra utal, hogy a mai ember minél több dolgot szeretne egymás után megtenni a tartalmas és változatos élet nevében, ehhez pedig az kell, hogy minden csak rövid ideig tartson. A gyorsaság itt arra utal, hogy semmivel nem időzünk túl sokat. A filmeket villámgyors interneten töltjük le és átpörgetjük (de jobb szeretjük már a rövid részekből álló sorozatokat), a célunkhoz szeretnénk minél gyorsabban eljutni (hol van már az utazásért magáért utazó hippik kora), rövid leveleket és üzeneteket írunk emojiakat használva, gyorsan bekapunk valamit egy McDonald'sban, könyvek és újságok helyett podcastokból, influenszerektől és harminc másodperces Tik-Tok videókból tájékozódunk stb. A figyelemzavar, amire ma sok kamasz esetében számtalan jel utal, egyszerűen azt jelenti, hogy megtanultunk kevés ideig figyelni.

¹ A két szerző még azt jósolta, hogy minden szilárd és berozsdásodott viszony felbomlik a kapitalizmus alatt (Marx & Engels, 1959 [1848]).

Immediáció (2)

A második kérdés, hogy milyen mechanizmusokon keresztül válhatunk részévé a pillanatnak és miképpen hosszabbíthatjuk meg a *magunk számára* kívánt mértékig. Ennek egyik formája a közvetlenség. A közvetlenség (immedialitás) mint a posztmodern kapitalizmus második központi mechanizmusa talán Anna Kornbluh (2023) *Immediacy or the Style of Too Late Capitalism* című könyvének központi állításából kiindulva érhető meg leginkább. Kornbluh szerint a posztmodern kapitalizmus a mindent magába olvasztó közvetlenség (*immediacy*) világa. A közvetlenség egyik jelentése „azonnaliség”, vagyis esetünkben arra utal a kifejezés, hogy a mai fogyasztói társadalom tagjait arra kondicionálják, hogy mindent minél gyorsabban elérhessenek. Az „itt és most” parancsa egyfajta állandó vibrációként van jelen az életünkben, amely arra ösztönöz bennünket, hogy soha ne várjunk semmire. De van egy másik jelentése is az immediációnak, amely a jelen szöveg szempontjából sokkal fontosabb. Ideológiai értelemben a közvetlenség talán Lukács György (2023 [1973]) hajdani diagnózisához áll közel: a közvetítések, a mélyebb összefüggések és a magasabb teoretikus szintek hiányára utal a fogalom. Térbeli értelemben a közvetlenség egyfajta bezártságot jelent: az egyén önmagába zárkózik, mert csak akkor tudja átélni a pillanatot és a kívánt mértékig meghosszabbítani azt, ha kiküszöböl minden külsődleges tényezőt. Az életnek a közvetlenségben több sürgető kérdése marad: mit csinálhatnék azonnal, itt és most... Mit érzek most, mit válasszak most, mire vágyom most, mit gondolok most...? És ezekre a kérdésekre egyetlen módon találhatok gyors és hatékony választ, ha valamennyire azt felelem: saját magam. A közvetlenség korában az embernek nem marad más kapaszkodója, mint önmaga: miközben egyre közelebb kerülünk önmagunkhoz, a saját privát életünkhöz, egyre inkább eltávolodunk minden mástól. A világ arra vár, hogy privatizáljuk, bekebelezzük, belakjuk, „menjünk különböző helyekre”, de csak azért, hogy a személyes világunk részévé tegyük azokat. Témánk szempontjából a közvetlenség a pillanat kiterjesztését jelenti egyfajta alkalmi privát univerzummá. Ez igényli azt a rugalmas pszichológia állapotot, amelyben az egyén csak „végigszörföli” a saját életét, mint ahogy a világhálón szörfölünk táblagépünk vagy okostelefonunk monitorjába olvadva – hogy minden momentumot sajátunkká tegyünk. A mai hétköznapi pszichológia legfőbb jelszavai mind ezt a közvetlenséget (felületiséget, azonnaliséget és sietséget) hívják életre: vagy arra szólítanak fel, hogy semmi se maradjon azon kívül, ami benned van („Mondd ki az igazat!”, „Csak azt tedd, amire vágyasz!”) vagy arra hívnak fel, hogy ne várj egyetlen pillanatot sem, hiszen csak egyetlen pillanat létezik – amelyben éppen vagy („Éld a legjobb életet most!” „Te csinálod önmagad!”). A posztmodern kapitalizmus

működése nem az önmegvalósító individuumra épül immár, hanem az önmagába zárt és mindent azonnal akaró pillanatemberekre (Kornbluh, 2023). Ehhez hozzátehetjük: ha mindig az adott pillanatban élünk, akkor nem marad idő arra, hogy bármi történjék a pillanatainkon túl – a közvetlenségben így a pillanat akár végtelenné is válhat.

Ismétlődő (3)

Végezetül: nem csak instant módon, nem csak közvetlenül szeretnénk létezni a posztmodern kapitalizmusban – de a pillanatok végtelen körforgása azt is kívánja tőlünk, hogy szünet nélkül, állandóan pörgessük azokat. A világ úgy jelenik meg a mai nyugati társadalmak tagjai számára, mint a lehetőségek, az élmények, a javak és cselekvések végtelen tárháza, amelyek csak arra várnak, hogy realizáljuk őket. „Tedd meg, mert megteheted” – fogalmazza meg Slavoj Žižek (1999) ezt a parancsolatot.² A posztmodern univerzum embere ezért úgy érzi, hogy egyetlen pillanatra sem állhat meg, legtöbbünket ma nem az fenyeget, hogy túl kevés, inkább, hogy túl sok dolgot csinálunk egyszerre. Elfoglaltnak lenni, pörögni, sok mindennel foglalkozni – az életben állandóan történnie kell valaminek. Ahogyan azonban Mariusz Finkielsztejn (2025) könyvében megfogalmazza: a pörgés másik oldalán mindannyiunkra a szörnyű unalom leselkedik. Az unalom azt jelenti, hogy nem tudunk mit kezdeni magunkkal, ha nem történik éppen valami, ami felkelthetné a figyelmünket. Ha nem jön valami új, ha megállnak a dolgok egy pillanatra, egyszerűen nem tudunk mit kezdeni önmagunkkal – vagy ami még rosszabb, az illúzióból kiesve magunkra maradunk a valóságban tényleges helyzetünkkel, problémáinkkal és azzal a ténnyel, hogy valójában nem gondolunk/érzünk semmit. A „nagy üresség” állapotában a pörgetés embere állandóan apró dolgok sokaságába menekül, hogy mindig legyen mit csinálni, mindig történjen valami. A pörgetés mechanizmusával magunk is találkozhatunk, ha utazunk tömegközlekedési eszközökön, ahol szinte mindenki az okostelefonjába temetkezik – egész utazás alatt böngészik, játszik, chatel, híreket olvas, tanul vagy telefonál.

Az unalom persze állandó kihívás a pörgetés világában: a pillanatok közötti folyamatos váltást az biztosítja, ha van valamiféle ismerőssége, állandósága, jól bejáratott mechanizmusa az átmenet gyakorlatának. Egyik nagyon hosszú pillanatból a másikba ugrunk át, ami azért megy könnyen, azért tudjuk a régit elhagyni, mert a váltás gyakorlata válik ismerősség és rutinszerűvé. Ugyanakkor éppen a pillanatok közti jól bejáratott váltás eredményezheti könnyen azt, hogy a nem szűnő egymásutániség üressé, céltalanná és kényszeressé válik. A hírfüggő csak a kattintás vágya miatt lépeget a linkek

² Ez szembenáll a modern kor parancsával: tedd meg, mert meg kell tenned (Žižek, 1999).

között, a játékfüggő rutinszerűen nyomogatja konzolját, a webshop algoritmusa újabb és újabb termékeket ajánl – miközben már így is túl sok mindent láttunk és vásároltunk. Az újdonság, az ismeretlen, a kihívás azonban túl könnyen megtörheti a pillanatok közötti váltás semlegességét. Márpedig az ismétlődés legfontosabb célja, hogy mindig következzen valami. A posztmodern megtanított bennünket arra, hogy még egy utazás erejéig sem engedhetjük meg magunknak, hogy ne történjen semmi. Az „egymást követő pillanatok kapitalizmusában”, amit egyes szerzők „figyelemgazdaságnak” is neveznek, csak az állandó, nem szűnő történés menti meg számunkra azt a valóságot, amelyben élünk. A végtelen információ- és élményuniverzumban a harc a figyelmünkért zajlik, a profit azé, aki megszerzi a figyelmet – és állandóan újabb és újabb impulzusokkal bombáznak bennünket. Kattintásszámok, letöltések, visszatérési idő, tartózkodási idő, interakciók, mikroköltségek, válaszidő, aktivitások (Davenport & Beck, 2001). De mi van, ha a nagy pörgetés közben elvész a figyelem? Ha átveszi helyét az unalom? A nagy techcégek és platformok végtelen hírfolyamokat és nem szűnő „személyre szabott” tartalmakat generálnak számunkra algoritmusaik segítségével: ezzel nyugtatva meg bennünket, hogy mindig van következő pillanat. Az internetes platformok nagy vonzereje valójában az ismétlődés, a „mindig ugyanaz” otthonossága: hogy itt bármikor csinálhatsz valamit (Srnicek, 2019).

Mi következik az időtől való megszabadulás után? – a jelen illúziója

„A mindfulness jelenre összpontosító jellege arra tanít, hogy az egyén kiemelt figyelmet fordítson a világ pillanatról pillanatra történő megélésére. A tudatosság gyakorlatai (ideértve többek között a testátvizsgálást, a légzőgyakorlatokat és a tudatos mozgásokat) arra irányulnak, hogy a szétszórt tudatosságot visszavezessék a jelenbe” – fogalmaz Mark Whitehead (2017, p. 189). Pillanatról pillanatra élni – ez lesz a posztmodern kapitalizmus fogyasztói világának új temporalitása. Ehhez azonban érdemes hozzátenni: a prezentizmus a gyakorlatban azt jelenti, hogy az egyén mindig a jelenben él, de ezt a jelent adott momentumként az egyén függelékévé változtatják át. Olyan univerzum jön létre, amelyben a jelen helyét a pillanat veszi át azáltal, hogy egyrésről a pillanatot kiszakítják az idő szövetéből, másrésről hogy természetét megváltoztatva „nagyon hosszúra” nyújtják azt. Az életünk a pillanatok egymásutánjában zajlik, hozzá igazítjuk önmagunkat ehhez az új *conditio humana*-hoz, és kialakul annak módja, miképpen lakhatjuk be, privatizálhatjuk és nyújthatjuk meg az adott momentumot a magunk számára, végezetül pedig megszületnek a pillanatok közötti váltás bejáratott és biztos terei és mechanizmusai. De végső soron miképpen viszonyul a nagyon hosszú pillanat a hagyományos „jelen időhöz” és mi a célja vele a posztmodern kapitalizmusnak?

Az eddig elmondottak egy elméleti tézis megformálását teszik lehetővé: mi történik akkor, ha a tőke azon az alapon képes csak megszabadulni a számára veszélyes és korlátozó időtől, hogy a nyugati társadalmak tagjai számára elérhetővé teszi ennek az időnek valamiféle pótlékát? Ebben az alfejezetben azt a tézist szeretném megfogalmazni, hogy a posztmodern kapitalizmus célja a tőke számára egyre inkább kezelhetetlen határokat és veszélyeket jelentő idő kiiktatása a társadalom működéséből – azonban ennek módja nem egyszerűen a jelenbe záródás, sokkalta inkább a jelen helyettesítése a jelen illúziójával. A nagyon hosszú pillanat tehát a jelen illúzióját kínálja, amely segítségével megszabadíthatnak bennünket a jelentől és az új szituációt a profit forrásává tehetik. Ebben az írásban, amely egy hosszabb kutatás egyik állomásaként született, nem vállalkozhatom a folyamatok pontos bemutatására, pusztán egy alapvető elgondolás ismertetésére van mód. A jelen illúziójának meghatározása során leginkább talán Zygmunt Bauman (2004 [1996]) (Fredric Jamesonhoz kapcsolódó) elgondolásához érdemes fordulni, aki úgy írta le korunk temporalitását, mint a jelent, amelynek nincs többé kapcsolata a múlttal és a jövővel. Bauman szerint az a képesség vesz el a posztmodernitásban, hogy egységben lássuk a bennünket körbevevő dolgokat – tehát az időt is. A végeredmény tehát az idő epizódokra történő fragmentálása, amelyben minden epizód magában áll, elszakítva a múlttól és a jövőtől, magába zártan, függetlenül. Bauman és Jameson alapján már könnyedén meghatározhatjuk a folyamatot, amelynek szemtanúi vagyunk. Ahogyan korábban elemeztem, a jelenbe záródás azért következik be, hogy a tőke megszabadulhasson az időtől. A pillanatok ennek a jelenbe záródásnak az alapegységei: az idő feldarabolása azt a célt szolgálja, hogy az egyes elemek között ne legyen többé kapcsolat. A múlt ne számítson többé és a jövő ne jöjjön el – csak amennyiben mi magunk akarjuk. A jelen csupán az, amit nem lehet kiiktatni, felszámolni – de ez a jelen éppen a hagyományos értelemben vett legfontosabb sajátosságát veszti el: hogy kapcsolatban áll a korábbi és későbbi időszakokkal. Vagyis a történet egészével.

Érdemes ugyanakkor felhívni a figyelmet arra, hogy ha komolyan vesszük Bauman és Jameson elemzéseit, akkor abból az következik, hogy az idő feldarabolása végső soron nem csak a múltat és a jövőt „iktatja ki”, de a jelent is. Tehát elgondolásom szerint az idő kiiktatása csak úgy történhet meg a posztmodern kapitalizmusban, ha a feldarabolt és egységességét veszített idő által maga alá temetett jelen valamiképpen újrateremthető. A hagyományos jelennek egy olyan jelennel való helyettesítése következik be (ezt nevezem nagyon hosszú pillanattal), amely kívül kerül a tényleges jelenen (vagy ami még abból megmaradt). Ettől a ponttól kezdődően a jelen tulajdonképpen megkettőződik: egy „roncsjelenre”, amely a szétrombolt idő helyén tátongó történelmi úrben lebeg és egy „illuzórikus jelenre”, amelyben a fejlett nyugati társadalmak tagjai élhetnek és a tőke

tovább folytathatja véget nem érő akkumulációját. Ezt a kettősséget érdemes egy konkrét példával illusztrálni – hogy érhetővé váljanak az eddig elmondott elméleti levezetések. A lényeg, hogy a történelmi idő soha nem szüntethető meg, zajlik, történik – hála a tőke soha nem nyugvó gépezetének, mindig itt van a tényleges jelen is a jelen illúziója mellett. Mi azonban egy illuzórikus időben élünk, ami éppen abból meríti energiáját, hogy mentes a történelmi idő traumájától, hiszen a „valódi idő” nem volna elviselhető. Valami hasonló játszódik le, mint Andrew Stanton (2008) *WALL-E* című egészestés animációs filmjében (2008). A film egy elhagyott, szeméttel borított Földön játszódik, ahol egy magányos kis robot, WALL-E nap mint nap hulladékot tömörít, miközben emberi tárgyakat gyűjt és a szerelemről álmodozik. A film főszereplője azonban mégsem csak ez a kis robot – hanem az emberiség, amelyik tönkretette a bolygót és most egy hatalmas mesterséges luxusűrállomáson éli életét, ameddig vissza nem térhet az eredeti planétára. A Földön halad tovább az idő, a romboló múlt, a tisztogató jelen és a majdani fényes jövő (amelyről csak a kis robot gondolkodik, nem az emberek) dimenziójában. A kis robot az élehetetlen történelmi jelenben él – az űrállomáson azonban megáll az idő, az emberiség unalomban, alkalmi élvezeteket keresve és céltalan kényelemben tengődik egy évezredekig tartó „nagyon hosszú pillanatban”: a jelen illúziójában. Valójában nem az különbözteti-e csak meg a posztmodern kapitalizmus mindennapjait a fenti ökológiai disztópia elképzelésétől, hogy a nagyon hosszú pillanatok azért előbbiben sokkal kevesebb ideig tartanak? A *WALL-E* világában a jelen illúziójában élnek azok a milliók, akik számára a valódi jelen élehetetlen és kezelhetetlen.

A posztmodern kapitalizmus végső soron azzal ment meg a szubjektív összeomlástól, hogy a jelen helyett a jelen illúziójában tart bennünket. Ezzel tulajdonképpen a jelen minőségét és kontextusát alakítja át. Ezen a módon ugyanis a jövőbe nem vezet többé út, megszabadulunk nem csak a múlt nyomásától, de a jövő szorongató reménytelenségétől is. A változás rengeteg félreértésre ad okot – még a legnagyobb gondolkodók esetében is. Mark Fisher (2021 [2009]) *Kapitalista realizmus* című művében feleleveníti a posztmodern elméletek híres tételét a jövő haláláról. Fisher könyvében Alfonso Cuarón (2006) *Az ember gyermeke* című filmjének (2006) disztópikus díszletei jelennek meg előttünk egy olyan világról, amelyben a nők többé nem képesek kihordani gyermekeiket – így nem születnek többé csecsemők. A világ pedig, amelyben nincsenek többé gyerekek, valóban jövőtlennek tetszik. A Luke Cooper és Simond Hardy (2013) szerzőpáros szerint a film (és Fisher kapitalista realizmusáról szóló könyve) azt a helyzetet kívánja megragadni, amelyben a kapitalista világ végső reménytelenségbe süllyed, de közben még sincs esély és lehetőség a változtatásra. Elvész a jövő számunkra, így ragadunk benne a jelen poklában. A szétrombolt jelen (koncentrációs tábor, erőszak, rombolás, társadalmi konfliktus-

tusok) valamennyiünk számára felismerhetők, de az idő egészében (a teljességben) nem helyezhetők el. Az idő a gyermektelen világban nem építhető újra, hiába vágynánk rá. Franco Bifo Berardi (2014) szerint Fisher a jövő lassú eltűnésének gondolkodója: a jövőn való töprengés kikopik a kultúránkból, mert az egyre félelmetesebb, kezelhetetlenebb és átláthatatlanabb. A jövő utáni korban a jelent terheljük túl történnéssel, zajjal és információval – hogy egyszerűen ne is lehessen foglalkozni azzal, hogy mi következik.

Mark Fisher azonban téved – a legtöbb posztmodern teoretikussal és kortárs baloldali teoretikussal egyetemben. Valójában a posztmodernben nem a jövő perspektíva elvesztése következik elsősorban az idő egységességének elvesztéséből. Hanem a jelen élnetlenné válása. Ennyiben inkább a jelen haláláról kellene beszélnünk. A „kapitalista realizmus” kora is véget érne, ha visszatérne a jelen. A jövő állítólag azért vész el, mert a jelenben nem születnek gyerekek. Csakhogy a nem-születés a mostot teszi értelmetlenné és céltalanná: a film összes jelenete arról a dekadenciáról szól, hogy egyszerűen az itt-létben nem tudunk mit kezdeni. A jelennek nincs jövője – miközben a jövő valamilyen formában eljön majd (zajlik valamiféle állami hadviselés és rendteremtés, a pusztulás helyére a természet lép, a menekülttáborokban ellenállás szerveződik és egy kis csapat azon dolgozik, hogy valamiképpen összegyűjtse egy titkos helyen a szülőképes nőket stb.). Vagyis tulajdonképpen a gyerektelen jövő a többség számára (!) azzal jár, hogy a jelenben nem képesek mit tenni.

A posztmodern kapitalizmus tehát a valódi jelen helyett számunkra csak egy alternatív, illuzórikus jelent tesz lehetővé, amelynek a tényleges jövő immár nem folytatása vagy következménye. A tényleges jövő egy olyan jelennek lesz folytatása, amely nem a mi jelenünk. Fisher jól ismert alapvetése is így kerül helyére: a kapitalizmus végét azért nehezebb elképzelni, mint a világ végét, mert a tőke számunkra egy jövő nélküli jelen-illúziót ajánl, miközben a tőke maga minden kétséget kizáróan formálja a jövőnket. A kapitalizmus vége nem elgondolható a legtöbb ember számára, mert a rendszer az örök jelen kapitalista illúziójába terel bennünket (erről írtam legújabb könyvemben a posztmodern illúziógazdaság kapcsán) – a világvége azonban ettől talán még inkább valószínű forgatókönyvként jelenik meg, hiszen a tőke építi és rombolja a világot saját logikája szerint. Tehát csak mi létezzünk a jelen illúziójában, a tőke egy valódi jelenben hajszolja a profitot, amelynek következményei nagyon is valóságosak (Kiss, 2025).

Úgy vélem, hogy a fenti elgondolások kijelölhetik azt a kutatási irányt, amelyre egy részletes elemzés épülhet: a tőke számára a jövő egyre kényelmetlenebb és kezelhetetlenebb, ezért ki kell küszöbölni – de miközben a jelen illúziójába kerül a nyugati társadalmak többsége, a tőke termelési és értékesítési univerzuma ettől még ténylegesen működik tovább a „valódi jelenben”. Elsőre talán furcsán hangozhat a jelen illúzió-

jára vonatkozó megállapítás – de csak akkor, ha nem tesszük mellé a másik állítást: a jelenünket azért ölték meg, hogy a tőke zavartalanul tevékenykedhessen a most-ban. Fontos tehát pontosan érteni, hogy mire is gondolok, amikor erről a változásról beszélek. Azt állítom, hogy a posztmodern kapitalizmus elsődleges sajátossága, hogy igen rövid időközönként mindent teljesen felforgat, újratermeli az életünk alapvető kondícióit és újraformálja az életmódunkat, a kultúránkat, képzelt viszonyainkat és viszonyulásainkat. Tehát végtelenül turbulenssé teszi a jövőt. Az én generációm végigélte, ahogyan az elmúlt harminc év nagy technológiai változásai nyomán a felismerhetetlenségig átalakult minden körülöttünk. Az internet megjelenése, majd elterjedése, a mobiltelefonok, a platformok és okos eszközök, majd napjainkban a mesterséges intelligencia, később pedig várhatóan a droidok és androidok – mindennapi élménnyé tették, hogy amit a jelenben teszünk, annak (ahogy *Az ember gyermekében*) semmi értelme nincsen, mert egyszerűen mindaz, ami van, kontextuson kívülre kerül néhány éven belül (Kiss, 2025). Ahogy *A radikális paradoxon* című könyvemben írom, a jelen halála abból ered, hogy semmiféle tartós kontextus nincs többé, ami egységbe foglalná a múltat a jelenben és a jövővel – csak a tőke állandó rombolása és újraalkotása van jelen, vagy Gilles Deleuze szavait kölcsönvéve a nem szűnő, de- és reterritorializáció örök körforgása vezet a jövő felé (Deleuze & Guattari, 2007).

A jelen illúziója azt a lelki és intellektuális állapotot jelenti, amelyben tudjuk, hogy minden, ami most van, pillanatokon belül kontextusát veszti, hogy a rákövetkező helyzet nem a jelen következménye lesz, és a múltunk nem a jelen előzménye többé. Azt az állapotot, amikor tudjuk, hogy megszabadítottak bennünket az időtől. Egy ilyen jelenben azonban egyszerűen nem lehetne létezni – ha nem tágítanák ki számunkra eléggé ahhoz, hogy valamiféle illuzórikus létezés alapjává válják a fentebb elemzett „nagyon hosszú pillanatokban”.

Hogyan hosszabbítható meg a pillanatba zárt halott jelen egy élhető illúzióvá? A posztmodern kapitalizmus és a jelen illúziójának viszonyát talán Harold Ramis (1993) *Groundhog Day* című filmje (amit magyarul az akkor szokásos idétlen módon *Idétlen időkgig* címen forgalmaztak) mutatja be a legpontosabban. A film alaphelyzete szerint egy meteorológus tévéstábot elküldenek egy unalmas kisváros télbúcsúztató mormotafesztiváljára forgatni, ami Philnek, az önző, cinikus, érzéketlen és kiégett műsorvezetőnek egyáltalán nincs ínyére. Egész végig ellenszenvesen viselkedik mind a stáb tagjaival, mind pedig a helyiekkel. „Büntetésül” minden elalvás után ugyanazon a napon ébred föl a „mormotanap” hajnalán, és rajta kívül senki nem tudja, hogy az események újra és újra ismétlődnek – tegyen is bármit aznap. A posztmodern kapitalizmus éppen az ismétlődés végtelen sorával teszi élhetővé a jelen halálát. A tény, hogy

nincs jövő, hogy a jelenünkből nem következik semmi, elsősre ijesztőnek hat. Ameddig hozzá nem szokunk és nem kezdjük el élvezni ezt a helyzetet. Az állandó visszatérés ugyanis bizonyos értelemben a létezés „felszabadultságába”, „könnyűségébe” és „korlátok nélkülségébe” torkollik. Ha nincs következménye semminek, akkor szabadon kipróbálhatsz, önmagad lehetsz és bármit megtehetsz. Mint a számítógépes avatarunk, amely bármikor újra nekikezdhethet a pályának az adott szinten. A Ramis-film főhőse újabb és újabb lehetőségeket lát abban, hogy mindig a mormotanap reggelén ébred – például bármit megtehet a nőkkel, bármit megtehet a tévékamera előtt, bármit lehet és mindent kipróbálhat a városban.

A posztmodern kapitalizmusban az örök jelen pillanatai követik egymást, amelyek a végtelen lehetőség és a véget nem érő fokozás (intenzitásnövelés) ígéretét hordozzák. Minden hírfolyamon és webshopen ugyanarra a következő tartalomra kattintunk rá – de mindez a változékonyság, a lehetőségek, az újdonság, az egyéni döntés, a történet, a szabadság illúziójába csomagolva jelenik meg számunkra. Nincs felelősség, nincs folytatás, nincs döntési kényszer. Az illúzió elviselhetetlen könnyűsége rabul ejt – és felemel. Egészen addig a pontig, ameddig úgy nem érezzük, hogy zavaró számunkra az események következményeinek hiánya, vagy egyszerűen már nem érdekes mindaz, amit milliószor átéltünk és tettünk korábban. Phil végül kényszeresen azt keresi, miként törhet ki a körforgásból és miként találhat utat a jövőbe – a film üzenete szerint erre egyetlen módja van: ha megváltozik. Phil és a mormotanap végső soron a baloldal reményeit fejezi ki: a lázadás új formáját pillantva meg. Az illúziógazdaság politikai értelemben vett gyenge pontját tárja fel: a probléma akkor következik be, amikor már nem képes bennünket magába olvasztani a véget nem érő pillanatok egymásutánjának jövő (valódi következmény) és múlt (tényleges előzmény) nélküli illúziója. De miképpen tud a múltunk és a jövőnk lázadni a jelen illúziójának paradicsomi világával szemben? A 2020-as évek megmutatta, hogy kicsit másképpen, mint sokan gondolták volna korábban...

Hivatkozott irodalom

Agger, B. (1989). *Fast Capitalism*. University of Illinois Press.

Agger, B. (2004). *Speeding Up Fast Capitalism*. Routledge.

Bauman, Z. (2000). *Liquid Modernity*. Polity.

- Bauman, Z. (2004 [1996]). A zarándok és leszármazottai: Sétálók, csavargók és turisták. In Biczó, G. (Szerk.), *Az idegen: Variációk Simmeltől Derridáig* (pp. 185–205). Csokonai.
- Berardi, F. B. (2011). *After the Future* (Genosko, G & Thoburn, N. [Szerk.]). AK Press.
- Bonneuil, C., & Fressoz, J.-B. (2017). *The Shock of the Anthropocene: The Earth, History and Us*. Verso.
- Bown, A. (2017). *Opening Capitalist Realism*. LSE Blog. <https://blogs.lse.ac.uk/lse-views/books/2017/04/12/lse-rb-feature-essay-opening-capitalist-realism-by-alfie-bown/>
- Coleman, R. (2022). The presents of the present: Mindfulness, time and structures of feeling. *Distinktion: Journal of Social Theory*, 23(1), 131–148. <https://doi.org/10.1080/1600910X.2020.1810730>
- Cooper, L. & Hardy, S. (2013). *Beyond Capitalism? The Future of Radical Politics*. Zero Books.
- Coupland, D. (1991). *Generation X: Tales for an Accelerated Culture*. St. Martin's Griffin.
- Davenport, T. H., & Beck, J. C. (2001). *The Attention Economy: Understanding the New Currency of Business*. Harvard Business Review Press.
- Deleuze, G., & Guattari, F. (2007). *A Thousand Plateaus: Capitalism and Schizophrenia*. University of Minnesota Press.
- Finkielsztein, M. (2025). *The Sociology of Boredom: We are Bored in the City*. Wiley-Blackwell. <https://doi.org/10.1002/9781394253364>
- Fisher, M. (2021 [2009]). *Kapitalista realizmus: Nincs alternatíva?* Napvilág.
- Giddens, A. (2005 [1999]). *Elszabadult világ: Hogyan alakítja át életünket a globalizáció?* Napvilág.
- Habermas, J. (1994 [1979–1992]). *Válogatott tanulmányok*. Atlantisz.
- Hartog, F. (2006 [2003]). *A történetiség rendjei: Prezentizmus és időtapasztalat*. L'Harmattan.
- Harvey, D. (2011). *The Condition of Postmodernity: An Enquiry into the Origins of Cultural Change*. Wiley-Blackwell.
- Horkheimer, M., & Adorno, T. W. (2011 [1944]). *A felvilágosodás dialektikája: Filozófiai töredékek*. Atlantisz.
- Illouz, E. (2008). *Saving the Modern Soul: Therapy, Emotions, and the Culture of Self-help*. University of California Press. <https://doi.org/10.1525/9780520941311>
- Jameson, F. (2010 [1991]). *A posztmodern, avagy a kései kapitalizmus kulturális logikája*. Noran Libro.
- Kiss, V. (2025). *A radikális paradoxon*. Napvilág.

- Kornbluh, A. (2023). *Immediacy: Or, The Style of Too Late Capitalism*. Verso.
- Land, N. (2012). *Fanged Noumena: Collected Writings 1987–2007*. Urbanomic–Sequence Press.
- Lukács, Gy. (2023 [1923]). *Történelem és osztálytudat: Tanulmányok a marxista dialektikáról*. Gondolat.
- Marx, K. (1967 [1867]). *A tőke I.* (MEM 23). Kossuth.
- Marx, K. (1972a [1857/1939]). *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai (Első rész)* (MEM 46/1). Kossuth.
- Marx, K. (1972b [1857/1939]). *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai (Második rész)* (MEM 46/2). Kossuth.
- Marx, K., & Friedrich, E. (1959 [1848]). *A Kommunista Párt kiáltványa* (MEM 4, 437–471). Kossuth.
- Mumford, L., & Winner, L. (2010). *Technics and Civilization*. University of Chicago Press.
- Nealon, J. (2012). *Post-Postmodernism: Or, The Cultural Logic of Just-in-Time Capitalism*. Stanford University Press. <https://doi.org/10.1515/9780804783217>
- Nowotny, H. (1996). *Time: The Modern and Postmodern Experience*. Polity.
- Ritzer, G. (2021). *The McDonaldization of Society: Into the Digital Age*. SAGE.
- Rosa, H. (2024 [2020]). *A kezelhetetlen*. Typotex.
- Sharma, S. (2014). *In the Meantime: Temporality and Cultural Politics*. Duke University Press. <https://doi.org/10.1215/9780822378334>
- Srnicek, N. (2019). *Platform Capitalism*. Polity.
- Sterling, B. (2014). Franco ‘Bifo’ Berardi and Mark Fisher wringing their hands over exhaustion, the financial crisis, aesthetic resistance and the ‘slow cancellation of the future’. *Wired Magazine*. February 7.
- Streeck, W. (2018). *A kapitalizmus vége: Tanulmányok egy hanyatló rendszerről*. Holnap.
- Thoma, L. (1987). *A szabadidő marxi elmélete*. Kossuth.
- Thompson, E. P. (1967). Time-work Discipline and Industrial Capitalism. *Past&Present*, 38(1), 56–97. <https://doi.org/10.1002/9781119395485.ch3>
- Thompson, E. P. (2007 [1963]). *Az angol munkáosztály születése*. Osiris.
- Torres, F. (2022). *Temporal Regimes: Materiality, Politics, Technology*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003180876>
- Weber, M (1982 [1905]). *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Gondolat.

Whitehead, M. (2017). Practical interventions in neoliberalism. In Whitehead, M. & R. Howell, R. *Neoliberalism* (pp. 180–201). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315684772-9>

Zizek, S. (1999). 'You May!' Slavoj Žižek writes about the Post-Modern Superego. *London Review of Books*, 21(6).

Blokkosodás és eldologiasodás Magyar migrációs diskurzusok

Melegh Attila

BCE Szociológia Tanszék; KSH Kvantitatív Társadalom- és Gazdaságtudományi Kutató Intézet
attila.melegh@uni-corvinus.hu

DOI: <https://doi.org/10.64718/ciklus/2026-02-03>

Melyek azok a diszkurzív struktúrák, kölcsönhatások és kapcsolódó materiális feltételek, amelyek hozzájárultak a polarizációhoz a liberális piacpárti blokk és az ultranacionalista blokk között? Polányi Károly elméleti keretrendszere alapján az a megalapozott hipotézis tehető, miszerint a piacosítás áll az utilitarista, EU-párti és a nacionalista diskurzusok közötti küzdelem mögött. Ebben a komplex kontextusban figyelmet kell fordítanunk a diszkurzív mechanizmusokra, hiszen ezek – a materiális folyamatokkal és kondíciókkal kölcsönhatásban – szintén önálló szereppel bírnak. Ebben a tanulmányban a fókusz Magyarországra helyezzük, mégpedig azért, mert ez az az ország, ami már hosszú ideje élen járt a migrációellenes diskurzusok ellenhegemóniájának kialakításában, szembeállítva azokat a menedzselt migrációt támogató Európa-párti diskurzusokkal. Az elemzés 91 szisztematikusan kiválasztott cikken alapszik a vizsgált időszakból (2021. július–2022. április). A tanulmány végén röviden tárgyaljuk, hogy hogyan fogadja el, követi vagy ellenzi a közvélemény a média által kialakított diszkurzív perspektívákat.

Kulcsszavak: eldologiasodás, piacosodás, migráció, neoliberális rendszer, jobboldali populizmus

Toward the polarization of blocs and reification. Hungarian discourses on migration

What are the discursive structures, interactions, and related material conditions that have contributed to the polarization between the liberal pro-market bloc and the ultra-nationalist bloc? Based on Karl Polányi's theoretical framework, a well-founded hypothesis can be posited that marketization lies behind the struggle between utilitarian, pro-EU, and nationalist discourses. In this complex context, we must pay attention to discursive mechanisms, as these – in interaction with material processes and conditions – also play an independent role. In this study, we focus on Hungary, specifically because it is the country that has long been at the forefront of establishing the counter-hegemony of anti-migration discourses, contrasting them with pro-European discourses supporting managed migration. The analysis is based on 91 systematically selected articles from the period under examination (July 2021–April 2022). At the end of the study, we briefly discuss how the public accepts, follows, or opposes the discursive perspectives shaped by the media.

Keywords: reification, marketization, migration, neoliberal system, right-wing populism

Bevezetés¹

Nehéz lenne eltúlozni, hogy a 21. század népesedési és népesedéspolitikai vitáiban a migráció vált a legfontosabb és leginkább megosztó elemmé. Ennek egyszerre vannak materiális és diszkurzív okai. Lezajlott ugyanis egy migrációs fordulat. Migrációs fordulatot jelentett, hogy a kilencvenes évektől a migráció intenzitásának növekedése a kétezres évektől megindult. A globalizáció záró szakaszában (a deglobalizáció kezdeti időszakában) a migráció intenzitásának növekedése nem állt meg (Chase-Dunn, 2023). A 2010-es évektől megszorodó háborús konfliktusok és a menekülthullámok is egy fordulat irányába mutattak, ugyanis a különböző menekültkategóriák népessége 2018 óta megkétszereződött (UNHCR, 2025). Úgyisint a diszkurzív jobbratolódás is migrációs fordulatot jelzett mind a népesedési folyamatokban, mind pedig a közéleti vitákban, így a migráció kiemelt közéleti vitatémává vált (ld. migrációs vita: Google, n.d).

Diszkurzív és materiális viszonyok terén korábbi kutatások azt is megerősítették, hogy a 2010-es évekre komoly blokkosodás zajlott le a nemzetközi szinten (bővebben ld. Melegh, 2023, pp. 27–105, 253–341). Megjelent egy migráció- és globális piacpárti történeti-politikai blokk már a nyolcvanas években, amely a migráció menedzselt változatát képviseli. A menedzselt migráció egyrészt a termelékenység növekedését tűzi ki célul a munkaerő jobb allokációja révén, másrészt meg szeretné oldani a nyugati cégek és ellátási–gondozási rendszerek munkaerőgondjait, és mindeközben létrehozta azt a nemzetközi jogi és politikai rendszert, amely kezelni kívánja a megnövekedett globális áramlással kapcsolatos jogi, emberjogi és politikai gondok egy jelentősebb részét. Ez a történeti-politikai blokk szemben áll egy másik, globálisan is felemelkedő blokkal, amelyik a piacosodásban és globális munkaerőpiac létrejöttében rejlő intézményi és strukturális okok kritikája nélkül lép fel a migráció emelkedése és elfogadottsága ellen, féltve a befogadó országok vélt kulturális és vallási integritását és az ott élők demográfiai reprodukcióját. Ez utóbbi blokk a közvetlen szereplője a különben is zajló dedemokratizálódási és autoriter fordulatnak főképp Közép- és Kelet-Európában (Tomini, 2021). Mindkét blokk erős háttérrel, intézményi és politikai beágyazottsággal rendelkezik, és csak kisebb kihívások érik őket kívülről, főképp a piaci struktúrák kritikája felől. A blokkok küzdelmének fontos színterei voltak az Európai Unió és az ENSZ jogi és emberjogi vitái;

¹ Az alábbi szöveg egy korábbi konferenciakötetben megjelent tanulmány átdolgozott változata: Melegh, A. (2025). A polarizáció konszolidációja. Magyar migrációs diskurzusok. In Lengyel, Gy. (Szerk.), *Az EU kihívása: Iszoláció vagy integráció. A magyar média, az elit és a közvélemény az európai integrációról* (pp. 77–104). Corvinus Könyvek. Az alap kutatás a következő program részét képezte: Mediatized EU – H2020 projekt, 2021. január–2024. december.

egészen nyilvános küzdelmek zajlottak a menekültek és illegális migránsok befogadása és kiutasítása kapcsán.

A blokkok küzdelmében Magyarország fontos szereplővé lépett elő, és a hosszú ideje zajló migrációellenes propaganda és a „No Migration” szlogen politikai brandként működik a kormányzó pártban. Ez még a 2026 áprilisában lezajlott kormányváltás nyomán sem módosult. Ez az elköteleződés nemcsak abban érzékelhető, hogy a napi politikában a magyar kormány nyíltan kiáll a nemzetközi és helyi vitákban a migráció, különösen a menekültügybe tartozó migráció ellen, hanem abban is, hogy – ahogy a European Social Survey adataiból látszik – a magyar társadalom (több kelet-európai országgal együtt) 2002 óta elutasító véleménnyel van a migrációról, és csak kevés vagy egyenesen nulla bevándorlót szeretne befogadni nem európai országokból (Melegh, 2023, p. 262; Messing-Ságvári, 2017, 2019). Tehát a magyar társadalom a globális és regionális adatok tükrében is komoly elutasítást mutat. A médiában megjelenő diskurzusok tekintetében pedig ismétlődően megfigyelhetjük, hogy a média újságírói és szereplői a menedékkérők bevándorlását túlnyomó többségben kulturális és biztonsági veszélyként keretezték (Bernáth & Messing, 2016; Sik, 2016). Azt is igazolni lehet, hogy a magyarországi média polarizáltabb más országokhoz képest, és a szereplők különböző álláspontjaikat más országokkal szembeni pozicionálásban fejtik ki (Maneri, 2023; Melegh et al., 2019).

Ezek alapján jogosan vetődik fel a kérdés, hogy mennyiben blokkosodik a magyar társadalom közvéleménye és a média képe a diskurzusok szintjén, azaz mennyiben figyelhetünk meg belül is (nemcsak globálisan) blokkosodást és polarizálódást, és milyen dinamikára számíthatunk a kritikai diskurzuselemzés és a kapcsolódó survey-es elemzés alapján. Még pontosabban: milyen mechanizmusokat és tényezőket azonosíthatunk, amelyek a blokkosodás és polarizáció irányába mutatnak, és mennyiben állapíthatunk meg hegemoniát abban az értelemben, hogy a közvéleményben megfigyelhető törések egybeesnek a médiadiskurzusok közötti törésekkel.

Elméleti megfontolások

Amikor azt próbáljuk elemezni, hogy a diskurzusok hogyan fejlődnek, akkor összetett stratégiát szükséges alkalmaznunk, ami az elemzés részévé teszi a materiális struktúrákat és folyamatokat is (Fairclough, 2001). Nagyon gyakran érvelnek azzal szerzők, hogy a változások során bizonyos diskurzusok attól erősödnek fel, hogy felhasználják politikai célra és normalizálják azokat (ld. pl. Krekó & Enyedi, 2018). Ezt leginkább a korábbi normákon átlépő populista nacionalizmus elemzése során teszik a kutatók (ld. pl. Wodak, 2015).

Néhány szerző morális pánikgombokról, vagyis az ilyen típusú reakciók használatának instrumentalizációjáról, beszél (Sik, 2016; Lázár & Sik, 2019). Több szerző azt is állítja, hogy mindez az autoriter fordulat része, amelyet alapvetően a politikai racionalitás és a nemzetközi politikai kontextus alapján az elitek irányítanak (Levitsky & Way, 2020). Ezek igen fontos megfigyelések, de kiegészítésre szorulnak. Figyelembe kell venni a nem jobboldali (azaz általánosan liberálisnak nevezett) diskurzusok történeti helyét és szerepét is, és meg kell vizsgálni a diszkurzív blokkok közötti interakciókat. Illetve ki kell terjeszteni a vizsgálatot a komplex anyagi-történelmi fejlődésre is, amely nélkül nem látjuk, hogyan alakulnak ki és hogyan stabilizálódnak a különböző hegemon és ellenhegemon diszkurzív blokkok. Ennek az összetett feladatnak csak néhány elemére tudunk itt most koncentrálni. A magyar diskurzusok elemzésekor tehát a migrációval kapcsolatos különböző, történelmileg kialakuló struktúrákat és diszkurzív kereteket is figyelembe vesszük és a kognitív mintákat összekapcsoljuk az általános gazdasági és társadalmi változásokkal is. Ebből kifolyólag a tanulmányban három elméleti perspektívából elemezzük a fejleményeket.

Az első ilyen a migrációval, különösen az Európa és nem Európa közötti migrációval is kapcsolatos szupremácia posztkoloniális elmélete, amit több szerző Kelet-Európára is alkalmazott (áttekintésért ld. Cantat, 2016; Böröcz & Sarkar, 2017; Kołodziejczyk & Huigen, 2023). E perspektíva kulcseleme az a hosszabb távon fennálló hierarchikus képzet, amely szerint a 19. századtól kezdve a világ különböző gyarmatosított vagy korábban gyarmatosított részei és népei úgy ábrázolódnak, mint amelyek kognitív és társadalmi alsóbbrendűségük miatt szükségszerűen alávetettek az európai uralomnak és irányításnak (Said, 1978; Spivak, 1990; Mignolo, 2000). Ugyanez a hierarchikus gondolkodás Európán belül is jelentkezett a 19. századtól kezdve, ahol Kelet-Európa és a Balkán mindig is Európa és nem Európa közötti területként jelent meg (Wolff, 1994; Todorova, 1997). Ez civilizációs lejtőként értelmezendő, ami közvetlenül jelentkezik különböző eurocentrikus népesedési diskurzusokban (Melegh, 2006). Ebben az elméletalkotásban Böröcz József például úgy érvel, hogy a „jóság”-monopolizáló Nyugat-Európa a migráció tekintetében a bevándorlók befogadásának humanitárius jellegét hangoztatja, amely mintát az „alsóbbrendű” kelet-európaiaknak is követniük kellene (Böröcz, 2000, 2006). Ez az eurocentrikus diskurzus teljesen egyértelműen megjelent a menekültválságra adott kezdeti németországi reakciókban.

Ez a konstruált kulturális dominancia kelet-európai diskurzusokra ki kell, hogy hasson, amelyekben elfogadhatják, de meg is kérdőjelezhetik ezt a szupremáciát. Ezek a mintázatok lecsorogtak a közgondolkodásba is, és az a szabály, hogy a fejlődést hierarchikusan kell értelmezni, jól látszik az úgynevezett „menekültválságot” közvetlenül megelőző közvéleménykutatásokban Magyarországon, Romániában és Bulgáriában is (Kiss, 2017; Melegh et al., 2016). A hierarchia miatti felfelé kapaszkodási vágy vagy éppen az ez

elleni tiltakozás is jól látszik a médiadiskurzusokban. Még ez a tanulmány is foglalkozik majd olyan, a brüsszeli és európai dominancia elleni tiltakozásokkal, amelyek leginkább a migráció kérdésével vannak összefüggésben oly értelemben, hogy a volt koloniális nyugat az európaiak számára úgymond nem kezelhető migránstömegeket kényszerít a keleti régióra. Az EU-hoz való csatlakozás és a migrációs politika kapcsán a kelet-európai nacionalizmus fellázadt a másodrendűség és a mások általi kormányzásnak való alávetettség ellen. Az európai dominancia hirdetése és egyben ambivalens megkérdőjelezése központi diszkurzív elemmé vált a felemelkedő nacionalizmus és a kelet-európai kompetitív autokrata rezsimek számára (Levitsky & Way, 2020; Krastev, 2022; Melegh, 2023). A hierarchikus rend más szabályokhoz is vezethet (például az Európa-pártisághoz a migrációs politikákhoz kapcsolódóan), amelyek tisztázzák, mi mondható ki és mi nem, valamint megadják a lehetséges diszkurzív manőverezési technikákat. Az alábbi elemzés egyik izgalmas kérdése lesz, hogy a migrációhoz köthető politikai-történelmi blokkok hogyan használják ezeket a kereteket.

Az elemzés második perspektívája azoknak a történeti kapcsolatoknak a feltárása, amelyek magyarázzák, miképpen váltja a liberális diszkurzív blokk uralmát a nacionalista blokk ellenhegemóniája. Ehhez segítségül hívjuk Polányi Károly megítélését, miszerint a liberális piaci utópiák periódusait bizonyos kettős mozgások követik, köztük a nacionalizmus is (Polányi, 2001 [1944], 2018 [1945]). A nacionalizmus felemelkedésének még egzaktabb történelmi-materiális háttere több különböző munkában is elemzésre került (Kalb, 2011; Andor, 2017; Böröcz & Sarkar, 2017; Messing & Ságvári, 2017, 2019; Fabry, 2019; Hann, 2019; Mihályi & Szelényi, 2019).

A migrációval is összefüggésben és annak magyarázataként a fenti szerzők többször rámutattak az Európa különböző részei közötti egyenlőtlen gazdasági és társadalmi cserékre, a piacok megnyitása és a társadalmak piacosítása elleni nemzetállami lázadásokra, az államhatalomba és a politikai intézményekbe vetett bizalom hiányára, a jövedelmi és jóléti különbségekre. Emellett kiemelkedően negatív társadalmi attitűdöket mértek a migrációval kapcsolatban régiós szinten, de leginkább Magyarországon, Csehországban és Észtországban, ahol a népességsökkenés, illetve a migránsokkal szembeni relatíve erős félelem mind-mind hozzájárultak ahhoz, hogy pánik alakuljon ki és elkezdődjön a nyugat hibáztatása azért, hogy úgymond a törekeny kelet-európai államokra erőlteti az egyre növekvő migrációt (Melegh, 2023). Összefoglalóan ez a történeti perspektíva a migrációt és a migrációs diskurzusokat egy történeti lépéssor elemének tekinti.

A harmadik perspektíva a piacosodásra koncentrál. Ezzel kapcsolatban két megítélással operálunk. A piacosodás következtében kialakult egy absztrakt migrációs koncepció, amely a migránsokat absztrakt módon, főként a piaci kereslet-kínálattal

és a munkaerőpiaci „értékekkel” összefüggésben értékeli immár globálisan (Meleg, 2023). A migráció fogalmának ilyen értelmű piacositása (eldologiasítása, reifikációja) azért fontos számunkra, mert a társadalmilag így konstruált absztrakcióval könnyen játszódhatnak a polarizált vita résztvevői (pl. az egész csoportot becsmérelhetik a kiválasztott részcsoportok alapján, vagy éppen megmutathatják, mennyire hasznosak a lokális gazdaság számára). Emellett olyan erők radikalizálódásához vezethet ez el, amelyek megpróbálják negatív vagy pozitív módon, politikai célokra felhasználni az átfogó (mitizált) migrációs folyamatokat és a kapcsolódó félelmeket (Wodak, 2015). Ez a taktika különösen sikeresnek bizonyult a menekültügyi és migrációs szabályozásban intézményesült normák és értékek megkérdőjelezésében.

A politikai rendszerek és a média polarizációjához kapcsolódik egy további pont. Hallin és Mancini ezzel összefüggésben megalkottak néhány nagyon fontos érvet a médiarendszerek összehasonlításáról szóló klasszikus könyvükben (Hallin & Mancini, 2004). Ebben amellett érvelnek, hogy a polarizált pluralizmus rendszerében nagy a politikai elköteleződés, a média magasán polarizálttá válik, és kulcsszereplővé válik a politikai küzdelmekben is. Magyarország beleillik ebbe a mintázatba, és ezek a fejlemények nagyon fontos tényezőknak bizonyultak az ország autoriter fordulata során (Polyák & Urbán, 2024).

Összességében az elemzési irányok és perspektívák komplex használatával ez a tanulmány azt a kérdést kívánja megválaszolni, hogy mely diszkurzív struktúrák, interakciók és kapcsolódó materiális feltételek segítették a diszkurzív blokkok közötti polarizáció konszolidációját, illetve az ultranacionalista ellenhegemónia felemelkedését. A tanulmány úgy érvel, hogy a polarizáció megszilárdulása az elképzelt hierarchiák szimbolikus használata és a migráció kifejezés manipulatív kezelése anyagilag kondicionált specifikus kapcsolat eredményének tekinthető, amely kombináció a népességen belüli különböző szorongások és félelmek alapját képezi. Ezt a vizsgált médiumokban együttesen megjelenő diszkurzív formációk elemzésével teszteljük, illetve azzal, hogy megfigyelhető-e szignifikáns összefüggés különböző közvélemény-kérdésekre adott válaszok között, amennyiben a diszkurzív blokkok szerinti állítások közötti asszociációt elemezzük.

Adatok és módszertan

A vizsgált orgánumok között voltak állami és magán-, online és nyomtatott, kormányközeli és ellenzéki/független termékek is. Először két tévécsatorna, az M1 és az RTL esti híradóját választottuk ki. Ezt követte két napilap, a kormányközeli *Magyar Nemzet* (MN), illetve a kormánykritikus *Népszava* (NSZ). Mindkét napilap online és nyomtatott formában

írott cikkeit is figyelembe vettük. A fentiek mellett két népszerű online újság cikkei is bekerültek az elemzésbe, a kormánykritikus *HVG*-é, illetve a kormánypárti *Origó*-é. Végül, miután arra a megállapításra jutottunk, hogy ezek a médiumok nem fedik tökéletesen a magyar közbeszéd teljes spektrumát, ezért az elemzést kiegészítettük a HírTV és az ATV tartalmaival is. Az előbbi nyíltan kormánypárti, míg az utóbbi korábban liberális-kormánykritikus vonalat vitt ugyan, azonban ez a pozicionálás több médiakutató által is megkérdőjeleződött, legfőképpen a csatorna tulajdonosváltása, illetve az ebből következő hangnembváltás miatt.

Heti szinten összesen 50–100 cikket találtunk a különböző kormányközeli és -kritikus sajtótermékekben, ahol szerepelt a „migráció”, „migráns”, „menedékkérő”, „bevándorló”, „kivándorló”, „migrációs kvóta” kifejezések valamelyike. Ezek a számok az orosz–ukrán háború kirobbanásával kiugróan megnöttek (volt, hogy heti 400 cikk fölé is), illetve a korábban ritkán használt „menekült” kifejezés is újra általánossá vált. Ez utóbbi kulcsszót kiegészítettük az „ukrán” szóval, hogy könnyebben nyomon követhessük a háborúhoz kapcsolódó fejleményeket. Minden héten 3–4 cikk került kiválasztásra, lefedve a legfontosabb témákat, médiumokat, illetve a korábban vagy újonnan talált mintázatokat (Bernáth & Messing, 2016; Melegh et al., 2019; Melegh, 2006, Melegh et al., 2016). Végül összesen 91 cikket kódoltam és elemeztem a kutatás során.

A materiális feltételek és folyamatok tekintetében azokra koncentráltam, amelyek leginkább tudják befolyásolni a magyar közvélemény migrációval kapcsolatos vélekedéseit és érzékenységet. Ezek a materiális folyamatok szorosan kapcsolódnak az alábbiakban bemutatott kulcsdiskurzusokhoz, kiegészülve a lehetséges elhallgatással is. Például a nyitott piac problémája bár többször is felmerült a közéleti vitákban, annak szisztematikus kritikája hiányzott az azonosított diskurzusokból. Azt lehetett megfigyelni, hogy a munkaerőpiaci nyitás, illetve a be- és kivándorlók által tapasztalt munkavállalással kapcsolatos problémák a piac szisztematikus kritikája nélkül jelentek meg. Ezek a hiányosságok fontosak lehetnek annak megállapításában, hogy hogyan és miért alakulhatott ki diszkurzív ellenhegemonia a migráció témájában.

A magyarországi kérdőíves felmérés a Mediatizált EU projekt keretében készült. Az 1022 válaszadó körében végzett országos reprezentatív felmérés célja az volt, hogy leírja a magyar felnőtt lakosság európai integrációval, elitekkel és médiával kapcsolatos nézeteinek és attitűdjeinek főbb jellemzőit. A kutatás terepmunkája 2023. július 21. és augusztus 2. között zajlott, CAPI-módszerrel. A mintát háromlépcsős valószínűségi mintavételi módszerrel képezték. A munkát a TÁRKI, egy tapasztalt közvélemény-kutató cég omnibusz-felmérésében végezték el. A minőségellenőrzést 10%-os visszahívás formájában biztosították. A nyers adatok nem, életkor és településtípus szerint kerültek súlyozásra.

A legfontosabb vitákat a magyarországi választások, az afganisztáni változások, a belorusz határválság és 2022 februárjától az Ukrajnában zajló háború dominálták. Ez az utóbbi (ahogy azt lejjebb bemutatjuk) nagyon fontosnak bizonyult a magyarországi diszkurzív fejlemények szempontjából.

Megközelítésünket akkor tekintjük érvényesnek és eredményesnek, ha a következő eredményeket tudjuk felmutatni. A szorosan összefüggő diszkurzív alakzatok alapján a cikkeken belüli diszkurzív témák és alakzatok együttes előfordulása (keresztkapcsolatai) alapján diszkurzív blokkokat azonosíthatunk. Ezt a polarizáció bizonyítékeként is fogjuk kezelni, különösen akkor, ha a formációk a többi blokkban ellentétes, és még fontosabb, hogy egymást degradáló diszkurzív ellenpontok mentén alakulnak ki. Az elemzésben meg fogjuk vizsgálni, hogy a diskurzusokban említésre kerülnek-e vagy reflektálnak-e az anyagi körülményekre, hogy lássuk, hogyan épülnek be az ilyen elemek a diskurzusokba. Valaminek a kimaradása ebben a tekintetben ugyanúgy fontos eredménynek számít.

A diszkurzív elemzésben kifejezetten azt fogjuk megvizsgálni, hogy a fent leírt keleti–nyugati diskurzusok (posztkoloniális perspektívák) összekötik-e (megjelennek-e és szervezik-e) a két blokkot. Ebből kiderül, hogy ez a történelmileg örökölt hierarchikus és eurocentrikus képzet hogyan kapcsolódik az azonosított blokkokhoz. Ha nem figyelhető meg minta a kapcsolódásban, akkor el kell vetnünk ezt a diszkurzív mechanizmust. Számíthatunk a hierarchiák cáfolatának diszkurzív stratégiáira (nem vagyunk másodosztályúak), vagy még olyan stratégiákra is, hogy „európai” normák mentén kell civilizálnunk magunkat.

Azt is megvizsgáljuk, hogy ez a hierarchikus manőverezés kimutatható-e a lakossági felmérésekben. A fejlődési hierarchiákra vonatkozó kérdéssel dolgoztunk, amely 12 különböző ország, köztük Magyarország fejlődési szintjének szubjektív megítélése szerinti rangsorolására kérdez rá („Egy egytől hétig terjedő fejlődési skála alapján hova sorolná az egyes országokat?”). E kérdés alapján átlagértéket lehet számolni az egyes országokra, és ellenőrizni lehet, hogy az egyes blokkokhoz kapcsolódó tételek helyeslése összefügg-e Magyarország fejlettségének az átlaghoz viszonyított túl- vagy alulértékelésével. A nacionalista blokk esetében a túlértékelés lehet releváns, míg az Európa-párti liberális blokkok esetében az alulértékelés a lehetséges irány (ld. Melegh, 2006). Az elemzés során Kendall tau-b asszociációt használunk, és annak szignifikanciáját teszteljük. Szignifikáns összefüggés hiányában cáfolni tudjuk azt, hogy a közvéleményben Kelet–Nyugat hierarchiák jelennek meg, illetve hogy ezek szervezik a véleményblokkokat.

A blokkok létezésével kapcsolatos vizsgálatunk során azt elemezzük, hogy a migrációs kérdések és az azokra adott válaszok hogyan kapcsolódnak a következő tételekhez, beleértve a fent említett hierarchiakérdést is.

A kutatásban résztvevőknek skálán kellett értékelniük a következő migrációval kapcsolatos állításokat:

- Az EU segít a nem EU-s országokból érkező bevándorlás kezelésében.
- A migráció megoldja az EU munkaerőpiaci problémáit.
- Mivel manapság nehéz jól fizető munkát találni, csak rontana a helyzeten, ha sok külföldit beengednének az országba.

Ezeket az állításokat megvizsgáltuk aszerint, hogy a menedzselt Európa és a nacionalista blokkokhoz tartozók mutattak-e erősebb korrelációt velük, és hogy megfigyelhető volt-e valamiféle belső kohézió a sajtóban feltárt minták mentén.

Az alábbiakban ismertetett blokkokat először a médiában figyeltük meg diszkurzív szinten, majd ellenőriztük, mennyiben és miként jelennek meg a közvéleménykutatásokban. Elemzésünkben a liberális-menedzselt Európa blokkot a diszkurzív formáció azonosítása után a következő állításokra fordítottuk le:

- Hova helyezné az egyes országokat (Magyarországot) 1-től 7-ig terjedő fejlődési skálán?
- Az EU-nak fontos szerepe van az emberi jogok és a demokrácia védelmében Magyarországon.
- Mit gondol, mi az európai uniós tagság legfontosabb előnye Magyarország számára? Kérjük, válasszon kettőt a következőkből ... A migráció jobb kezelése.
- Egyes tagországok eltérése az európai iránytól veszélyezteti az EU-t.
- A magyar kormány nem kellően transzparens módon használta fel az uniós forrásokat.
- Az EU-nak pozitív szerepe van az ország gazdasági fejlődésében.
- Az EU-s központi intézményeket meg kell erősíteni.
- Az EU növeli az ország biztonságát az Ukrajnában folyó háború vonatkozásában.

A sajtóelemzésben feltárt nacionalista blokkot a következő állítások alapján operacionalizáltuk:

- Hova helyezné az egyes országokat (Magyarországot) 1-től 7-ig terjedő fejlődési skálán?
- Az EU úgynevezett LMBTQ propagandája káros a gyerekekre.
- Az EU veszélyezteti az ország nemzeti identitását és hagyományos értékeit.
- Az EU beavatkozik az ország külügyeibe és veszélyezteti szuverenitását.
- A Nyugat működése kaotikus, hatástalan és hanyatló.
- Magyarország az igazi európai értékek, a kereszténység és a család intézményének letéteményese.
- Közép-Európa országai közös értékeket és hagyományokat képviselnek, amelyeket az EU-nak tiszteletben kellene tartania.
- Kérem, mondja meg, hogy az Ön véleménye szerint ahhoz, hogy valaki igazi európai legyen, mennyire fontos ... Kereszténynek lenni.

Társadalmi és diszkurzív kondíciók

Kritikai diskurzuselemzés során nagyon fontos, hogy a vizsgált periódusban tisztán lássuk a különböző szemiotikai rendek materiális és diszkurzív kondícióit. Ezek között vannak általános és specifikus kondíciók, melyek történelmileg alakulóban vannak (Fairclough, 2001; Foucault, 1972).

A migráció különböző formái rendkívül komplex jelenségek. A földrajzi mobilitás összetett kapcsolatot hoz létre a vándor és a küldő csoportok, családok, fogadók, szervezők, hatóságok és szociális szervezetek között. Ez nagyon gazdag és változatos formákhoz vezethet, miközben ezek a mintázatok homogenizációs nyomás alá is kerülhetnek a piaci folyamatok miatt. A migráció sikere azon múlik, hogy a migránsok hogyan tudnak anyagi helyzetük és kapcsolataik alapján integrálódni a meglévő hatalmi struktúrákba.

A diszkurzív folyamatok anyagi feltételeiről általánosságban elmondható, hogy az utóbbi évtizedek globalizációja, piacosodása és nyitása növelte a migráció mértékét, mégpedig úgy, hogy a gazdasági és munkafolyamatokat tovább fragmentálta, a munkát flexibilisebbé tette és a határokon átívelő értékláncok dominanciáját növelte (Antunes, 2021; Melegh, 2023). Ezek mellett megnövelte a transznacionális munkaerő-migráció iránti keresletet, ami mára tárgyiasított, globális és masszív fiktív csererendszerré állt össze. Migrációs fordulat következett be tehát, ami globális migrációs és munkaerőpiacot hozott létre. Európa az 1980-as évek óta kulcsszerepet játszik ebben az átalakulásban.

Természetesen ezek az együttes transzformációk radikálisan megkérdőjelezték a fennálló kulturális és diszkurzív mintázatokat és mechanizmusokat, ami pedig komoly hatást gyakorolt a különböző csoportok és nemzetek interakcióira és identitására. Ezek a változások adott régiók esetében különösen nagy kihívásokat jelentettek. Ilyen akut feszültségekkel küzdő térség például az EU-val közös korlátlan szabadpiaccá összeálló Kelet-Európa. Kelet-Európában a piaci nyitás és tulajdonváltás kiemelkedően nagy sokkhatással járt. Ebben a régióban a korábbi szocialista vegyesgazdaságok (függetlenül különbözőségeiktől) összeomlottak, és a kapitalizmuson belüli globális feszültségek hatványozott erővel hatottak. Ehhez párosult még a csökkenő termékenység, a gazdasági újraelosztás stagnálása, majd esése, és az ezekből következő társadalombiztosítási és közszolgáltatási feszültségek növekedése. Ezek együttesen ágyaztak meg az általános demográfiai szorongás kontextusában létrejövő, a migráció és jóléti versengés köré épülő konfliktusoknak.

Magyarországon különösen éles társadalmi váltások következtek be. Egyrészt az ország még a térségen belül is különösen nyitottá vált a külföldi tőke számára. Ez inverz módon elvándorlást is elindított. A népmozgalom Európában egyedülálló módon már nagyon

korán, 1981-től a természetes szaporodás helyett természetes fogyást mutatott, így bevándorlás mellett nagyon komoly munkaerőpiaci feszültségeket élt át az ország, ami éles versengési tudathoz vezetett. Ez utóbbi igen fontos volt a migrációtól való egészen erős félelemben, hiszen a legélesebb elutasítást a munkaerőpiaci és a jóléti versengés idézte elő.

Mindezt látva nem meglepő, hogy kialakultak a Kelet–Nyugat diskurzusra építő pro és antimigrációs blokkok. A diszkurzív és társadalmi-materiális folyamatok kombinációja miatt az ilyen történelmi-politikai blokkok felemelkedését valójában a rendszeren belüli valós történelmi hajtóerők táplálták, így ezekre a globalizáció konjunktúráiban kiemelkedő történelmi folyamatként kell tekinteni.

Diszkurzív formációk: nacionalista és liberális-menedzselt Európa, valamint a Kelet–Nyugat diskurzus mint szervezőelem

Az alábbi felsorolás a diszkurzív kulcsformációkat és azok közötti kapcsolatokat tartalmazza a magyar sajtóban 2021–22-ben. Külön figyelmet szenteltünk az identitás- és pragmatikus, a cselekvésre vonatkozó elemeknek, illetve a diszkurzív blokkok közötti kapcsolatoknak. Diszkurzív formációk alatt a foucault-i értelemben vett, egymáshoz kapcsolódó diszkurzív elemeket, mintázatokat és perspektívákat értettük:

Amikor több kijelentés között szóródási rendszert tudunk leírni, amikor tárgyak, kijelentéstípusok, fogalmak vagy tematikus választások között szabályszerűséget (rendet, korrelációt, pozíciókat és funkciókat, változásokat) tudunk meghatározni, akkor az egyszerűség kedvéért azt állíthatjuk, hogy diszkurzív képződménnyel van dolgunk. (Foucault, 1972, p. 38)

A diszkurzív formációk közötti összetett kapcsolódásokat diszkurzív blokkokként vagy diskurzusokként is lehet értelmezni. Ezeket a kapcsolódásokat a cikkekben együttesen megjelenő diszkurzív formációk alapján tudtuk detektálni, és az alábbi listákban mutatjuk be.

Az elemzés megmutatta: vannak erős kapcsolódások, de a főbb diszkurzív blokkok között is fel lehetett állítani néhány keresztkapcsolatot:

A *nacionalista blokk* nagyrészt azokat a formációkat tartalmazza, amelyek legitimnek és erősítendőnek tekintik a migráció feletti állami kontrollt, és elutasítják a piaci alapú és az EU által menedzselt migrációt kulturális-történelmi alapon. Ez a blokk az európai történelmi eredmények kapcsán eurocentrikus, azonban a liberális és diszkrimináció-elle-

nes értékeket hibásnak tekinti, azok szerinte hanyatláshoz vezetnek. E blokk a koloniális, nemzeti és vallási alapú Európa korábbi változatához való visszatérést tartja fontosnak. Szívesen operál a fehérség és a civilizáltság kategóriáival (Böröcz, 2022). Nevezhetjük regresszív európaiságnak is.

Az alábbi sajtóbeli diszkurzív állítások alkotják a blokk alapelemeit:

- Biopolitikai kontrollt és a helyiek védelmére irányuló direkt intervenciót kell megvalósítani a népesedési folyamatok irányításában.
- A nemzeti identitás és szuverenitás védelme szükséges az akarattuk migrációs kérdésekben a nemzetállamokra kényszerítő globalista elitekkel szemben.
- A nyugat és az EU hanyatlik és káoszba süllyedt, és ez a civilizációs hanyatlás akadályozza meg a migrációra adandó, az erőn és az ún. európai alapértékeken alapuló valós válaszokat.
- Mély-Európa vagy Közép-Európa az utolsó ún. európai bástya a hanyatló Nyugattal szemben.
- A migrációval összefüggésben lévő terrorizmus és bűnözés okozta veszélyek elleni biztonsági mechanizmusokat erősíteni kell.
- A nem európai országok felől érkező migrációs nyomás (malthusiánus típusú) és a súlyos gazdasági és ökológiai – illetve az ehhez kapcsolódó túlnépesedési – válság miatt zajlanak az illegális migrációs folyamatok.
- A veszélyben lévő, fehér kereszténységnek – mint a liberális identitáspolitiká által meggyengített történelmi erőnek – a védelme szükséges.

A *liberális és menedzselt Európa blokk* azokat a formációkat tartalmazza, amelyek a nem nacionalista, föderális Európa gondolatán alapuló közös piac eurocentrikus vízióját tükrözik. E formációk szerint a magállamok a fejlettséget/civilizációt képviselik, és a migráció közös európai kezelést kíván meg. Szerintük a migráció kezelésének ki kell elégítenie a liberális humanitárius utópiákat, tiszteletben tartva az emberi jogokat, de emellett bizonyos típusú utilitarista nyereséggel is járnia kell (Mannheim, 1936; Melegh, 2006). Ez a formáció is eurocentrikus, önmagát a migráció természetes célpontjának tekinti és gyakran az „elmaradott” és szélsőségesen nacionalista Kelet-Európában látja meg konstitutív ellentétpárját. A migráció absztrakt kategóriáját elfogadja, és a migrációs folyamatokat összevontan kezeli.

Az alábbi sajtóbeli diszkurzív állítások alkotják e blokk alapelemeit:

- Az EU a migráció normális menedzsmentjét és kontrollját képviseli különböző liberális humanitárius diskurzusok keretében.
- A piaci és munkaerőigényeket a migráción keresztül lehet kielégíteni.
- Az olyan alapértékeket, mint a szabadság, emberi jogok, szolidaritás és civilizációs értékek, védeni kell a migráció esetében is.

- Erős Európa. Európa kiáll a határai, érdekei és értékei védelmében, még a migráció esetében is.
- A kelet-európai nacionalista veszély megakasztja az európaizálódást.
- A humanizmus fontos, és e változat a gyengék védelme köré szerveződik.
- Az egyenlőtlenségi és egyenlőtlen csere (developmentalista) fontos kritikai perspektíva, amely szerint a migránsok, főleg a kelet-európai migránsok bérek és munkakörülmények tekintetében ki vannak zsákmányolva.

A fenti két blokkot átfogja és szervezi két tágabb diskurzus. Az egyik az abnormálisnak tekintett diskurzusoktól való távolságtartás, a másik pedig a Kelet–Nyugat diskurzus:

- A migrációval és Európával kapcsolatos kritikai reflexió arra összpontosít, hogyan lehet a beszélőt eltávolítani a különböző „felkínált” diskurzusoktól és a félrevezetőnek vagy „abnormálisnak” tekintett narratíváktól.
- A Kelet–Nyugat diszkurzív formációk szervező és átfogó struktúrák, amelyek az országok és régiók társadalmi fejlődését hierarchikusan értékelik globálisan és Európában. Ezek a formációk kiterjeszthetők a migránsokra is, minthogy ezek a diskurzusok meghatározzák, hogy kiket kell befogadni vagy elutasítani. Ez szintén sorvezető lehet ahhoz, hogy az alsó szinteken lévő országok, migránsok hogyan juthatnak nagyobb megbecsüléshez.

A kapcsoló és szervező formációk mellett további fontos kapcsolatok vannak a fenti diszkurzív blokkok között. Egyrészt különböző blokkok használhatnak azonos diszkurzív formációkat, ha némiképp megváltoztatott formában is. Ezek azok a diszkurzív formációk, amelyek különböző blokkokban is megjelenhetnek. Ilyen például a Nyugat hanyatlása, értékvesztése és káosza. A menedzselt Európa-blokkban az erő és önazonosság hiánya, a hanyatlás a liberális értékekre vonatkozik, míg a nacionalista blokkban a kereszténységre és az ún. civilizációs alapokra. Ezek az együttes megjelenések és átfedések arra is utalhatnak, hogy új Európa-ideál van kialakulóban a blokkok találkozási pontjánál, amely kifele erősebb és harciasabb Európát képzel el, de közben fenntartja liberális vagy történeti civilizációs arculatát és az ennek megfelelő migrációs politikát.

A blokkok között leginkább a migrációs intervenció módjában, a kontrollt birtoklók megjelölésében és az identitáskérdésekben fedezhető fel eltérés. A piacosodás kritikája pusztán az esetleges kulturális hatások tekintetében kapcsolódik a blokkokhoz (ezt főképp a nacionalista blokk képviseli), vagy csak a „kizsákmányolt” Magyarországra és Kelet-Európára fókuszálva jelenik meg (azaz csak „minket” zsákmányolnak ki). Ez az identitásfókusz és a szisztematikus kontextualizálás hiánya magyarázhatja a blokkok közötti polarizációt, hiszen az egyes pozitív vagy negatív vélemények a migráció kérdésében a társadalmi és gazdasági környezetből kiszakítva jelennek meg.

A piackritika hiánya azt is jelentheti, hogy nem lesz kritikai vizsgálat tárgya a piacpártiság azon feltevése, hogy a különböző migráns (a kivándorlók helyére érkező vagy a népességfogyást ellensúlyozó) és a nem migráns csoportok munkája által termelt hozzáadott érték munkaerőpiaci és biopolitikai szempontból hasonlóvá válik, ezáltal megteremtve a formális egyenlőségüket és kicserélhetőségüket, és így egy absztrakt, sokszor nagyon különböző elemeket összemósó migránsfogalom jön létre. Ez a diszkurzív rend komplex ellendiskurzusokat válthat ki, hiszen az ellentábor épp a kicserélhetőség ellen küzdhet kulturális és rasszalapon.

Az így felálló diszkurzív folyamatban a Kelet–Nyugat keretezés és az abban rejlő rasszhierarchia adja meg a különböző szociális, politikai és migráncsoportok befogadásának/elutasításának és harcának irányát a blokkok szerint. A nacionalista blokk a liberális és felhígult Nyugatot és az azt kiszolgáló keleti partnereket támadja a nem-európai tömegek beáramlása miatt. A liberális blokk ezzel szemben a keleti tagállamokban, és azon belül a magyar kormányerőkben látja azt a szereplőt, aki nacionalista alapon gátolja a közös EU-s problémamegoldást, miközben szükség van a menedzselts és gazdaságilag hasznos migrációra.

Blokkok és ellenblokkok: piaci normalitás versus annak kulturális elutasítása

Magyarországon a demográfiai szükségletekhez kapcsolódó piacpárti és liberális keretezés mindig is fontos szerepet játszott, azonban a 2010-es évektől kezdve komoly támadásokat kellett kiállnia az elitdiskurzusokban (Melegh, 2023, pp. 303–306, 322–332). Ennek a blokknak jeles képviselője a *Heti Világgazdaság* (HVG). A hetilap a cikkeiben a különböző migrációs kategóriákat (menekült, letelepedésikötvény-birtokló, vendégmunkás stb.) egyként kezeli. A HVG emellett gyakran hasonlítja össze a visegrádi országokat, Magyarországot és az EU-t, és ezen keresztül érvel emellett, hogy az országban a kivándorlókkal összehasonlítva milyen csekély a bevándorlók száma. A lap gyakran foglalkozik a bevándorlókra mutatózó igényvel, akiknek munkaerőpiaci hozzájárulását Kelet–Nyugat kontextusban keretezi.

Ami a munkaerőpiacot illeti, a legnagyobb hatása a külföldi munkavállalóknak 2018-ban volt, amikor az összes munkavállaló közel 2 százalékát ők adták. A GKI szerint az ukrán, szerb és román vendégmunkások jellemzően fizikai munkát végeznek, a Nyugat-Európából érkezők pedig jellemzően felsővezetői vagy speciális szaktudást igénylő feladatokat látnak el.

A GKI kutatása szerint Magyarország nem népszerű végső célpontja a vendégmunkásoknak. A kelet felől érkező munkaerő sok esetben tovább halad nyugatabbra, Ausztria és Németország felé a magasabb fizetések miatt. A nyugatról érkező vendégmunkások számát, mivel jellemzően multinacionális, azon belül is főleg német cégeknél dolgoznak, a nyugati cégek terjeszkedése határozza meg. A későbbiekben számíthatunk az Ázsiából érkező munkavállalók számának növekedésére, tekintettel az újonnan építendő dél-koreai, japán akkumulátorgyárakra és vegyipari üzemekre. (HVG, 2021b)

Ezt a piaci alapú tőke–munka cseréből származó nézőpontot tekinthetjük mögöttes diszkurzív keretnek, a *piaci normalitás keretének*. Ez a perspektíva szorosan kapcsolódik a fent elemzett materiális kondíciókhoz. A nacionalista vagy migrációellenes ellendiskurzus a piacosodás kulturális elutasításán alapszik. Tehát a kritikát nem szisztematikusan végzi el (nem vázol fel alternatív rendszert vagy alkalmaz rendszerkritikát), hanem csak a vélt kulturális és társadalmi hatásokra összpontosít (kulturális identitás, bűnözés, népességsere), miközben rasszista és hierarchikus különbségtételeket alkalmaz, hogy ezáltal delegitimálja az Európai és az ún. globális piaci és migrációs menedzsmentet. Ebben az ellendiskurzusban csak a „magyar emberek” és szuverén kormányuk akarata számít, amely diszkurzív technika alapján ez a diskurzus populistának is tekinthető (Joppke, 2021; Berezin, 2009; Kalb, 2011; Sik, 2016; Lázár & Sik, 2019).

Ezt az ellendiskurzust és mechanizmusait tökéletesen illusztrálja Kovács Zoltán (akkori nemzetközi kormánykommunikációért felelős államtitkár) Facebook-bejegyzése, amelyben azt taglalja, hogy migránsokra nincsen szükség, a migrációt önmagában meg kell állítani, és a nemzeti kontrollt meg kell erősíteni. Ebben az értelmezésben az „Európába irányuló legális migrációs útvonalak felállítása helyett az EU-nak kellene finanszíroznia a határkerítésépítést”.

A nemzetközi kommunikációért és kapcsolatokért felelős államtitkár a Facebookon azt írta, hogy október 12-én 12 EU-tagállam, köztük a visegrádi négyek belügyminiszterei levelet írtak Margaritis Schinas európai bizottsági alelnöknek és Ylva Johansson uniós belügyi biztosnak. A belügyminiszterek felhívták a két biztos figyelmét, hogy szerintük a fizikai akadályok (mint például a magyar határkerítés) hatékony eszközei a határvédelemnek, amelyek az egész Európai Unió érdekeit, és nem csak a külső határral rendelkező tagállamok érdekeit szolgálják – tette hozzá. Kiemelte: Ebből következően arra szólították fel az Európai Bizottságot, hogy ezt a „legitim intézkedést” az uniós költségvetésből megfelelően

finanszírozza. Ehhez képest, a tegnap kezdődött 6. Európai Migrációs Fórumon – melynek témája a migráció és a migránsok integrációja – Ylva Johansson arról beszélt, hogy együtt jobban tudjuk „menedzselni” a migrációt, illetve, hogy a társadalmunknak és a gazdaságunknak szüksége van a migránsokra. A nemzetközi szóvivő szerint mindeközben pedig a LIBE bizottság felkérte az Európai Bizottságot, hogy hozzon létre Európába irányuló legális migrációs útvonalakat. Hozzáfűzte: A migrációt meg kell állítani, a migráció brüsszeli menedzselésének pedig véget kell vetni! (Origo, 2021)

Ebben a diszkurzív keretben tehát polarizáció figyelhető meg a „migráció” kontextusában, attól függően, hogy az összességében hasznos vagy káros a helyi társadalom számára. Ez pedig irracionális és csapongó vitát generál a magyar médiában, amelyben a piaci mechanizmusok semmilyen általános kritikája nem szerepel.

Polarizációs szabály

Amikor arra a kérdésre keressük a választ, hogy miért alakul ki, vagy még inkább, miért elkerülhetetlen a polarizáció, fontos, hogy mélyebben vizsgáljunk néhány diszkurzív mechanizmust. A nemzetközi migráció absztrakt piaci kategóriaként lett újraformálva, és ez az elmozdulás a hozzá kapcsolódó vitát az adott szocio-materiális és történelmi kontextusban tovább tolta a feszültségek irányába. A polarizáció könnyedén lehetett az elvont és általánosító migrációfogalom létrejöttének eredménye, pontosan azért, mert ez eltávolítja a migrációs folyamatokat a társadalmi kapcsolatoktól, így az absztrakt és túláltalánosított vitákat szolgálja (pl. jó vagy rossz a migráció). Ezek a diszkurzív fejlemények figyelmen kívül hagyják a migráció szociális és motivációs kontextusait, elfelejtik azt történelmi vagy társadalmi folyamatként kezelni, ezáltal azt kizárólag a hasznos/veszélyes dichotómiában engedik értelmezni. Ez szabályszerűen előhozza a polarizációt és a kritikus reflexiók felemelkedését.

A bevándorlás (mint piaci kategória) teljes és differenciálatlan támogatását a fenti mellett egyéb cikkekből is megfigyeltük. A Bloomberg véleményét bemutató az ellenzéki/független *Népszava* is piacpárti és a migráció EU-s kezelését támogató álláspontot mutatott be, amikor a Magyar Demográfiai Csúcs migrációellenes megnyilvánulásai kapcsán arról írt, hogy a migrációellenes retorika pusztán nacionalista félelemgerjesztés:

[A konferencia üzenete] viszont ellentmond egy sor tanulmánynak, miszerint a bevándorlás jót tesz a gazdaságnak, és serkenti a bérek emelését. Az IMF szerint

ha a beáramlás folytán 1 százalékkal nő a foglalkoztatottak száma, az öt éven belül a GDP 1 százalékos emelkedését eredményezi. Ugyanakkor minden ösztönző dacára a térség továbbra is jelentős népességfogyással küszködik. (Szelestey, 2021)

A nacionalista ellendiskurzusban a migráció mitikus és túláltalánosított aspektusa tökéletesen látszik a közmédia egyik riportjában, amelyben a különböző országokban élő bevándorlók arányáról és a migráció kriminalitásáról értekeznek. A külföldiek összlétszámára hivatkozva a nem-európai migránsok megregulázására szólítanak fel, mivel a jelenlétük – ebben az olvasatban – demográfiai változásokhoz és a közbiztonság romlásához vezet. Ezt a gondolatmenetet a riport úgy prezentálja, hogy egy sor általánosítás után nagyon specifikus esetekre vált.

Ausztriában rekordot döntött a külföldiek aránya 2015, vagyis a migrációs válság tetőzése után. A hivatalos adatok szerint a 8,9 milliós országban idén év elején 1,8 millió külföldi élt Ausztriában. Ez a lakosság ötödét teszi ki. A külföldiek fele migrációs hátterű, vagyis az Európai Unión kívülről érkezett, tehát minden tizedik ember bevándorló hátterű. És ebben nincsenek benne azok a migrációs hátterű lakosok, akik már Ausztriában születtek. Vizsgálatok szerint ahogy nő a migránsok száma Európában, úgy nő a bűnözés is. Megugrott például a késes támadások, valamint a nők elleni erőszakos cselekmények száma. Olaszországban például ezerhez közelít az olyan iskolák száma, ahol több a migráns hátterű diák, mint az olasz. Az Európai Unió bírálói szerint a közösség a fokozódó migrációs nyomás és az emelkedő bűnözés ellenére sem tesz érdemben semmit, helyette a sokszínűség mellett kampányol. Szakértők szerint azonban azt kellene elérni a migránsokkal szembeni hatékonyabb fellépéssel, hogy tartsák be az európai társadalmi normákat, amely az integrációt is elősegíthetné. (M1, 2021)

A fenti álláspontok közötti vita nemcsak az általánosítás és az elemzési szintek közötti jól látható kavarodás miatt nem vezethet eredményre, hanem azért sem, mert az univerzalista-utilitarista és a bűnözésre, egyedi esetekre hivatkozó nézőpontok harmonizálása nem képzelhető el. Ezek a blokkok mindenképpen magukra maradnak, ha csak nem kezdik el feltárni a polarizáció mélyebb strukturális okait. Ezek a diskurzusok azonban nem foglalkoznak azzal, hogy a migráció hogyan és miként kapcsolódik társadalmi struktúrákhoz és változásokhoz. Ebben a formában a két oldal vitája racionálisan nem kezelhető, pusztán olyan mitikus képekhez juthatunk el, mint a személytelen piaci haszonelvűség absztrakt képzelete vagy éppen a „gonosz Soros”-konspirációk. Ezekből kiindulva akár azt

is feltételezhetjük, hogy ez a fajta polarizáció több szereplő részéről tudatos diszkurzív stratégia a népesség különböző szegmenseinek mobilizálására. A társadalmi viszonyokkal kapcsolatos vakság is ilyen képzetekhez és a süketekpárbeszéde-helyzethez vezet.

Az elhallgatás szabálya: kik láthatóak és hallhatóak a polarizált vitában?

A migrációs diskurzusok a magyar médiában – főképp a nacionalista blokkon belül, de bizonyos értelemben a liberális blokkon belül is – követik a Kelet–Nyugat hierarchiákat a migránsok és a menekültek reprezentációjában (Melegh, 2006; Cantat, 2016; Böröcz & Sarkar, 2017). Hierarchikus szabályok szerint jelennek meg a vándorok, és a vonatkozó diskurzusok konstruálják megjelenésük módját. Az eltüntetés rendje ebben a tekintetben különösen fontos. A hallgatás, a be nem mutató a magyar határon megjelenő menedékkérők esetében az egyik legfeltűnőbb vonás. A vizsgált időszakban nem találtunk cikket, amelyben konkrétan és személyesen foglalkoztak volna a déli határra érkező vagy nem európai migránsokkal. Velük szemben teljesen másképp kezeli a magyar sajtó az Ukrajnából érkező menekülteket. Ennek ékes példái az Orbán Viktor miniszterelnök és egy ukrainai menekült család határmenti beszélgetéséről készült cikkek. A menekültek valós képpel és hanggal jelentek meg a magyar miniszterelnök mellett.

Óriási tehát a kontraszt a délről érkező menedékkérőkkel, akiket legtöbbször dehumanizáló, éjjeli kamerás vagy csuklyás, hátulról készült felvételekkel ábrázolnak, és úgy beszélnek róluk, mint elfogandó bűnözőkről. Ha mégis megjelennek – főleg állami vagy kormányközeli médiában – akkor a beszélgetés mindig az országhatáron kívül zajlik, és az érintettek arról számolnak be röviden, hogy Magyarországon csak áthaladni szeretnének Németország vagy Svédország felé. Személyes történetük szóba sem kerül. Mindeközben a riport nagy része a helyi lakosok olyan történeteire koncentrál, melyek szerint a migránsok kirabolták őket (ennek jó példája: M1, 2022). Ezek tehát nem valós hangok, hanem a félelemkeltést és elitek agendáját szolgálják. Még a független/ellenzéki média sem biztosít teret arra, hogy az érintettek szabadon és részletekbe menően beszélhessenek, történetükről, az esetleges nehézségeikről. Ha időszakosan elő is kerül, akkor is leginkább arról beszélnek, hogy miképpen jártak el velük, amikor a határkerítésnél visszafordították, esetleg elkapták őket (Bernáth & Messing, 2016).

Az ukrainai menekültek helyzete merőben más, hiszen nekik nemcsak az ellenzéki, de még a kormány sajtó is biztosított teret a megszólalásra, akár hosszabb interjúk formájában is. Jó példa erre a *Népszava* azon cikke, amelyben egy ukrán nő arról számol be, hogy „a férjemet elvitték a frontra, mi pedig menekülünk a gyerekekkel” (Béres & Huszár,

2022). Ez jól mutatja, hogy a jelenlegi háborús helyzetben visszatértek a humanitárius diskurzusok a korábbi időszak marginalizáltságából és izolációjából (Melegh et al., 2019; Bernáth & Messing, 2016; Nagy, 2019). Emellett az is kijelenthető, hogy a Kelet–Nyugat hierarchia alapvető szabályai nem tűntek el a történelem során, hanem inkább mesterségesen ráerősítettek, hiszen csak a nem európai „alávetettek” nem képviselhetik magukat a magyar sajtóban (Spivak, 1990).

Hasonló mechanizmus figyelhető meg a főképp a független/ellenzéki sajtóban megjelenő liberális blokkban. Korábban nagy vitát váltott ki az ellenzéki sajtóban, hogy letelepedési engedélyt lehetett vásárolni magáncégeken keresztül, és ennek keretében hosszasan kritizálták a kormányt, hogy felelőtlenül ad absurdum bűnözőket szabadít az országra. Ez önmagában éppen a migráció piacosodásával kapcsolatos jelenség, tehát a menedzselt migráció pártján álló liberális blokk elvileg el is fogadhatná és támogathatná ezt a folyamatot. De miután úgymond ellenőrizetlen és gyanús orosz, kínai vagy éppen közép-ázsiai üzletemberekről van szó, ebben az esetben is jól működik az orientalista kizárás. Sőt az is érdekes e vita kapcsán, hogy egyetlen érintett kötvényvásárlót sem szólaltattak meg semmilyen cikkben. Ez azt mutatja, hogy a hierarchikus gondolkodás mellett általános és blokkokon átnyúló bizalmatlanság érzékelhető a migráns nézőpontokkal szemben.

Legális, munkavállalási céllal érkező bevándorlók sincsenek személyükben bemutatva, csupán adatokként szerepelnek a migráció hatásainak vizsgálata során. Erre jó példa, hogy egyetlen Magyarországon tartózkodó ukrán munkavállaló személyes nézőpontja sem került bemutatásra, függetlenül attól, hogy a számuk már a háború előtt is több tízezer volt (Meszmann & Fedyuk, 2019). Csak akkor kaptak figyelmet, mikor a sajtó a magyar munkavállalók elégedetlenségét mutatta be a „betolakodókkal” szemben.

A munkaadókra ugyanúgy érvényes ez az elhallgatás, hiszen az ő meglátásaikat és a munkaadói irányelveiket sem tárgyalják. Az elhallgatás annak bizonyítéka, hogy a jelenlegi diskurzusok nem akarják és nem is képesek a migrációt szisztematikus társadalmi kontextusban kezelni. A magyar olvasók nem értesülhetnek arról, hogy ezek a csoportok milyen viszonyrendszer eredményeként jelennek meg az országban azon kívül, hogy több pénzt akarnak keresni. Miközben ők különböző szereplők, többek között a magyar kormány tevékenységének köszönhetően érkeznek.

A Nyugat mögé rejtőzés és diszkurzív egység a keleti határ ügyében

A fent bemutatott megfigyelések további megerősítést kapnak azzal, hogy bizonyos diskurzusokat Magyarország viszonylatában csak nagyon ritkán használnak direkt módon

újságírók vagy politikai szereplők. A piac- és EU-párti, a menedzselte migráció melletti kiállítás, vagy e keret használata ritkán jelent meg közvetlenül. Még az ellenzéki média is csak külföldi újságok és szakértők mögé bújva vállalta ezt a perspektívát. Az indirekt technika a nyugati médiumok szemlészére (egy keletinek tekinthető újság sem volt magyar cikk alapja) vagy a nyugati, EU-s megszólalók idézésére épül. Ez egy rejtett Kelet–Nyugat keretezés, hiszen a nyugati/civilizált világ idézése nem konfrontatív módja annak, hogy a migrációt menedzselte formában engedő álláspontot olyan civilizált rendnek mutassák be, amelyet Magyarország nem követ.

Pontosan ez látszik az ellenzéki *HVG*-nél, amikor egy Ferenc pápát idéző BBC-r riporton keresztül értekezett menedékkérőkről: „A pápa kelet-mediterrán körútját arra használja fel, hogy felhívja a figyelmet a migránsok és menekültek nyomorúságos helyzetére. A Földközi-tenger »sírkövek nélküli, hideg temetővé válik [...] Könyörgöm, állítsuk meg a civilizáció hajótörését!« – hangsúlyozta” (*HVG*, 2021e).

Szintén ez a módszer látható a *HVG* egy másik cikkében, amelyben az EU keleti határaitra küldött humanitárius segélyekről írtak. A hetilap arról számolt be, hogy krízis-menedzsmentért felelős Janez Lenarčič és belügyekért felelős Ylva Johansson EU-biztosok 11 tagállammal egyetemben sátrakat küldtek Litvániának a belarusz határon kialakult válság során, míg a magyar kormány nem tett semmit. Ez a *HVG* EU-val foglalkozó rovatában jelent meg (*HVG*, 2021a).

Ez nem azt jelenti, hogy a kormánypárti sajtó ne használná ugyanezt a „nyugati szemeken keresztül” technikát, mikor politikusokat, sajtótermékeket idéz. Nemes egyszerűséggel felcseréli az „Európa mint a jó” nézőpontot arra, hogy „Európa mint a gonosz” (Böröcz, 2006). Az esetükben azonban nincsenek elhallgattatva a magyar megszólalók. A nyugatos megközelítéssel szemben más forgatókönyvvel dolgoznak, azt akarják bemutatni, hogy Európa és a Nyugat „normális” része a magyar álláspontot követi. Ennek ékes példája a kormánypárti *Magyar Nemzet* egyik cikke. Ebben a szélsőjobboldali francia esszéista-politikus, Éric Zemmour látogatása kapcsán értekeznek a magyar és nemzetközi liberális sajtó aljas működéséről és hamis antirasszizmusáról, szembeállítva azt az Orbán és Zemmour által képviselt „normalitással”.

Az itthoni liberális sajtó már megint – szokásához híven – a nyugati liberális hatalom szócsöve. Mi sem mutatja ezt jobban, mint az, hogy mind ugyanazt írják Éric Zemmourról, miután kiderült, hogy pénteken Budapestre látogat Orbán Viktor meghívására. Egyből mind a szokásos mocskoló – és most már üresen kongó – „szélsőjobboldali”, „rasszista”, „gyűlöletkeltő” bélyegeket ismételték mantraszerűen. Végül is, számukra ez egy kiváló alkalom, hogy a tájékozatlan

embereket megint megijesszék, és összemossák a miniszterelnököket ezekkel a szívtoksavakkal – hiszen elkezdődött a kampány. (Almássy, 2021)

Közös harc a káros Kelet ellen

A belarusz válság esetében ismételtén a Kelet–Nyugat diszkurzív kapcsolatok működése volt felfedezhető, hiszen a két blokk hasonló diskurzusokat használt. Ennek az lehetett az oka, hogy a válság nem Magyarországon, hanem „Keleten” volt. Ebben az esetben az általunk vizsgált médiumok ugyanazokat a kifejezéseket – szekuritizáció, erős Európa, migrációs nyomás – használták a keleti országok, Belarusz és Ukrajna kapcsán. A „despotikus” „keleti” országokkal (mint Belarusz és mögötte Oroszország) szembeni nyugati „gyanút” össze lehet kapcsolni a muszlimok, illegális bevándorlók és nem európaiak jelenléte miatt érzett nyugat- és közép-európai pánikkal. Ezáltal új közös terep keletkezett, ahol blokkok egyetérthetnek egymással.

A fenti egyetértés szembeötlő a liberális *HVG* cikkében, amelyben arról írnak, hogy egy brüsszeli találkozó során politikusok úgy nyilatkoztak, hogy Belarusz maffiamódszerekkel exportál migránsokat, és szolidaritást kell vállalni az EU külső határain lévő államokkal. A cikk a következő eurocentrikus idézettel zárul: „A vita végén Ylva Johansson, az EU belügyi biztosa azt mondta, hogy: egységre, határozottságra és szolidaritásra van szükségünk. Nem bizonyulhatunk gyengének a brutális elnyomással és a provokációval szemben, mi a demokráciát és nem az autokráciát képviseljük” (*HVG*, 2021d).

A közös platform a kormánypárti *Magyar Nemzet* cikkében is látszik, amelyben a lengyel határvédelmi intézkedések támogatásáról írnak, illetve arról, hogy az illegális migránsokat fel kell tartóztatni a Belarusszal közös határon. E tekintetben fontos megjegyezni, hogy a lengyel kormány ekkor a magyar kormánnyal szövetséges irányt képviselt. Ez is indokolhatta a szolidaritást:

Mi, közép-európaiak továbbra is megvédjük magunkat, Európát és a határainkat, segítjük egymást ebben a tekintetben – fogalmazott [Szijjártó], hozzátéve, hogy idén már mintegy 100 ezer illegális bevándorló érkezett déli irányból a kontinensre. Aláhúzta: Magyarország hálás a többi visegrádi államnak a határok védelméhez nyújtott támogatásukért, valamint Ausztriának a folyamatos egyeztetésért. (*Magyar Nemzet*, 2021a)

Összességében tehát ezekben a cikkekben is a Kelet–Nyugat diskurzus mint a blokkokat összekötő és hierarchiákat biztosító mechanizmus működését láthatjuk.

Az antirasszizmus elvetése és a jogsértések elfogadása

A következő szabály, amihez eljutunk, arról a vitáról szól, hogy ki „kiálthat rasszizmust” és ki nem. A normál EU-s menedzsmentet támogató diskurzus gyakran példálózik azzal, hogy a kelet-európai nacionalizmus veszélyes és rasszista szövegeket használ. Az általunk vizsgált liberális hetilap, a *HVG* egyik cikkének címében azt írja, hogy Orbánt Boszniában rasszistának, idegengyűlölőnek és szegyénteljesnek látják.

Boszniában rasszistának tartják Orbán szavait.

Idegengyűlölő, rasszista, szegyénteljes – ilyen reakciókat kapott Orbán Viktor miniszterelnök és Kovács Zoltán államtitkár Boszniából, amiért kihívást és biztonsági nehézségeket emlegettek a nagyszámú muszlim lakosság miatt. (*HVG*, 2021f)

Ezzel szemben a nacionalista diskurzusok elutasítják az egyetemes, egyenlő emberi jogok tágabb, a vándorok helyzetére való alkalmazását, ami az antirasszizmus és a szolidaritás megkérdőjelezéséhez vezet (Cantat, 2016; Cantat & Feischmidt, 2019; Enyedi, 2024). Ahogy az felfebb bemutatottak, a nacionalista blokk egyik kulcseleme az, hogy a saját csoport iránti „szeretet” felülírja a rasszizmussal kapcsolatos esetleges vádak, sőt, igazából a másik blokk alkalmaz kettős mércét, és engedelmeskedik különböző érdekeknek, mikor a rasszizmus ellen harcol.

Ez a megkülönböztetéspárti perspektíva azokat a civil szervezeteket kritizálja, akik fellépnek a munkaerőpiaci diszkriminációval szemben. A kormánypárti *Magyar Nemzet* egyik cikkében a következőképpen érvel:

A francia migránsvédő szervezet szankcionálná a külföldi munkavállalókat kiszűrő munkaközvetítőket. Nem kérnek a bevándorlókból a francia munkáltatók. Az SOS Racisme jogvédő szervezet friss vizsgálata szerint a rövidtávú munkaerő-közvetítéssel foglalkozó ügynökségeknek csaknem a fele, 45 százaléka segíti a francia munkáltatókat abban, hogy kiszűrjék és elkerüljék a külföldi és „nem európai kinézetű” munkásokat. (*Magyar Nemzet*, 2021b)

Az antirasszizmus elvetésének ezen aspektusa erősen rezonál azzal a fent elemzett ténnyel, hogy a magyar médiában egyszerűen nem jelennek meg migránsperspektívák. Ahogy azt korábban írtuk, ez némileg változott az ukrainai menekültek megszólaltatásával, ami megint csak azt mutatja, hogy gyakorlatilag teljes konszenzus van abban, hogy nem szabad szóhoz juttatni vándorokat, az alávetetteket nem kell megszólalási lehetőséghez engedni, amennyi-

ben nem európai, esetleg muszlim vagy afrikai emberekről van szó. Ez a dekontextualizált félelem és elhallgattatás hozzájárul a menedékjogok és a tisztességes ellátás csorbításának legitimációjához, ami az illiberális kor egyik nagy újdonsága (Kauth & King, 2021).

A szükséges európai és nem európai bevándorló munkaerő és a kelet-európai munkások kizsákmányolása – A kontextus hiánya

A Nyugat mögé bújás technikájából egy másik nagyon érdekes fejlemény is következik a magyar médiapiacra: annak a kimondása, hogy a migránsmunkaerőre szükség van Európában és a régióban, ki van szervezve az Európai Bizottságnak és még inkább a befektetőknek. Általában ők beszélnek, amikor munkaerőhiányról van szó. Ilyenkor szóba sem kerül az alkalmazottak kiszolgáltatottsága. Ezek a cikkek emellett nem tematizálják a kelet-európai munkaerő masszív kiáramlásának tényét, azaz nem látjuk, hogy ebben a folyamatban „nekünk” mi lenne a szerepünk. Tehát a piac szisztematikus és általános kritikája itt is elmarad.

Példaképpen a következőt olvashatjuk:

Nagy-Britanniában a munkaadók azt javasolják a kormánynak, hogy adjon átmenetileg 10 ezer uniós kamionsofőrnek munkavállalási engedélyt, mert különben leállhat a piacok ellátása, amely a Brexit után amúgy is problematikussá vált az ország egyes területein, például Észak-Írországbán.

Finnországot a világ legboldogabb országának nevezik, mert az első helyen végzett ebben a versenyben, de a lakosság gyorsan öregszik, és egyre fogy a munkaerő. Japán után Finnország van a legnehezebb helyzetben ebből a szempontból. Az OECD országai közül itt van a legnagyobb szakmunkáshiány, de a toborzást akadályozza, hogy a munkaadók ragaszkodnak a finn nyelvtudáshoz. Most lasscskán áttérnek az angolra. (HVG, 2021c)

A cikk láthatólag a munkaerőhiány pótlásával kapcsolatos problémákat és annak kudarcát hasonlítja össze, miközben a munkavállalói viszony, illetve az esetleges kiszolgáltatottság kérdése szóba sem kerül. A kiszolgáltatottsággal kapcsolatos diszkurzív formációk témavilágában nem jelenik meg a migráns munkaerő kizsákmányolása, csak a kelet-európai munkások problémái kapcsán tűnnek fel az ilyen típusú megjegyzések és perspektívák. Ez a leválasztás rendkívül fontos számunkra. Kialakultak ugyanis a csak a kelet-európaiak „kihasználásáról” szóló formációk. Erre mutat rá a következő HVG-s példa, amelynek a címe csak a kelet-európaiakra koncentrál, csak ők jelennek meg „áldozatként”:

Brüsszelnek meg kellene szüntetnie a szerződéses vendégmunkások kizsákmányolását – ezt javasolja több képviselő az Európai Parlamentben, miután elolvasták a londoni Guardian feltárási riportját arról, hogy a húsiparban alacsony munkabérért és rossz munkakörülmények között dolgoztatják azokat a vendégmunkásokat, akiket munkaközvetítők szerződtettek. (Lengyel, 2021)

Jámor András, mérsékelt baloldali politikus ATV-s interjúja jó példája annak, hogy hogyan alakulnak ki feszültségek az az Európán belüli egyenlőtlenségre fókuszáló és az Európát az alapértékek civilizált/morális védelmezőjeként értelmező diskurzusok között. Ebben a Kínáról szóló interjúban tisztán látszik a morális Európa (alapérték-védelem) és a helyi kelet-európai (beleértve a migráns munkaerőt is) munkások kapcsán használt diskurzusok közötti ellentmondás. Ez egy, az adott europaizációs diskurzus paradoxona, hiszen az egyik legbaloldaliabb politikus arra szólít fel, hogy a német befektetők lépjenek fel Kínával szemben, miközben azt is fontosnak tartja, hogy a kelet-európai munkásokat erősebb védelem illesse meg. Az interjút készítő újságíró rá is játszik erre:

J. A.: Hát én azt gondolom, hogy igen, egyébként egyetértünk ebben. Tehát, hogy én azt gondolom, hogy ezek a nagy cégek alapvetően megvásárolják az olcsó magyar munkaerőt, és utána ezért cserébe Orbán Viktor hatalmat kap tőlük, és segítenek nekik egyébként a különböző nyugati politikai küzdelmekben, európai uniós politikai küzdelmekben. Tehát a bajor kancellár, bocsánat, nem kancellár, hanem tartományi vezető, aki most a müncheni stadion díszkivilágítását kérte, ugye a CSU nevű pártnak a vezetője és ez a CSU nevű párt azért négy-öt évvel ezelőtt még az Orbán-kormány migrációs politikáját például erőteljesen támogatta a háttérben. Tehát én inkább azt gondolom, hogy itt van egy ilyen összefüggés.

Mv: Nem teljesen erre gondoltam, de értem, amit mond. Arra gondoltam, hogy amikor azt mondják, hogy kínai egyetem és kínai hitel, és még Magyarország meg is vétőzza a Kínát elítélő közös nyilatkozatot ugye uniós szinten, akkor nem ugyanerről beszélünk? Arra gondolok, hogy lehet közös nyilatkozatokat ugye kiadni például Kínával szemben az Európai Unióval, de mi értelme van? Ugye a kormány is azt mondja, hogy semmi értelme nincs. És valóban, mi értelme van? Tehát látjuk, hogy Németország és Kína között mi történik. A legnagyobb partnere az Unióban Kínának Németország. Kétévente közös kormányüléseket tartanak, kormányközi egyeztetéseket. Akkor ugyan miféle kiállást várhatunk igazából a szavakon túl tulajdonképpen?

J. A.: Amikor arról beszélünk, hogy egy politikai közösség, egy ország, vagy az Európai Unió, ami megválasztott képviselőkkel, megválasztott miniszterelnökökkel vezeti ezeket az országokat és képviseli a választópolgárokat, akkor szerintem az egy fontos elvárás, hogy az a morális minimum meglegyen, hogy bizonyos emberi jogokat megvédünk. És szerintem amikor a magyar kormány mondjuk a különböző kínai emberi jogi sértéseket nem hajlandó elítélni, akkor szerintem nem képvisel – tehát nem tudja azt a legitimitációt beteljesíteni, amit mi elvárunk tőle. Mert szerintem, vagy én azt gondolom, hogy a magyar emberek azok nem értenek egyet azzal, ami Kínában történik, abban a megfigyelő államban, vagy mondjuk az ujgurok helyzetében. (ATV, 2021)

Ez az interjú is mutatja, hogy baloldali diskurzusokban a német vállalatok kritizálhatók mint befektetők és a helyi kormány támogatói, miközben antihomofób kiállásuk dicséretet kap. Ez az ellentmondás látszik akkor is, amikor Jámbor morális konfliktusra szólít fel Kínával szemben. Ez a liberális-menedzselt Európa blokkon belüli törésvonalakra utal, hiszen a Kelet–Nyugat hierarchiák használata és piac általános kritikájának hiánya bomlasztja a morális Európa képét.

Érdekes módon a nacionalista blokkon belül nincsenek ilyen törésvonalak, bár ez nem meglepő annak tudatában, hogy ez a csoport egyrészt nem veszi figyelembe a nem európai és nem keresztény embereket, másrészt az Európán belüli egyenlőtlenséget és a kelet-európai munkavállalók kizsákmányolását nem különálló diskurzusként kezeli, hanem a biopolitikai veszteségekhez és a nemzet demográfiai sebezhetőségéhez kapcsoltan értelmezi. Kövér László, a magyar országgyűlés akkori elnökének szavaiból is látszik ez, amikor is arról értekezik, hogy a „kannibál Nyugat” elrabolt 25 millió munkást Kelet-Európából és ingataggá tette a nemzeti identitásukat (MTI-Népszava, 2021). A biopolitikai, nacionalista, illetve a kelet-európai áldozatiság keretezések közötti kapcsolat és a nem-európai embereket támadó diskurzusok együttes használata jól magyarázza azt, hogy miért lettek ezek a nézetek olyan népszerűek a kelet-európai munkástömegek körében (Kalb, 2011).

Rezonál-e a közvélemény? Előzetes eredmények

2023-ban, a médiaelemzés után másfél évvel egy (részben azon alapuló) reprezentatív közvéleménykutatást végeztünk. Arra törekedtünk, hogy a módszertani részben leírt módon a különböző blokkokban szereplő állítások együttjárását megvizsgáljuk, és választ kapjunk arra, hogy a közvéleményen belül is megtaláljuk-e a fenti blokkokat,

illetve milyen diszkurzív összefüggések működhetnek az adott kulturális térben. Amikor szignifikáns Kendall tau-b kapcsolatokat kerestünk az egyes diszkurzív állítások között, azt vehettük észre, hogy erős kapcsolat volt a blokkot képező migrációs és nem migrációs állítások között. Tehát mind a nacionalista, mind pedig a liberális, menedzselt Európa blokk esetében jól illeszkedtek a migrációs állítások, és a kapcsolatok túlnyomó többségben szignifikánsak voltak. Azok, akik elfogadják a liberális, menedzselt Európa-elemeket (emberi jogok védelme, a kelet-európai országok letértek az európai útról, az EU-s források rosszul vannak felhasználva, az EU segít a gazdasági fejlődésben, a központi EU-s intézményeket erősíteni kell, plusz a kapcsolódó biztonsági kérdések, valamint európai identitás), úgy tartják, hogy az EU munkaerőpiaci problémáira megoldást jelent a migráció, és az EU jól kezeli azt. Az egyetlen elem, ami nem korrelált jól ezekkel az állításokkal, az a nem európaiak további beengedésére vonatkozó állítás, hiszen itt ennek a blokknak a tagjai is átlagban pozitívan (vagyis az állítást támogatóan) válaszoltak. Ez azt mutatja meg, hogy a migrációtól való félelem még a liberális, menedzselt Európát választók körében is markánsan jelen van, ami az adott perspektíva hegemoniájára utal.

A nacionalista blokk a liberálisnál sokkal nagyobb kohéziót mutatott a vonatkozó állítások összhangja szempontjából. Egyedül abban a kérdésben volt kisebb elbizonytalanodás a blokkban várható negatív vélekedéshez képest, hogy „Európa segíti-e a migráció kezelését”. Feltételezhetjük azonban, hogy ez az állítás rosszul volt megfogalmazva és negatívan is értelmezhető, mégpedig úgy, hogy az EU *sajnos* segíti a migrációt nem európai országokból. Ettől függetlenül nagy biztonsággal állítható az, hogy a médiában megjelenő diszkurzív blokkok jól rezonálnak a közvéleménnyel, tehát a polarizált kommunikáció valós társadalmi törésekhez is vezetett.

Sőt, a különböző elemek prediktív erejének vizsgálatakor, tehát hogy mely állítás járult hozzá leginkább az adott migrációellenes állítás („a dolgok csak rosszabbra fordulnának, ha sok külföldit engednénk be”) jóváhagyásához vagy elutasításához, akkor a két blokkon belül jellemző összefüggésekre figyelhettünk fel.

Az elemzés során láthatóvá vált, hogy a Kelet–Nyugat diskurzusok ténylegesen rendezőelvként jelennek meg a különböző blokkok esetében. A sok külföldi beengedése ügyében az adott komplex állításeggyüttesből a kelet–nyugati irányt tartó fejlődési hierarchiára vonatkozó kérdésre adott válasz volt az egyik legerősebb állítás a marginális hatás alapján. Az adott ország fejlettségének felül- vagy alulbecslése az országos átlaghoz képest jó indikátora volt annak, hogy valaki ellenzi további bevándorlók érkezését vagy sem. Ezzel igazoltnak látjuk, hogy ez a diskurzus a migrációs diskurzusok esetében még a közvéleményen belül is fontos szervező elem.

Külön figyelemre méltó, hogy a nacionalista blokk esetében hasonló jelentőségű (értsd: az adott migrációs kérdés más itemekkel közös modelljében a legnagyobb marginális hatással bíró) állítás, hogy az EU ún. LMBTQ-propagandája káros a gyermekek számára. Tehát ez a biopolitikai elem, azaz az adott és vélt propagandával kapcsolatos félelemérzés szorosan összekapcsolódik a migrációs kérdésre adott válasszal. Ez arra utal, hogy az egyrészt biopolitikai, másrészt könnyen rasszizálható geokulturális vélekedések együttese fontos oszlopot képez az adott blokk felépülésében. A liberális blokkon belül a biopolitikai elem helyett és a Kelet–Nyugat diskurzus mellett az a Kelet–Nyugat hierarchiával is összefüggő állítás válik fontossá, miszerint a „magyar kormány nem megfelelően használta fel az EU-s forrásokat”. Tehát a blokk válaszdóai alulértékelik a többiekhez képest az ország fejlettségét, és szerintük a magyar kormány nem helyesen, korrupt módon használja fel a külső forrásokat.

Mindent egybevetve tehát a média és a közvélemény kapcsolata döntő fontosságú, ezért további kutatás szükséges, hogy jobban megérthessük a kettő közötti kapcsolatot és kauzalitást.

Konklúzió

Két diszkurzív blokk uralja a polarizált magyar sajtót, és maga alá rendeli és társadalmi összefüggéseitől megfosztja a migráció folyamatát. Egyrészt létrejött egy ultranacionalista és biopolitikailag vezérelt blokk, másrészt már hosszabb ideje jelen van egy piac-, menedzsel migrációpárti és EU-fókuszú blokk, amely a piaci igények és a piaci folyamatok rendezett kiszolgálását tartja legfontosabbnak. Ezek nem csupán diszkurzív formációk, hanem mélyen beágyazott tényleges blokkok, amelyek akár történelmi-politikai egységekként is értelmezhetők (Gramsci, 2000 [1916–1935]). A két oldal folyamatos harcban áll egymással, anélkül, hogy a migráció mögötti mozgatórugókat – mint a piacosodás és egyéb társadalmi mechanizmusok – bármilyen szisztematikus kritikával illetnék. A blokkok sok problémát nagyon eltérően kereteznek. Ilyen blokk-képző elem a migráció (identitáskérdések alapján), a szuverenitás mértéke, a helyi kultúra védelme és az Európai Unió lépései és politikái. E felálló diszkurzív blokkok becsmérlő módon és Magyarországra veszélyesként mutatják be a vetélytárs blokkot. Ez a gyalázkodás, illetve a racionális diszkusszió ellehetetlenítése pedig a polarizációs folyamat egyik kulcsmechanizmusa.

Azt is láthattuk, hogy a médiában tapasztalható polarizáció megfigyelhető a közvéleményben is. Ez azt mutatja, hogy a feltárt blokkok stabilak és jól szervezettek, és közvetlen hatásuk van a társadalmi szinten fennálló hatalmi struktúrákra. Az is következik

ebből, hogy a megfigyelt vélemények és attitűdök egy átfogóbb és hosszú távú történelmi folyamat részeként jöttek létre, nem pedig kormányzati vagy médiakampányok közvetlen eredményeként jelentek meg (Messing & Ságvári, 2017, 2019; Melegh, 2023). Összességében tehát komplexebb megközelítés alkalmazásának szükségessége rajzolódik ki, nem lehet csupán a nacionalizmus felemelkedésére koncentrálni és a diszkurzív változásokat transzgresszióként látni (Wodak, 2015). Társadalom, piac és migráció interakciójában kell gondolkodni mind materiális, mind pedig diszkurzív szinten.

Be tudtuk mutatni, hogy a különböző diszkurzív mechanizmusok – mint a polarizáció, elhallgattatás, Kelet–Nyugat hierarchiában történő pozicionálás és az antirasszizmus elutasítása – segíthetik a blokkok egymás közti interakcióit, és fontos társadalmi tényezők lehetnek a magyar politika fejlődésében. Korábbi kutatások alapján azt is állíthatjuk, hogy az egységes migrációs kategória létrejött és a piacosodás ideálja kulcselemei lehetnek a megfigyelt diszkurzív mechanizmusoknak, amelyek a történeti fejlődést irányították (Melegh, 2023).

Arra is rá tudtunk világítani, hogy vannak olyan kapcsoló diskurzusok a polarizációtól függetlenül, mint az egyenlőtlenségekhez és a rasszizáláshoz szorosan kapcsolódó Kelet–Nyugat hierarchia. Ezek az öröklött, történelmi Kelet–Nyugat diskurzusok hátteret szolgáltatnak az olyan kérdések vizsgálatához, hogy mely veszélyeket és félelmeket tartjuk fontosnak. A nacionalista blokk például rendszeresen azt a diszkurzív pozíciót veszi fel, miszerint ők a másodrendű státusz ellen küzdenek és a normalitásért harcolnak a hanyatló és józan eszét elvesztő Nyugattal szemben, amely migrációs nyitási kényszert ír számunkra elő. Ennek a logikának az elfogadását pedig elősegítik a biopolitikai félelmek (félelem az ún. LMBTQ propagandától) és attól, hogy a fejlődésünket más országokkal összehasonlításban alulértékeljük. Más oldalról pedig az látszik, hogy a liberális blokk esetében az ország fejlődésének alulértékelése és a magyar kormány teljesítményének erős kritikája és a korrupciótól való félelem felértékeli az EU szerepét, különösen a migrációval kapcsolatos menedzselt nyitottság kapcsán. Az is tisztán látszik a diszkurzív elemzést kiegészítő kérdőív eredményeiből, hogy a közvélemény rezonál ezekkel a diszkurzív mechanizmusokkal.

Emellett fontos látni, hogy olyan, a blokkok számára közös témák is vannak, mint az „erős Európa” versus „hanyatlás” és „a Nyugat káoszba fulladása”. Ezeket a kapcsolódásokat és hasonlóságokat behatóan kellene vizsgálni, hogy megérthessük a diszkurzív változások dinamikáját. Továbbmenve, a fentiek alapján még egy új, a biztonságra és ún. fundamentális értékekre épülő, erősebben rasszizáló és erősebb Európát hirdető új diskurzus létrejöttét is vélelmezhetjük. Az elemzés során konkrétan láthattuk, hogy az Ukrajnában zajló háború sokkal szelektívebb, rasszizáltabb humanizmus kíséretében

hozta felszínre a biztonságosító témákat, minden szisztematikus, a materiális kondíciókra és piacosodásra való reflexió nélkül. Lehetséges, hogy lassanként megszületik egy provinciálisabb és az univerzalizmus igényéről lemondó jobboldali diszkurzív formáció, amely a polarizált blokkok elemeit új módon egyesíti biopolitikai és elzárkózási indíttatásból (Chakrabarty, 2000; Enyedi, 2024).

Hivatkozott irodalom

- Almássy, F. (2021). Éric Zemmour, avagy az író, aki megváltoztatja a francia politikát. *Magyar Nemzet*, 2021. szeptember. 23. <https://magyarnemzet.hu/velemeney/2021/09/eric-zemmour-avagy-az-iro-aki-megvaltoztatja-a-francia-politikat>
- Andor, L. (2017). *Jóléti modellek, európai válságok*. Noran Libro.
- Antunes, R. (2021). *Farewell to Work? Essays on the World of Work's Metamorphoses and Centrality*. Brill. <https://doi.org/10.1163/9789004466067>
- ATV. (2021). Egyenes Beszéd: A kormány elárulta a diákokat? *ATV*, 2021. július 5. <https://www.youtube.com/watch?v=jDD9qSfTbek>
- Béres, M., & Huszár, D. (2022). „A férjemet elvitték a frontra, a gyermekeimmel menekülünk!” – A keserűség az úr a lengyel–ukrán határon. *Népszava*, 2022. február 28. https://nepszava.hu/3148105_lengyel-ukran-hatar-ukrajna-haboru-oroszorszag
- Berezin, M. (2009). *Illiberal Politics in Neoliberal Times. Culture, Security and Populism in the New Europe*. Cambridge University Press.
- Bernáth, G., & Messing, V. (2016). *Infiltration of Political Meaning Production: Security Threat or Humanitarian Crisis? The Coverage of the Refugee ‘Crisis’ in the Austrian and Hungarian Media in Early Autumn 2015*. CEU. <https://cmds.ceu.edu/sites/cmds.ceu.hu/files/attachment/article/1041/infiltrationofpoliticalmeaningfinalizedweb.pdf>
- Böröcz, J. (2000). The fox and the raven: The European Union and Hungary renegotiate the margins of „Europe”. *Comparative Studies in Society and History*, 42(4), 847–875. <https://doi.org/10.1017/S0010417500003339>
- Böröcz, J. (2006). Goodness Is Elsewhere. The Rule of European Difference. *Comparative Studies in Society and History*, 48(1), 110–138. <https://doi.org/10.1017/S0010417506000053>
- Böröcz, J. (2022). „Eurofehér” gőg és „piszkosfehér” sérelemérzet. A „rassz” – Európában. *Replika*, 125, 129–150. <https://doi.org/10.32564/125.8>

- Böröcz, J., & Sarkar, M. (2017). The Unbearable Whiteness of the Polish Plumber and the Hungarian Peacock Dance around "Race." *Slavic Review*, 76(2), 307–314. <https://doi.org/10.1017/slr.2017.79>
- Cantat, C. (2016) Rethinking Mobilities. Solidarity and Migrant Struggles Beyond Narratives of Crisis. *Intersections. EEJSP*, 2(4), 11–32. <https://doi.org/10.17356/icejisp.v2i4.287>
- Cantat, C., & Feischmidt, M. (2019). Conclusion: Civil Involvement in Refugee Protection – Reconfiguring Humanitarianism and Solidarity in Europe. In Feischmidt, M., Preis, L., & Cantat, C. (Szerk.), *Refugee Protection and Civil Society in Europe* (pp. 379–399). Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1007/978-3-319-92741-1_14
- Chakrabarty, D. (2000). *Provincializing Europe. Postcolonial Thought and Historical Difference*. Princeton University Press.
- Chase-Dunn, C., Álvarez, A., & Liao, Y. (2023). Waves of Structural Deglobalization. A World-Systems Perspective. *Social Sciences*, 12(5), 301. <https://doi.org/10.3390/socsci12050301>
- Enyedi, Z. (2024). Ideological modules of autocratization. In Croissant, A. & Tomini, L. (Szerk.), *The Routledge Handbook of Autocratization* (pp. 153–165). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003306900-13>
- Fabry, A. (2019). *The Political Economy of Hungary. From State Capitalism to Authoritarian Neoliberalism*. Palgrave Pivot. <https://doi.org/10.1007/978-3-030-10594-5>
- Fairclough, N. (2001). Critical Discourse Analysis as a Method in Social Scientific Research. In Wodak, R. & Meyer, M. (Szerk.), *Methods of Critical Discourse Analysis* (pp. 121–138). Sage. <https://doi.org/10.4135/9780857028020>
- Foucault, M. (1972). *The Archeology of Knowledge and the Discourses on Language*. Routledge.
- Google. (n.d.). Books Ngram Viewer https://books.google.com/ngrams/graph?content=migration+debate&year_start=1980&year_end=2022&corpus=en&smoothing=3&case_insensitive=false
- Gramsci, A. (2000). *The Antonio Gramsci Reader. Selected Writings 1916–1935*. New York University Press.
- Hallin, D. C., & Mancini, P. (2004). *Comparing Media Systems. Three Models of Media and Politics*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511790867>
- Hann, C. (2019). *Repatriating Polanyi: Market Society in the Visegrád Countries*. CEU Press.
- HVG. (2021a). Humanitárius segélyt küldött több uniós ország a litvánoknak, a magyarok nem szálltak be. *HVG*, 2021. július 23. https://hvg.hu/eurologus/20210723_Humantiarius_segelyt_kuldott_az_EU_a_litvanoknak

- HVG. (2021b). GKI: 20 ezer kínai és 18 ezer német kapott magyar állampolgárságot. Ezidáig 20 ezer külföldi jutott letelepedési kötvényhez Magyarországon. HVG, 2026. július 29. https://hvg.hu/itthon/20210729_GKI_Ot_ev_alatt_20_ezer_kinai_es_18_ezer_nemet_kapott_magyar_allampolgarsagot
- HVG (2021c). Szállítás, építkezés, vendéglátás – egész Európát sújtja a munkaerőhiány. HVG, 2021. augusztus 27. https://hvg.hu/gazdasag/20210827_Szallitas_epitkezés_vendéglátás_egész_Europát_sújtja_a_munkaerőhiány
- HVG. (2021d). EP-képviselők nemzetközi bíróság elé állítanák Lukasenkát. HVG, 2021. október 5. https://hvg.hu/eurologus/20211005_Nemzetkozi_birosag_ele_allitanak_Lukasenkat
- HVG. (2021e). Ferenc pápa: Politikai önérdék és nacionalizmus, ahogyan Európa bánik a menekültekkel. HVG, 2021. december 5. https://hvg.hu/vilag/20211205_Ferenc_papa_Politikai_propagandara_hasznaljak_a_menekulteket
- HVG. (2021f). Boszniában rasszistának tartják Orbán szavait. HVG, 2021. december 23. https://hvg.hu/vilag/20211223_Boszniaban_rasszistanak_tartjak_Orban_szavait
- Joppke, C. (2020). *Neoliberal Nationalism Immigration and the Rise of the Populist Right*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781108696968>
- Kalb, D. (2011). Introduction. In Kalb, D., & Halmai, G. (Szerk.), *Headlines of Nation, Subtexts of Class: Working-Class Populism and the Return of the Repressed in Neoliberal Europe* (pp. 1–36). Bergham Books. <https://doi.org/10.1515/9780857452047-002>
- Kauth, J. T., & King D. (2020). Illiberalism. *European Journal of Sociology*, 61(3), 365–405. <https://doi.org/10.1017/S0003975620000181>
- Kiss, T. (2017). Escaping the “Balkanizing” Gaze? Perceptions of Global and Internal Developmental Hierarchies in Romania. *East European Politics and Societies*, 31(3), 565–595. <https://doi.org/10.1177/0888325417701816>
- Kołodziejczyk, D., & Huigen, S. (2023). East Central Europe Between the Colonial and the Postcolonial: A Critical Introduction. In Huigen, S., & Kołodziejczyk, D. (Szerk.), *East Central Europe Between the Colonial and the Postcolonial in the Twentieth Century* (pp. 1–32). Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1007/978-3-031-17487-2_1
- Krekó, P., & Enyedi, Zs. (2018). Explaining Eastern Europe: Orbán’s Laboratory of Illiberalism. *Journal of Democracy*, 29(3), 39–51. <https://dx.doi.org/10.1353/jod.2018.0043>
- Krastev, I. (2022). *Democracy, Demography and the East-West Divide in Europe*. Groupe D’Études Géopolitiques. <https://geopolitique.eu/en/2022/01/17/democracy-demography-and-the-east-west-divide-in-europe/>
- Lázár, D., & Sik, E. (2019). Morális pánikgomb 2.0. *Mozgó Világ*, 11, 15–32.

Lengyel, M. (2021). Hiába mennek nyugatra, sok kelet-európai keleti bért kap ott is. *HVG*, 2021. október 7. https://hvg.hu/gazdasag/20211007-Hiaba_mennek_nyugatra_sok_keleteuropai_keleti_bert_kap_ott_is

Levitsky, S., & Way, L. (2020). The New Competitive Authoritarianism. *Journal of Democracy*, 31(1), 51–65. <https://dx.doi.org/10.1353/jod.2020.0004>

M1. (2021). Összeállítás: Demográfiai átalakuláshoz vezetett a tömeges migráció Nyugat-Európában. *M1*, 2021. november 18. <https://mediamonitor-observer.hu/company-common-web/#/view-article/rtvArticle/6196226ff40fi941838df24e/5c57fa-781e5ffdd006727ae3b/618bbabf08698c2e14f427da>

M1. (2022). Migráció: nagy a gond Szerbiában. *M1*, 2022. január 19. <https://www.youtube.com/watch?v=nnr4Ua3oPcg>

Magyar Nemzet. (2021a). Szijjártó Péter: A lengyeleket sikeres politikájuk miatt támadják. *Magyar Nemzet*, 2021. október 22. <https://magyarnemzet.hu/kulfold/2021/10/szijjarto-peter-a-lengyeleket-siker-es-politikajuk-miatt-tamadjak>

Magyar Nemzet. (2021b). Lapozó: A francia migránsvédő szervezet szankcionálná a bevándorlókat kiszűrő munkaközvetítőket. *Magyar Nemzet*, 2021. október 8. <https://magyarnemzet.hu/kulfold/2021/10/lapozo-a-francia-migransvedo-szervezet-szankcionalna-a-bevandorlokat-kiszuro-munkakozvetitoket>

Maneri, M. (2023). A comparative analysis of migration narratives in traditional and social media. Bridges Working Paper. NO 11. <https://www.bridges-migration.eu/publications/a-comparative-analysis-of-migration-narratives-in-traditional-and-social-media/>

Mannheim, K. (1936). *Ideology and Utopia*. Harvest Books, Harcourt, Brace & World Inc.

Melegh, A. (2006). *On the East/West Slope. Globalization, Nationalism, Racism and Discourses on Central and Eastern Europe*. CEU Press. <https://doi.org/10.4324/9781003721109>

Melegh, A. (2016). Unequal Exchanges and the Radicalization of Demographic Nationalism in Hungary *Intersections*, 2(4), 87–108. <https://doi.org/10.17356/icejssp.v2i4.287>

Melegh, A. (2023). *The Migration Turn and Eastern Europe. A Global Historical Sociological Analysis*. Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1007/978-3-031-14294-9>

Melegh, A., Kiss, T., Csánóová, S., Young-Demarco, L., & Thornton, A. (2016). The perception of global hierarchies: South Eastern European patterns in comparative perspectives. *Chinese Journal of Sociology*, 2(4), 497–523. <https://doi.org/10.1177/2057150X16670836>

Melegh, A., Vancsó, A., Hunyadi, M. & Mendly, D. (2019). Positional Insecurity and the Hegemony of Radical Nationalism. Migration and Justice in the Hungarian Media. *The International Spectator*, 54(3), 54–71. <https://doi.org/10.1080/03932729.2019.1641783>

Melegh, A., & Csányi, Z. (2023). Migration anxieties in Eastern Europe. Material grounds for an anti-migrant turn in a global-historical perspective? *Journal of Contemporary Central and Eastern Europe*, 31(3), 561–584. <https://doi.org/10.1080/25739638.2023.2274671>

Messing V, & Ságvári, B. (2017). *Looking behind the culture of fear: Cross-national analysis of attitudes towards migration*. Friedrich Ebert Stiftung. <https://cps.ceu.edu/sites/cps.ceu.edu/files/attachment/article/3014/messing-sagvari-fes-study-march-2018.pdf>

Messing V, & Ságvári, B. (2019). Still divided but more open. Mapping European attitudes towards migration before and after the migration crisis. *Človek a spoločnosť*, 22(4), 77–80.

Meszmann, T., & Fedyuk, O. (2019). *Central and Eastern European Migration*, 8(1), 75–93. <https://doi.org/10.17467/ceemr.2019.03>

Mignolo, W. D. (2000). *Local Histories and Global Designs: Coloniality, Subaltern Knowledge, and Border Thinking*. Princeton University Press.

Mihályi P., & Szelényi, I. (2019). *Rent-seekers, profits, wages and inequality: The top 20%*. Palgrave Pivot. <https://doi.org/10.1007/978-3-030-03846-5>

Nagy, B. (2019). A magyar menekültügy harminc éve. Sírbeszéd. *Élet és Irodalom*, 63(26), 9.

MTI-Népszava. (2021). Kővér László ma éppen nyugat-európai „kannibál munkaerő-politikát” vizionált Nógrádban. *Népszava*, 2021. szeptember 18. https://nepszava.hu/3132606_kover-laszlo-ma-eppen-nyugat-europai-kannibal-munkaero-politikat-vizionalt-nogradba

Origo. (2021). Kovács Zoltán: A migráció menedzselésének véget kell vetni. Origo, 2021. október 28. <https://www.origo.hu/itthon/2021/10/kovacs-zoltan-a-migracio-menedzselesenek-veget-kell-vetni>

Polanyi, K. (2018 [1945]). Universal Capitalism or Regional Planning? In Cangiani, M., & Thomasberger, C. (Szerk.), *Karl Polanyi 2018: Economy and Society* (pp. 231–240). Polity Press.

Polanyi, K. (2001 [1944]). *The Great Transformation: The Political and Economic Origins of Our Time* Beacon Press.

Polyák, G., & Urbán, Á. (2024). Hungary: One Country, Two Media Systems. In Schapals, A. K., & Pentzold, C. (Szerk.), *Media Compass. A Companion to International Media Landscapes* (pp. 70–83). Wiley-Blackwell. <https://doi.org/10.1002/9781394196272.ch8>

Said, E. W. (1978). *Orientalism*. Pantheon Books.

Sik, E. (2016). Egy hungarikum: a morális pánikgomb. *Mozgó Világ*, 42(10), 67–80.

Spivak, G. C. (1990). *The Post-Colonial Critic: Interviews, Strategies, Dialogues*. Routledge.

Szelestey, L. (2021). Szabad szemmel: a nagy lakosságcsere-elmélet körül forog Orbán demográfiai tanácskozása. *Népszava*, 2021. szeptember 24. https://nepszava.hu/3133156_szabad-szemmel-a-nagy-lakossagcsere-elmélet-körül-forog-orban-demografiai-tanacskozasa

Todorova, M. (1997). *Imagining the Balkans*. Oxford University Press.

Tomini, L. (2021). Don't Think of a Wave! A Research Note about the Current Autocratization Debate. *Democratization*, 28(6), 1191–1201. <https://doi.org/10.1080/13510347.2021.1874933>

UNHCR. (2025). *Global Trends: Forced Displacement in 2024*. UNHCR.

Wodak, R. (2015). *The Politics of Fear*. SAGE.

Wolff, L. (1994). *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of Enlightenment*. Stanford University Press.

Függelék

Kulcstémák kronológiai sorrendben

Július	Nemzeti konzultáció az LMBTQ és migrációs témában a kormány által szervezve; a kínai Fudan Egyetem elleni ellenzéki fellépés; belarusz menekültválság
Augusztus	Afganisztáni krízis; Orbán-interjú Tucker Carlsonnal a Fox Newson migrációs témákról; menekültválság a belarusz határon
Szeptember	Afganisztáni krízis, az USA kivonul, félelem egy jövőbeni menekültválságtól; belarusz válság folytatódik; EU-s jogállami vizsgálat Magyarország ellen; német választások, új migrációs politika; a kormány által szervezett demográfia csúcs neokonzervatív szereplők jelenlétével
Október	Afganisztáni és belarusz válság; EU-s jogállamisági vizsgálat folytatódik; az egyiptomi elnök és Marine Le Pen látogatása, ahol a migrációról is szó van; ellenzéki előválasztás kezdődik, minimális migrációs fókusszal

November	Ellenzéki programbemutató a kormány migrációs politikájának támasztásával; belarusz válság folytatódik; az EU bírósága dönt a Stop Soros törvénycsomag jogszerűtlenségéről, ami szembemegy a kormány migrációs és NGO-ellenes politikájával; az ellenzéki miniszterelnökjelölt azzal kampányol, hogy Orbán fogad be migránsokat, nem Soros
December	Emmanuel Macron látogatása további migrációs diskurzushoz vezet; AB-döntés az EU fennhatóságának elvételéről a határellenőrzésben és arról, hogy nem adható menedékjog, ha nincs elegendő EU-s döntés
Január	Ukrajnai feszültségek nőnek; választási kampány folytatódik, amiben a migrációs kérdések a kormány és újságírók által is promotálva vannak
Február	Oroszország megtámadja Ukrajnát, kitör a háború, ami a migrációs diskurzusok átgondolására késztet
Március	A háború folytatódik Ukrajnában, menekülthullámok alakulnak ki, széleskörű humanitárius segítségnyújtás, a kormány segítséget ígér, ha az ukrán menekültek munkába állnak; vita az ellenzék és a kormány között arról, hogy ki akar jobban kimaradni a háborúból; kormányzati nagygyűlés migrációs és hierarchikus témákkal; Frontex-megegyezés Moldovával, EU-s aktivitás menekültkérdésben

Burzsoá? Forradalom?

A nagy francia forradalom jellegéről

Balázs Gábor
Bibliothèque du Saulchoir
balazsgab@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.64718/ciklus/2026-02-04>

Tanulmányunk egyik témája a burzsoá (polgári) forradalom elméletének bemutatása. Alapvetően nem is egy elméletről van szó, hanem a teória két (egymástól igen lényeges pontokon különböző) kifejtési módjáról: az ortodox teóriáról és az ún. következmények elméletéről. Ezután bemutatjuk a két klasszikus polgári forradalom (az angol és a francia) egymástól alapvetően eltérő társadalmi-gazdasági-politikai kontextusát. Ez lehetőséget ad arra, hogy kritika alá vonjuk a burzsoá forradalom mindkét elméletét, majd felvázoljuk a mi elképzelésünket a nagy francia forradalom jellegéről. Számunkra elsősorban természetjogi forradalomról volt szó, ez okozza az ismert jelenséget is, hogy a radikális természetjogi republikánusok, a jakobinusok testesítették meg leginkább. A „burzsoázia élesapátának” aligha tekinthető jakobinusok bukása (közkeletű néven „Thermidor”), azaz a természetjogi forradalom vége hozta el a burzsoá rendet, s a 19. század alighanem „legburzsoább” társadalmát, Balzac, Flaubert és Stendhal világát.

Kulcsszavak: polgári forradalmak, marxizmus, nagy francia forradalom, burzsoázia, jakobinusok

Bourgeois? Revolution? On the Nature of the Great French Revolution

One of the themes of our essay is the presentation of the theory of the bourgeois revolution. Essentially, this is not a single theory, but rather two distinct interpretations of the theory (which differ significantly on key points): the orthodox theory and the so-called theory of consequences. We then present the fundamentally different socio-economic-political contexts of the two classic bourgeois revolutions, the English and the French. This allows us to critique both theories of the bourgeois revolution and then outline our own conception of the nature of the Great French Revolution. For us, it was primarily a revolution of natural law; this also explains the well-known phenomenon that it was the radical natural-law republicans, the Jacobins, who embodied it most fully. The fall of the Jacobins (commonly known as “Thermidor”), who can hardly be considered the “vanguard of the bourgeoisie”, that is, the end of the natural-law revolution, brought about the bourgeois order and what was arguably the “most bourgeois” society of the 19th century: the world of Balzac, Flaubert, and Stendhal.

Keywords: bourgeois revolutions, Marxism, French Revolution, bourgeoisie, Jacobins

A francia forradalmat anélkül is megközelíthetjük, hogy figyelembe vennénk a kapitalizmus történetét, de a modern kapitalizmust nem érthetjük anélkül, hogy figyelembe vennénk a francia forradalmat.

(Livesey, 2001, p. 4)

A polgári (burzsoá) forradalom (*révolution bourgeoise/bourgeois revolution*) sokáig a történelmi folyamatok leírásának közszájon forgó alapfogalma volt: a történelemé, melynek fókuszában a feudális termelési módból a tőkés (kapitalista) termelési módba való átmenet áll. A „burzsoá forradalmak” koncepciója erre az átmenetre kívánt és kíván elméletet nyújtani, a feudalizmusból a kapitalizmusba történő átalakulás „politikai kifejeződésésként”. Másrésről központi helyet foglalt el abban a sémában is, mely a nemcentrumországokban a polgári forradalmak „késésével” vagy elmaradásával magyarázta a későbbi társadalmi-politikai fejlődés döntő jellemvonásait.

A következőkben először bemutatjuk a burzsoá forradalmak teóriájának két kifejtési módját (az „ortodox” elméletet és az ún. „következmények elméletét”); majd röviden szembesítjük egymással az igencsak eltérő karakterrel bíró angol és francia gazdasági és társadalmi fejlődést, melyek az adott forradalom kontextusát jelentették a 17. században, illetve a 18. század végén. Végül felvázoljuk a saját koncepciónkat a nagy francia forradalom jellegéről.

A történelmi materializmus (a marxi történelemelméletben) – mely a burzsoá forradalmak koncepciójának hordozójává vált – a történetileg változó tulajdonviszonyokon alapuló kizsákmányoló osztályviszonyok változásának történetét írja le. Marx szerint a termelési mód határozza meg egy-egy társadalmi formáció struktúráját, így a termelési mód változása határozza meg az egyik formációból a másikba való átmenetet. A történelmi materializmust talán legjobban megragadó szövegrész a következőképpen szól:

Az a sajátos gazdasági forma, melyben a meg nem fizetett többletmunkát a közvetlen termelőkől kisajtolják, meghatározza az uralmi és szolgasági viszonyt, ahogyan az közvetlenül magából a termelésből kinő és meghatározó módon ismét visszahat erre. De ezen a formán alapul a gazdasági, magukból a termelési viszonyokból kinövő közösség egész alakzata s ezzel egyszersmind a sajátos politikai alakja is. Mindig a termelési feltételek tulajdonosainak a közvetlen termelőkhez való közvetlen viszonya – e viszony mindenkori formája természetesen mindig a munkamód meghatározott fejlettségi fokának, ennél fogva a munka társadalmi termelőerejének felel meg – az a viszony, amelyben az egész társadalmi szerkezetnek, és ennél fogva pedig a szuverenitási és függőségi viszony politikai formájának

is, egyszóval a mindenkori sajátos államformának a legbensőbb titkát, rejtett alapzatát megtaláljuk. (Marx, 1974 [1894], pp. 745–746.)

Igen neves marxista szerzők (pl. Comninel, 1987) figyelmeztetnek azonban arra, hogy hiba volna e gondolatot nem-tőkés rendszerekre kiterjeszteni; szerintük Marx nem az általános emberi természet elméletét dolgozta ki, hanem „csupán” a kapitalizmusét. Véleményünk szerint ez nincs teljesen így; noha az tény, hogy a feudalizmusnak nincs olyan „hard” elmélete Marxnál, mint a tőkés rendszernek (McLennan, 1986). Ennek az oka, hogy a gazdaságon kívüli kényszer rendszert meghatározó jelensége miatt a feudalizmusban a termelési viszonyokat nem tudjuk a társadalom többi szférájától olyan módon absztrahálni, mint a tőkés rendszerben (a tőkés rendszerben a kényszer gazdasági jellegű, azaz gazdaság és politika elválik egymástól). De ez nem jelenti azt, hogy a termelési viszonyok ne volnának meghatározó jellegűek, ahogy természetesen az is igaz, hogy az osztályok nem egyszerűen visszatükrözik a termelési viszonyok által rájuk kényszerített tapasztalatokat: az emberek tapasztalatokat szereznek a termelési módot meghatározó osztályellentétről, feldolgozzák a maguk kulturális-eszmei beállítódásán keresztül. Persze az osztályok nem pusztán kulturális jelenségek, a termelési feltételek és a kizsákmányolás strukturálja ezeket a tapasztalatokat; a termelési mód a kemény magja a kizsákmányolásra és dominanciára épülő társadalmi viszonyoknak, de nem magyaráz meg mindent: mindazonáltal a kialakuló – széles értelemben vett – kultúra (a társadalmi élet kognitív szerveződése) adekvát a termelési viszonyokkal.

A történelmi materializmus nem csak a tőkés rendszerről szól: A tőke „eredeti felhalmozást” érintő megfigyeléseiből (Marx, 1967, pp. 668–713) világos, hogy nagyon nehéz olyan történelmi materializmust elképzelnünk, amelyben a különböző társadalmi formációk strukturáló tényezője ne a termelőeszközök tulajdonlásának és a többlet kisajátításának módja lenne.

A burzsoá forradalom ortodox elmélete

A termelési viszonyok domináns szerepét egy formáció társadalmi viszonyaiban nyilvánvalóan csak abban az esetben feltételezhetjük, ha meg tudjuk különböztetni azt a szektort, melyet gazdaságnak hívunk (a javak termelése és elosztása) a politikától (autoritás, jogok, kötelességek, az ezeket alátámasztó ideológia). A feudalizmusban azonban nem létezett ilyesmi: a jobbágyosság „Nyugaton” a 13. század elejétől kezdve lényegében tulajdonosa volt a termelőeszközöknek (munkaeszközei a tulajdonában voltak, földje lényegében örökölhető volt) – éppen ezért voltak szükségesek a gazdaságon kívüli kényszerek a többlet elvonásához

(elsősorban a földesúr joghatósága és persze egyszerű politikai ereje, az állam, az ideológia stb.). Ez azt is jelenti természetesen, hogy a feudalizmusban (szemben a tőkés rendszerrel, amelyben jellemzően gazdasági kényszerek állnak rendelkezésre a többlet elvonásához) az osztályviszonyok nem magyarázhatóak meg csupán az érték-többlet kisajátításának módjával.

A feudalizmus legszembeötlőbb ellentmondása az volt, hogy a földesurak fegyveres csatlósai és a jogszolgáltatás segítségével sem tudták teljesen ellenőrzésük alá vonni a jobbságot. Katonai és politikai hatalmuk ugyanis nem párosult az agrárgazdaság igazgatásának hatalmával: túl nagy távolság választotta el őket a termelőfolyamattól, és még tisztségviselőik révén is alig állt módjukban hatékonyan beleszólni a jobbágybirtokon folyó gazdálkodásba. A földbirtokos osztály léte tehát egy olyan osztály többletmunkáján nyugodott, amely erős politikai, katonai és jogi alávetettsége ellenére is potenciálisan független volt tőle. A többlet megszerzéséhez a földesuraknak személyükben is ellenőrzésük alá kellett vonniuk a parasztokat (McPhee, 1989); a földesúr nem gazdasági eszközökkel, hanem politikai hatalma révén zsákmányolta ki a jobbágyokat. Dominanciája nem a termelési folyamatban elfoglalt helyéből következik, de nem is a termelőeszközök tulajdonából, azaz a két szféra, a gazdaság és a politika nem különült el egymástól, a kisajátítási viszonyok politikai viszonyok is voltak.

A kapitalizmus alapvetően különbözik ettől: a termelésben elfoglalt helyen, a termelési eszközök tulajdonviszonyain alapuló gazdasági-társadalmi struktúra és a politikailag egyenlő jogokkal bíró emberek által alkotott politikai rendszer el van szeparálva egymástól (a bérmunkás nem tulajdonosa a termelőeszközöknek, *éppen ezért* személyében szabad, a jobbágy éppen ellenkezőleg) – ezért csak itt képzelhető el gazdasági alap és politikai felépítmény egymástól elkülöníthető valósága.

Azaz, még plasztikusabban szólva, osztályok nemcsak a kapitalizmusban vannak, hanem minden kizsákmányoláson nyugvó társadalmi formációban, a történelem valóban osztályharcok története – csak éppen osztályharcból többféle is van. Ennek oka, hogy a kapitalizmussal ellentétben (ahol a legtisztább a képlet, hiszen a gazdaság már elkülönült a többi szférától) a többlet elvonásban gazdaságon kívüli tényezők is szerepet játszanak, ezért a „szuperstruktúra” nyilvánvalóan igen fontos szerepet játszik; olyannyira, hogy gyakran ez alapján írunk le prekapitalista társadalmi formációkat; sőt, mindez komoly befolyással bírt magára az osztályharcra is. Ha a termelési viszonyok nem határoznak meg minden – a kapitalizmustól különböző – társadalmi formációt, akkor nagyon is könnyű elképzelni, hogy a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet más ütemben történt meg az *ancien régime* gazdaságában, politikájában vagy ideológiájában. Az átmenet társadalmi viszonyai tehát példátlanul összetettek voltak (Grenon & Robin, 1976).

Az alapvető strukturáló tényezők azonban továbbra is a többlet elvonásának módja és szereplői (azaz a kizsákmányolás), miközben a politikai-jogi-ideológiai elnyomás struktú-

rái bonyolítják a dolgot a tőkés rendszer tiszta képletéhez képest. Azaz a feudalizmusban nagyon is volt osztályharc, de bonyolultabb formában; talán leginkább azt mondhatnánk, hogy a prekapitalista társadalmakban az elnyomó/elnyomott rendek, kasztok duettje kiegészítette a kizsákmányoló/kizsákmányolt osztályok párosát: ezek egymáshoz való viszonya igen összetett lehetett. És főleg: nem lehet megmagyarázni kizárólag az érték-többlet kisajátításának (a kizsákmányolásnak) a jelenségéből (Gluckstein, 2013).

Ez igencsak bizonytalanná teszi a „burzsoá forradalom” teóriáját is, hiszen annak eredeti, ortodox – ez esetben valóban Marxtól eredő – változata (amelynek fő forrása a *Kommunista kiáltvány* sokat idézett bevezetője [Marx, 1959, pp. 442–452], noha itt inkább a kapitalizmus mindent átalakító munkájának leírása olvasható, kevésbé a burzsoázia forradalmi hevületéé) nemigen vetett számot ezzel a komplexitással. A marxi koncepció szerint a burzsoázia a polgári (főszabály szerint a németalföldi, de különösen az angol és a francia) forradalmak idején már tudatos (városi, kereskedelemből vagy manufaktúráis ipari termelésből élő) osztályként lépett fel, és ezeknek a forradalmaknak a célja a feudalizmus réseiben már kialakult tőkés termelési viszonyok felszabadítása volt (Davidson, 2012). Ez pedig viharos, erőszakos eseménysorban ment végbe – ez maga a forradalom –, melynek végeredménye a kapitalizmus korlátainak lebontása, a burzsoázia osztályuralma lett, és a polgári osztály átvette az állam irányítását is, és fokozatosan tőkés, képvisleti, modern nemzetállammá alakította.

A burzsoá forradalom koncepciója tulajdonképpen egyidős a legklasszikusabbnak tartott esetével, a francia forradalommal. A nagy 19. századi liberális történészek sem igen gondoltak mást: szinte osztályharcos nyelvezettel szóltak a „középosztály” diadaláról a régi rend és arisztokrácia felett, sőt számukra a forradalom „a történelem menetébe” illeszkedett, azaz szükségszerű volt (ahogy győzelméhez a nép részvétele is). Magát a „*révolution bourgeoise*” kifejezést először 1839-ban használta a szocialista politikus és történétíró Louis Blanc (Betrouné & Hartig, 1999). Sőt: alapvető összefüggést és egymásutániságot feltételeztek (legalábbis az angol és a francia) forradalmak között, ahol a történeti kronológia magyarázza az eltérő struktúrákat, de alapvető összetartozásukat is. François Guizot szavaival: „az elsőt sohasem értenénk meg teljesen, ha a második nem történt volna meg” (Mazauric, 2009, p. 147).

Ma már közhely, hogy ezeknek a liberális történészeknek a koncepciója döntő hatást gyakorolt a fiatal Marx nézeteire a burzsoá forradalmakról,¹ a *Kommunista kiáltvány* sokat idézett sorai helyett talán egy kevésbé ismert idézettel szolván:

1 Elsősorban George Comninel (1987) álláspontjára érdemes figyelemmel lennünk, aki szerint a történelmi materializmussal ellentétes a polgári forradalom koncepciója, amely ugyan valóban Marxtól ered, de a korai Marxtól: a későbbi élelműben nem véletlenül szorult háttérbe (valódi teoretikus kidolgozására

Az 1648-as vagy az 1789-es forradalmak nem angol vagy francia forradalmak voltak, hanem európaiak. Nem egy meghatározott osztály győzelmét jelentették a régi rend felett, hanem az új politikai rend proklamációját az új európai társadalom számára. A burzsoázia győzött, de a burzsoázia győzelme egyben az új rend győzelme is volt: a burzsoá tulajdon győzelme a feudális felett; a nemzeti elvé a provincializmus; a versenyé a céhek; a szabad öröklésé az elsőszülöttségi jog; a föld feletti uralomé a föld által uralt emberek; a világosságé a babona; a családé a családi név; az iparé a hősies semmittevés; a polgári jogé a középkori privilégium felett. Az 1648-as forradalom a XVII. század győzelme volt a XVI. század, az 1789-es a XVIII. századé a XVII. század felett. Ezek a forradalmak inkább a kor világának igényeit fejezték ki, mint egyszerűen Angliáét vagy Franciaországét, ahol végül is megtörténtek. (Marx, 1962 [1848], p. 100, idézi Callinicos, 1989, p. 125, az eredeti kiemelések eltávolítva).

Marx kevés kételyt hagy afelől, hogy ezek a forradalmak ugyanahhoz a típushoz tartoznak; jelentőségük nem egyszerűen nemzeti, hanem jóval több annál, s persze a burzsoázia uralomra kerülése és a kapitalizmus diadala alapvetően összefügg egymással. Ugyanakkor az is tény, hogy a hatalmas marxi korpuszban a burzsoá forradalmak koncepciója alighanem a teoretikusan legkevésbé kidolgozott meglátások közé tartozik (Löwy, 1989). Elméleti írásaiban sem nyújt Marx számunkra igazi „tranzitológiai” elméletet a feudalizmusból a kapitalizmusba történő átmenetről, túl a híres leíráson a termelőerők fejlődésének a termelési viszonyok korlátaiba való „belütközésén”. Tulajdonképpen a tőkés rendszer központi elemeinek (áru, tőke, felhalmozás stb.) valamiféle „geneológiai” leírását adja csupán.

De nem tűnt el teljesen a „burzsoá forradalom” az életműből. Míg a korai írásokban elsősorban a dolog korlátain volt a hangsúly (azaz Marx a társadalmi emancipáció szemszögéből vette kritika alá a burzsoá forradalmak által végbe vitt, kizárólag politikai emancipációt, melynek a legalaposabb munkáját a francia forradalom Konventje végezte el), addig az 1859-es kritikai gazdaságtan híres előszavában (Marx, 1965 [1859], pp. 5–8) a politikai „momentum” erős rehabilitációja történt meg. A burzsoá forradalom a mélyben születő tőkés társadalmi mód felszínre jutásának politikai aspektusa, a francia forradalom pedig az egyik termelési módból a másikba (a feudalizmusból a tőkés rendszerbe)

pedig sosem került sor). Az igazi kérdés az lehet, hogy vajon bármely marxista koncepció, sőt magának Marxnak a meglátásai is a burzsoá forradalomról összeegyeztethetőek-e a marxi teória alapelveivel? Hiszen nem illik bele a marxi metodológiába, és történetileg is nehezen tartható az eredetileg liberális koncepció. Marx későbbi (*A tőkében* kifejtett) elmélete az eredeti felhalmozásról, a tőke eredetéről sok tekintetben ellentmond a *Kiáltvány* burzsoáziáról szóló tételeinek.

vezető forradalom paradigmájává vált. Számunkra itt kevésbé érdekes, egyébként persze kulcsfontosságú, hogy ezáltal a proletárforradalom alaposan felvérteződött a burzsoá forradalom, elsősorban a francia forradalom jellemzőivel, mely valamiképpen a „permanens forradalom” első szakaszává vált (Tosel, 2022).

Később a koncepció lényegében elfelejtődött. Jellemző, hogy mind Marx, mind Engels meglehetősen közönnyel figyelték a burzsoá forradalmak ún. második hullámát (különösen 1848-as aktivitásukhoz képest), noha az olyan kulcsfontosságú országokban zajlott, mint Németország vagy Olaszország. A fő probléma számukra nem a feudalizmusból a kapitalizmusba, hanem a kapitalizmusból a kommunizmusba való átmenet volt, azaz nem a burzsoá, hanem a proletárforradalom (Louvrier, 2007).

A lényeg mégis az volt, hogy a burzsoá forradalom egyértelműen a proletárforradalom előképe lett, előbbi szereplői pedig utóbbi „előfutárai” (mint a *diggerek* vagy a Babeuf-féle egyenlők, azaz akik azzal kísérleteztek, ami „akkor még lehetetlen volt”, a tőkés rendszeren túlra tekintettek); vagy „burzsoá megfelelői” (mint Cromwell vagy a jakobinusok, akik megtették, „ami akkor lehetséges volt”, azaz győzelemre vitték osztályukat és ezzel a tőkés átalakulás ügyét). Így az „előző átmenetben” is két osztálynak kellett szemben állnia egymással (a nemességnek és a burzsoáziának), ahogy az akkoriban napirenden levő harcokban állt szemben egymással a burzsoázia és a munkásosztály (Callinicos, 1989).

Időközben egyre nyilvánvalóbb lett, hogy a társadalmi formációk közti váltásnak eltérő módjai vannak. A feudalizmus és tőkés rendszer akár viszonylag hosszú távú „artikulációja”, amalgámja, egymás mellett élése nagyon is elképzelhető volt teoretikusan is, hiszen mindkét formáció a magántulajdonra épült. Ez lehetségessé tette a két formáció uralkodó osztálya (a nemesség és a burzsoázia) közti kompromisszum létrejöttét (Jones, 1991) – míg a kapitalizmus és a szocializmus viszonylatában elképzelhetetlen radikális változás nélküli átmenet.

Mindenesetre a burzsoá forradalmakban sosem két osztály állt csak szemben egymással (ez a feudalizmus már említett sajátosságából következik). Meglehetősen komoly teoretikus gondokhoz vezetett az is, hogy a feudalizmusban a kizsákmányolt osztály nem a burzsoázia, hanem a jobbágyság (ezért aligha képzelhető el olyan burzsoá forradalom, melyben a jobbágyság nem játszana döntő szerepet a feudalizmus felszámolásában), de a városi szegényebb néprétegek (akiket szintén igen nehéz volt „burzsoáknak” tekinteni) hozzájárulása sem kivétel, hanem szabály volt a burzsoá forradalmakban.

De ha magára a szűkebben vett korabeli burzsoáziára vetünk egy pillantást (még csak nem is belemerülve az egyébként igen fontos történészvitákba arról, hogy mit értünk burzsoázia alatt a korban, létezett-e egyáltalán, mennyi köze volt a kapitalizmushoz és így tovább), mindenesetre annyi bizonyosan a szemünkbe ötlik, hogy a polgári forradalmak

előtti burzsoázia távólról sem volt olyan homogén osztály, mint a születés (pontosabban: a privilégiumai) által definiált nemesség, a kétkezi munkavégzéssel pontosan leírható városi nép, vagy a gazdaságon kívüli kényszerek által kizsákmányolt jobbágyság. Elég elgondolkodtató az is, hogy a burzsoázia képtelen volt arra, hogy maga vezesse „saját forradalmait”. Ennek oka, mint említettük, elsősorban a feudalizmus társadalmi szerkezetének összetettsége (a kapitalizmus két osztályához képest). Ezzel magyarázható, hogy nincs tipikus „burzsoá forradalom” sem, hiszen különböző országokban, különböző korszakokban más és más társadalmi felállások léteztek.

Komoly fejtörésre adhatott az is okot, hogy ezekben a forradalmakban a tőkés jellegű termeléssel kapcsolatban álló rétegek többnyire marginális szerepet játszottak. Angliában (az ortodox elmélet szerint) a kapitalizmus diadalát elhozó „dicsőséges forradalom” jól leplezte a nagy változás politikai kudarcát: a nemesség maradt az uralkodó osztály. Franciaországban pedig a burzsoázia „lefelé” kötött kompromisszumot a városi és vidéki kistulajdonos rétegekkel: ez volt lényegében az ortodox koncepció leírásában a jakobinizmus receptje. Ezzel a tőkés termelési viszonyok teljes kibontakozását (vagy legalábbis „dickensi sokkterápiájukat”) jó ideig megakadályozta a kistulajdon és kistermelés fennmaradása, és a megmaradt vidéki és városi közép- és kispolgárság, illetve a földtulajdonos parasztság egészen speciális karaktert adott a francia 19. századnak.

Mindenesetre az ortodox elmélet egyre kevésbé állta ki a történelmi valóság próbáját. Nem véletlen, hogy miközben a történelmi materializmus fontos összetevőjévé vált, ugyanakkor talán az egyik legtöbbet vitatott témává is, amely a marxí történelemszemlélet híveit is megosztotta, nem is beszélve a kételkedőkről (Davidson, 2005a, 2005b). A koncepció ereje abban állott, hogy egy osztály forradalmi intencióit társadalmi változásokhoz kötötte (előbbieik révén új termelési mód jön létre és új politikai „szuperstruktúra”, azaz új társadalmi formáció). Másrészt komoly teoretikus arzenált is jelentett rövid és hosszú távú folyamatok elméleti összekapcsolásához; sőt, történelmi bizonyítékot szolgáltatott az elnyomott osztályok forradalmi kapacitására. Azaz a polgári forradalmak nemcsak az egyetlen sikeres társadalmi forradalomként tételeződtek a modern kori történelemben, hanem bevallva-bevallatlanul a proletárforradalom „receptjét” is jelentették. A párizsi kommun éppen azért kapott ilyen döntő jelentőséget, mert annak volt szimbolikus pillanata, ahogy a burzsoá forradalom formája proletár tartalommal telt meg. Még akkor is így volt ez, ha jól tudjuk, a kommun alatt nem teljesen ez történt, de kétségkívül valami ehhez hasonló.

Azaz a burzsoá forradalom koncepciójának „elengedése” igen delikát dolognak számított – nem önmagáért, hanem a proletárforradalommal való teoretikus és gyakorlati kapcsolata miatt.

A consequentialism és a második hullám

Ettől nem volt független, hogy a burzsoá forradalom ortodox koncepcióját komoly támadások érték az ún. revizionisták részéről (az 1950-es évektől az angolszász világban, később máshol is) – túl a hidegháború kontextusán mindenekelőtt azért, mert a koncepció kiáltóan ellentmondott a történelmi tényeknek. Elsősorban: nem létezett ilyen osztálytudatos és kapitalista burzsoázia; másodsorban: aligha kapitalista burzsoák „csinálták” vagy vezették a polgári forradalmakat, harmadsorban: nemigen jutott osztályuralomra a „burzsoázia” (Cobban, 1984 [1964]; Eisenstein, 1965; Taylor, 1967, 1983; Doyle, 1980; Schmitt & Reichardt, 1983).

A revizionista kihívásra két válasz érkezett (Callinicos, 2013). A burzsoá forradalom koncepcióját megmenteni kívánó nemortodox marxista szerzők komoly engedményeket tettek. Egyrészt többé nem tételeztek fel ilyen osztálytudatos, kapitalista, heroikus forradalmi burzsoáziát az átalakulásban; véleményük szerint nem ez számít, hanem a forradalmak következménye, azaz a tőkés rendszer kibomlása előtti akadályok lebontása (innen az irányzat neve: „consequentialism”, a következmények elmélete). Másrészt a végeredmény a társadalmi viszonyok, a termelési feltételek és az állam szervezetének átalakítása, ezek kompatibilitása a tőkés akkumuláció kívánalmaival – de ez nem feltétlenül jelenti immár a burzsoázia osztályuralmát. Ez éppen a tőkés rendszer sajátosságából ered: a prekapitalista társadalmakban a többlet kisajátítása gazdaságon kívüli kényszerekkel történik, ezért a kizsákmányoló osztály szükségképpen uralkodó osztály is (azaz a kezében kell tartania ezeknek a kényszereknek az eszközét: az államot). A kapitalizmusban azonban a kényszer gazdasági, ezért erre nincs feltétlenül szükség. Másképpen: az, hogy a burzsoázia mennyire volt forradalmi osztály – hogy a polgári forradalmakban a burzsoázia mennyire volt forradalmi – nem igazán érinti a koncepció érvényességét (Davidson, 2014).

A másik válasz az ún. politikai marxizmus teóriája volt, amely úgy szólt, hogy legjobb volna, ha elfelejtjünk a burzsoá forradalmak koncepcióját. Ellen Meiksins Wood klaszikus mondatával: „az angol forradalom kapitalista volt, de nem volt burzsoá; a francia burzsoá volt, de nem volt kapitalista” (Wood, 1996, p. 221).

De a politikai marxizmus elsősorban a kapitalizmus geneziséét kívánja megmagyarázni (Wood, 2009), a burzsoá forradalmak elmélete pedig a kapitalizmus teljes kifejlődése előtti akadályok lebontását tartja ezen forradalmak elsődleges tetteinek.

Végeredményben a burzsoázia lehet uralkodó osztály anélkül, hogy az államot osztályuralma alá rendelné. Az, hogy létrejön egy ilyen képlet (elválasztás, tőkés tulajdonviszonyok), az események egységét igazolja. A burzsoá forradalmak koncepciója szükségszerű kapcsolatot feltételez a hosszú távú folyamatok és a forradalmak között;

lefolysásuk módja sokat elárul az adott ország osztályviszonyairól – Perry Anderson (1992, p. 106) szép kifejezésével: „A kivétel volt a szabály: mindenki fattyú volt”. A burzsoá forradalmak egyszerre okai és következményei a kapitalizmusnak: a „társadalmi forradalom kora” (*era of social revolution* [Anderson, 1992, p. 121]) éppen azért különleges, akárcsak Marx klasszikus leírásában, mikor a termelőerők fejlődése a termelési viszonyok korlátaiba ütközik, mert az egyik társadalmi formációból a másikba vezető társadalmi átmenetben zajlanak le politikai forradalmak.

Ráadásul a nemortodox marxista elméletekben a burzsoá forradalomnak több szakasza van. Az egész 19. század központi politikai konfliktusa az *ancien régime* elleni harc: a „burzsoázia” (ideális esetben szövetségben a „néppel”) és az „arisztokrácia” közti küzdelem. A nagy francia forradalom éppen ezért maradt ilyen élő a században – gondoljunk a különböző országok jakobinusaira, a *Marseillaise* diadalútjára, a trikolorra az országok zászlóiban és így tovább. De a burzsoá forradalmak második szakaszát a 19. században már nem a „forradalmi burzsoázia” vezette, hanem az államhatalom élén álló csoportok. A burzsoázia valóban nem volt többé „heroikus forradalmi osztály” – ennek a szerepnek a veszélyeire éppen a francia forradalom példája intette a polgárságot (másképp a burzsoá forradalmak mögött már fel-feltűnő proletariátus árnya), amennyiben a népi részvétel az 1848-as burzsoázia számára vállalhatatlanul radikális volt.

Az 1848-as polgári forradalmak valódi népi támogatás nélkül elbuktak, de éppen leverők hajtották végre a céljaikat („végrendeleti végrehajtók”, hogy klasszikust idézzünk) az államhatalom élén Németországban és Olaszországban.² Ezek a polgári forradalmak szinte mindenben különböztek az első szakasz burzsoá forradalmaitól, egyet kivéve: eredményükben, ugyanis eltávolították a feudális társadalmi struktúra és az ezen alapuló állam által képzett akadályokat a tőkés rendszer kifejlődése elől.

² Az elmélet hívei az Egyesült Államok „második forradalmát”, azaz a polgárháborút is besorolták a burzsoá forradalmak második szakaszába; sőt, tulajdonképpen ez az esemény a nagy kivétel a polgári forradalmak között: ipari kapitalista osztály vezette, hadat üzenve a déli gyarmattartó rendszernek, amely valóban szembekerült a kifejlett tőkés rendszer érdekeivel. Éppen a kapitalizmus teljes kifejlődésének volt akadálya a rabszolgatartó Dél ereje, amely nyilvánvalóan nem tekinthető „rabszolgatartó termelési módnak” (mint az antik rendszerek), hiszen a tőkés termelési mód rendszerében létezett. Talán leginkább úgy lehet leírni a rendszert, hogy a tőkés akkumulációnak éppen a rabszolgaság volt a központi eleme. Azonban míg máshol a rabszolgamunka jelentősége lassan csökkent vagy megszűnt, itt éppen ellenkezőleg, egyre fontosabb szerepet játszott a tőkés akkumulációban, így a rendszer egyre merevebbé vált: nem volt a rabszolgatartó ültetvényesek mellett valamiféle „alternatív uralkodó osztály”, amely elsöpörhette volna a rabszolgaság egyre anakronisztikusabb intézményét. A fennálló uralkodó osztály belső átalakulása sem indulhatott meg, hiszen az a rabszolgaság intézménye ellen jöhetett volna létre, amelyen azonban az egész rendszer alapult. Még nagyobb problémát jelentett, hogy a déli államok komolyan akadályozták az amerikai ipari-pénzügyi tőke dinamikáját, azaz külső impulzusra volt szükség az északi ipari kapitalista osztály részéről: ez az „impulzus” volt a polgárháború. Végül is utóbbiak győzelme alapvető jelentőségű volt az amerikai egységes tőkés állam kialakítása és a tőkés fejlődés példátlan felfutása szempontjából.

Az egy korszakban lezajló forradalmak hatottak egymásra, inspirálták az utánuk következőket (Wallerstein, 1990; Anievas, 2015). Nincs ez máshogy az első és a második szakasz forradalmi között sem, de a két hullám alapvetően eltért egymástól (Teschke, 2005). A nagy választóvonal köztük: az ipari forradalom. Általános szabály rajzolódik ki: minél kifejtettebb az ipari kapitalizmus egy országban, annál valószínűlenebb a burzsoázia és a népi rétegek szövetsége a polgári forradalomban (mely az első szakasz alapvető jellegzetessége volt).

Mindez azzal is járt, hogy az első szakaszban a protokapitalista (az ún. kereskedőtőke) és a prekapitalista rétegek (lényegében a városi kistermelők és a parasztok) közötti politikai szövetség a régi rend erői ellen igen forróvá és radikálissá tette ezeket a forradalmakat. Nehéz is volt őket megállítani vagy kontrollálni, még a vezetőiknek is. A szabadság-egyenlőség követelése frontális összeütközést jelentett a régi uralkodó osztályokkal – a burzsoá forradalmak első szakasza ezért olyan radikális politikailag (és ezért bontakozik ki „alulról”), még nincs mögötte a tőkés átalakulás polarizáló (tőkéseket és bémunkásokat létrehozó) pressziója.

A (mondjuk így) kereskedőtőke és a feudális földbirtok szembenállása a 17–18. században nem hasonlítható a 19. század második felének társadalmi viszonyaihoz: egyrészt többé nem volt lehetséges politikai szövetség tulajdonosok és tulajdon nélküliek között a régi rend ellen, másrészt az ipari forradalom felléptette a történelem színpadára a proletariátust (Wallerstein, 1985). Az 1848-as forradalmak éppen azért buktak el, mert ezzel az immár anakronisztikus szövetséggel kísérleteztek: a francia forradalom hívei és tisztelői ezért sokan voltak a „második hullám” idején – imitátorai alig (leszámítva a 19. század első felének európai „jakobinusait” vagy az 1848-as forradalmak hamar marginalizálódó elemeit, mint a „márciusi ifjak”, illetve német és olasz megfelelőik).

Ez magyarázza a burzsoázia kompromisszumkeresését a földesúri uralkodó osztályokkal, de ezeknek a „burzsoá forradalmaknak” a már összetéveszthetetlen eszmei-ideológiai ürességét is. Nem forradalmi osztály hajtja őket végre a század második felében, hanem az államhatalom; nincsenek új ideák, sem népi részvétel; az ideológiai mondanivaló is inkább nemzeti, mint politikai vagy társadalmi, a szabadság-egyenlőség helyett a nemzet és az ipari modernizáció a hívószavak (valamint az imperializmus: a második hullám minden átalakulása katonai-külpolitikai célzatú „utolérő forradalom”).

Bizonyos szempontból éppen az ellenkezője történt, mint a forradalmak első szakaszában: a tőkés társadalmi viszonyok kifejtettsége miatt igen kevésbé volt radikális a politikai átmenet. A régi uralkodó osztályok felszívták a burzsoázia egy részét (a kereskedőtőke képviselőit politikailag „refeudalizálták”: ez volt az ún. porosz út, de Magyarország is

ebbe a típusba tartozik³). Népi részvételre ebben a kompromisszumos útban nincs is szükség; a nacionalizmus, a nemzeti egység, az állam, a hadsereg, az imperialista ideológia, az egységes nemzeti piac, a lassan létrejövő tömegkommunikáció, az árutermelés egységesítő logikája lényegében nagyobb megrázkódtatás nélkül, „felülről” hozta létre a modern burzsoá társadalmakat és államokat (Poulantzas, 1972).

Németországban, ahol nem volt burzsoá forradalom (vagy elbukott 1848-ban, amely így nem döntő esemény sem a termelési viszonyok, sem a társadalom jellege történetében), az erős állam és a megmaradt félf feudális társadalmi struktúra lehetővé tette a kispolgárság fennmaradását és fejlődését, de teljesen más kontextusban, mint Franciaországban. Itt nem volt sem jakobinizmus, sem forradalmi kultúra, ezért a kispolgárság a kezdetektől élesen ellenséges volt a munkásmozgalommal, majd fokozódó talajvesztése a burzsoázia ellen is fordította – jól tudjuk, minek a receptje volt ez. Nem lehet véletlen, hogy abban a három fejlett ipari országban (Németország, Olaszország és Japán), ahol nem történt valódi „burzsoá forradalom”, az *ancien régime* lényegében mindenfajta átmenet nélkül alakult autokratikus, modern, burzsoá állammá.⁴

Talán itt sem érdektelen befejezni a történetet (Gramsci révén [1975 {1923–1926}, különös tekintettel a 13. füzetre], Tosel, 2022): a burzsoázia hegemoniaépítése különböző módjainak és azok sikerességének szemügyre vétele komoly muníciót adhat nekünk az adott ország történelme alapvonalainak megértéséhez. Franciaországban a burzsoázia hegemoniaépítésének „mozgóháborúja” egészen 1871-ig (a párizsi kommunig) tartott, amikor a rivális hegemon osztály (a proletariátus) jelentős vereséget szenvedett. Ennek

3 A magyar 1848–49 különleges jellege (a birtokos nemesség vezérszerepe a polgári forradalomban) a birtokos nemesség másutt teljesen szokatlan társadalmi számarányával magyarázható (még egy ország van, ahol jellemzően hasonló a társadalmi képlet – Lengyelország –, ahol a nemesség vezette az állandó szabadságharcokat). A jelenség mindkét esetben igen ambivalens következménnyel járt. Magyarországról Szabó Ervin írt izzó szenvedélyű sorokat az elmaradt valódi polgári forradalomról, éppen a birtokos nemességet vádolván érte (Szabó, 1979, pp. 239–580, különösen „A jobbágyfelszabadítás az országgyűlésben” című fejezet: pp. 425–492). Szempontunkból igazat nehéz lenne vitatni, a „magyar út” végeredményben a „felülről” létrejövő, „utolérő”, valódi forradalom nélküli „burzsoá forradalom” képletébe probléma nélkül beilleszthető.

4 Noha írásunk témáját nemigen érinti, de a történet befejezése érdekében nem tehetjük meg, hogy nem szólunk nagyon röviden arról, hogy elsősorban a nyugati trockisták (mindenképpen meg kell említenünk Tony Cliff nevét) Trockij „egyenlőtlen, kombinált fejlődés/permanens forradalom” teóriájára építve a „burzsoá forradalmak” harmadik szakaszáról is beszélnek (Cliff, 1963). Nagyon leegyszerűsítve: a Cliff kifejezésével „elterelt állandó forradalmak” a harmadik világ országaira jellemzőek (Kína, Kuba, Vietnám, Nicaragua, Mozambik stb.), ahol proletariátus hiányában a „marxista-leninista” – főleg városi kispolgári, nacionalista, antikolonista – szerveződések a parasztmozgalmak révén vitték sikerre forradalmaikat, melyeknek valamiféle diktatórikus, mind a munkásságot, mind a parasztságot kollektíven kizsákmányoló államkapitalizmus lett a végeredménye, azután a győztes mozgalom, illetve párt tagjai az állami bürokrácia képében gyakorolták a hatalmat.

következtében „állóháború” alakult ki a két osztály hegemoniatörekvése között, mindenestre a burzsoázia erős pozíciója igen valószínűtlenné tette riválisa sikerét.

A *Risorgimento* ennek pontosan az ellenpontja (egyesen „transformismo”, nem forradalom). Cavour és a Partito d'Azione nem volt képes efféle hegemoniaépítésre, ezért ez a folyamat „passzív forradalom” vagy „forradalomrestauráció”, hiszen kiegyezés történt a régi rendszer erőivel (a nagybirtokosokkal és a katolikus egyházal). Az első világháború hozta felszínre, hogy Olaszországban jóval gyengébb volt a burzsoázia hegemoniája, amely a rivális osztály ellen kénytelen volt nyílt állami erőszakhoz – azaz a fasizmushoz – fordulni. De a burzsoázia hegemoniájának tökéletlensége akadályozta a proletariátust is valódi ellenhegemonia felépítésében. A „passzív forradalom” tehát a burzsoázia ellenfelei számára is paradigmává lett, így az „antitézis” kialakítása (erős eufemizmussal) igen komoly feladatot rótt a „modern fejedelemre” (a Pártra), de ez már valóban jóval túlmutatna írásunk témáján.

Anglia és Franciaország

Angliával kapcsolatban a kérdés azért merült fel, mert a tőkés viszonyok dominánssá válása (legalábbis az agráriumban) egyrészt nyilvánvalóan megelőzte a forradalmat, másrészt utóbbi igen nehezen köthető a bármely értelemben vett burzsoázia döntő vagy akárcsak jelentős szerepéhez. Franciaországgal esetében a probléma éppen fordított. Az első kérdést illetően igazán sarkított véleményt már nemigen képviselnek történészek (azaz, hogy az *ancien régime* érintetlen feudális vagy már kifejtett tőkés társadalmi viszonyokkal bírt volna): mindenki egyetért, hogy valamiféle változás megindult, a kérdés inkább az, hogy az „áttöréshez” szükség volt-e a forradalomra (Chaussinard-Nogaret, 1970).

Az ipart és a kereskedelmet illetően valahogy úgy lehet összefoglalni a forradalmat megelőző korszakot, hogy kétségtelenül jelentős fejlődés volt jellemző a 18. századra, de alapvetően (a nagy francia gazdaságtörténész, Ernest Labrousse szavaival) csupán „berúgták a régi motort”: az ipari fejlődés négy-, ötszörösére is nőtt a században, de a mezőgazdaságtól való függése mit sem változott (O'Brien & Keyder, 1979, p. 1299). Azaz a fejlődés ellenére szó sem volt olyan áttörésről, mint a korabeli Angliában. Az ipari forradalomnak még az árnya sem igen tűnt fel, inkább egy gazdasági szisztéma végnapjairól beszélhetünk, ahol a kereskedőtöke destabilizálta a régi rendszert, de nem forradalmasította azt. De természetesen ebben az alapvetően még döntően agrártársadalomban (a lakosság 80–85 százaléka élt a mezőgazdaságból) az agráriumban létező termelési-társadalmi viszonyok voltak igazán fontosak.

Paradox, de igaz, hogy a feudális szisztéma sosem volt erősebb az agráriumban, mint létezése utolsó időszakában. Az ún. feudális reakció (az egész században érvényesülő folyamat, amelyben a földesurak egyre több – főleg addig közösségi tulajdonban levő – földre próbálták rátenni a kezüket és évszázadok óta elfelejtett feudális jogokat ásattak ki az archívumokból jövedelmük növelésére) egyre erősítette a *seigneurie*-t (a földesúri birtokot), miközben a régi paraszti faluközösség a piacra termelés hatására egyre differenciálódott és vesztett társadalmi kohéziójából. A forradalom előestéjén a feudális kizsákmányolás egyre kifizetődőbb, a földesúri rendszer egyre életképebb volt: egyik oldalon tehát a cseréérték uralomra jutott a termelésben, a másikon azonban a „*complexum feudale*” gazdaságon kívüli kényszere továbbra is a rendszer alapjellemzője maradt.

Így Franciaországban nem jött létre az agrárkapitalizmus alapképlete, a klasszikus angol triász (földesúr-bérlő-bérmunkás): volt földbérlés, sőt még földnélküli szegényparasztság is, de nem létezett a tőke munkafolyamat feletti kontrollja, a technológiai fejlődés révén a termelékenység állandó növelése, a munkaerő áruvá válása; a francia paraszt még a 18. század végén is alapvetően az évszázados termelési viszonyai között élt (kontrollálta a munkafolyamatot, a termelőeszközök többnyire továbbra is a tulajdonában voltak), nem bérmunkás volt, nem „beszélő gép” (Lemarchand, 1983).

Végso soron arról volt szó, hogy a feudalizmus válságára adott válaszokat a földesúr/jobbágy osztályviszonyok alakulása szabták meg. Alaposan leegyszerűsítve a kérdést: Angliában a parasztok elég erősek voltak ahhoz, hogy kivívják személyes szabadságukat, de földtulajdonukat egyre kevésbé tudták megtartani. Ez vezetett az agrárkapitalizmushoz: mivel a földesúrnak gazdaságon kívüli kényszer immár nem volt a kezében, a termelékenység növelése lett az érdeke, azaz a bérlők ösztönzése a költségek csökkentésére és a haszon növelésére. A konkurenciaharc nem egyszerű lehetőség, hanem kényszer lett mindenki számára: a világtörténelemben először létrejött a dinamika, amely a kizsákmányolás révén folyamatosan a termelőerők fejlesztésére törekszik. Franciaországban a parasztok földjüket is képesek voltak megőrizni, ezért a földesuraknak nem volt más lehetősége, mint az államhoz fordulni a többlet kisajátításának fenntartásáért: a földesúri gazdaságon kívüli kényszert nem gazdasági kényszer váltotta fel, hanem újabb gazdaságon kívüli – ezúttal már állami – kényszer, államigazgatási adminisztráció, amely az adók révén vette el a parasztoktól a többletet és tartotta el továbbra is az uralkodó osztály egy részét: ez vezetett abszolutizmushoz. Kelet-Európában pedig a parasztok a személyes szabadságukat is elvesztették: így jött létre a második jobbagyság.⁵

5 Mindez alapvetően cáfolja a Wallersteintől származó tételt is, miszerint a világpiacba való bekapcsolódás módja hozta volna létre a második jobbagyság jelenségét (kronológiai probléma is van ezzel, ugyanis a második jobbagyság kialakulása megelőzte Kelet-Európa gabonaszállítóként való bekapcsolódását a világpiacba).

A két ország fejlődésének összevetésekor érdekes paradoxont figyelhetünk meg: Franciaország szinte túl messzire jutott a feudalizmus logikájában ahhoz, hogy az új tőkés viszonyok elérhessék a kritikus küszöböt, amely „átlendíthette volna a rendszert”, azaz mindent összevéve a francia társadalom saját magas fejlettségi szintjének áldozatául esett.

Franciaországban nem változtak meg bizonyos tendenciák létezésétől az alapvető termelési viszonyok: ezek feudálisok maradtak, miközben az értékesülés „tőkésé” vált (a kereskedőtőke értelmében). Mindez nem a feudalizmuson túlra tett lépés volt, hanem a feudális szisztémán belül okozta az ellentmondások éleződését (elsősorban a földtulajdonból fakadó gazdagság és a burzsoá kereskedőtőke között). Ez azt is jelenti, hogy az igazi, a társadalmi-gazdasági viszonyokat átalakító változáshoz elengedhetetlen volt a forradalom, mert az *ancien régime* mindennel együtt akadályt képzett a változás előtt (miközben óriási adóterheket is rakott a parasztságra), azaz az átmeneti rendszer saját dinamikájában nem alakult volna át valódi kapitalista termelési móddá. A régi rendszer elemei nem szétterjedeztek relikviái voltak a múltnak, hanem még mindig maga a rendszer. Adaptálta a kereskedőtőke elemeit, de „barbarizálta” is a társadalmat: „a feudális szikla ellen nem kis repedések kellettek, hanem dinamit”. Ez magyarázza a forradalom példátlan radikalizmusát a feudalizmus és a feudális uralkodó osztály elleni harcában.

„A polgári kapcsolatok a kormányzat formájával ellentétes viszonyra vezettek” (Saint-Just)

Míg a 19. századi nagy liberális történészek szinte hagiografikus ódákat zengtek osztályuk felemelkedéséről, forradalmáról és diadaláról, addig a legújabb liberális történészek számára nemcsak a forradalom mítosz, hanem maga a burzsoázia is.⁶ Mint említettük, az osztálytudatos, tőkés „forradalmi burzsoázia” valóban (ha tetszik) „mítosz” csupán (Gauthier, 1997), de ez aligha jelenti azt, hogy a mítosz tárgya, azaz maga a burzsoázia ne létezett

Éppen ellenkezőleg: a feudális osztályharc eredménye határozta meg a világgpiacba való bekapcsolódás módját. Wallerstein meggyőződése, hogy a világgpiacban való részvétel automatikusan tőkés jellegűvé tett egy országot, azzal a meglepő következtetéssel jár, hogy például a 16. század végi Magyarország vagy Lengyelország kapitalista országok lettek volna (másképpen szólva: szerzőnk lényegében Kelet-Európát illetően elnevezte a kapitalizmus/feudalizmus duettet centrum/periféria felállásnak). Wallerstein szerint egyébiránt a francia forradalom nem lehetett „burzsoá forradalom”, hiszen a korban már létezett a tőkés világgazdaság, melynek a francia uralkodó osztály eminens tagja volt.

⁶ Sarah Maza (2005) tollán jutott el a revizionizmus a logikus csúcspontjához: ha a forradalom inkább hátráltatta a kapitalizmus uralomra jutását, mintsem segítette volna; ha a tőkés burzsoázia semmilyen szerepet sem játszott az események alatt, akkor már csak egy lépés volt kijelenteni, hogy a francia burzsoázia a korban nemcsak gyenge volt, elmaradt, osztálytudat nélküli, hanem nem is létezett, léte a forradalom „szociális olvasata” mítoszainak egyike csupán.

volna. Aligha volna helyes, ha a múlt századbéli (a teoretikus vénával nem feltétlenül rendelkező történészek számára is többnyire terhes) „teoretizálás”, a félig megértett marxi kategóriák kényszeres valóságra erőltetésének ellenhatásaként lemondanánk az események konceptualizálási kísérletéről. Míg évtizedeken keresztül másról sem volt szó, mint „burzsoá forradalomról”, hirtelen valami félelem alakult ki minden „teoretikusan is értelmezhető” fogalomtól: a burzsoázia mindenütt jelen volt, most láthatatlanná vált, és középosztálybéliék, vállalkozók, kereskedők váltották fel. Holott a korabeli archívumokból tömegével jöttek a történészekkel szembe olyan emberek, akiket foglalkozásuk, lakóhelyük, társadalmi helyzetük, életkörülményeik alapján aligha nevezhetünk másnak, mint burzsoáknak.

A belga filozófus, Marc Richir ézerszer idézett *bon mot*-ja („nem a burzsoázia csinálta a forradalmat, hanem a forradalom csinálta a burzsoáziát” [Jones, 2007, p. 165]) véleményünk szerint nagyjában-egészében fedi a valóságot. És persze túl a *bon mot*-n, a francia forradalom és a burzsoázia kapcsolata meggyőzően bizonyítja Edward Palmer Thompson közismert meglátását (esetében az angol munkásosztályról): az osztályok maguk is történelmi folyamatok, az osztályharc megelőzi az osztályok formálódását, mind teoretikusan, mind a történelemben. Az osztályharc a teória kiindulópontja (de a történelmi elbeszélése is), hiszen osztályok csak egymással kapcsolatban léteznek: „az osztályok nem azért harcolnak, mert léteznek, hanem azért léteznek, mert harcolnak egymással” – némileg karikírozva a nagy angol marxista történész mondanivalóját (Thompson, 1988, pp. 1–13).

A francia forradalom tisztán társadalmi szempontból összehasonlíthatatlan az angollal. Elitjét nem vidéki *gentlemanek* vagy *yeomanek* alkották, hanem szakmával bíró városi emberek (a második hullámban, 1793-ban színre léptek a népi rétegek; lényegileg a falvakban is, noha más típusú rétegekkel), akik kiszorították a régi királyi és parlamenti elitet, és akik a saját elveik szerint akartak új országot csinálni Franciaországból.

Igen lényeges körülmény, hogy a kereskedő, vállalkozó burzsoáziának a szerepe jóval fontosabb volt a forradalomban, mint említeni szokás. Nemcsak arról van szó tehát, hogy az *ancien régime* helyi elitje szinte nyom nélkül tűnt el, hanem aligha túlzunk, ha azt állítjuk, hogy a városokban igazi „burzsoá rend” jött létre, azaz a hatalom a vagyonos burzsoázia kezébe ment át (Mazauric, 1983). A burzsoázia, azaz a harmadik rend gazdag és művelt vezető rétege (melyben nagyon is komoly szerepet játszott a helyi kereskedő és manufaktúratulajdonos burzsoázia) szövetséget kötött más rétegekkel. Kezdetben a liberális – azaz a reformok egy részét támogató – nemességgel; a forradalom radikalizálódásával ennek a szövetségnek az iránya változott meg véglegesen 1793 márciusa és szeptembere között, amikor a forradalom védelme érdekében a jobboldallal kötött kompromisszumot felváltották a népi rétegek számára juttatott engedmények (erősen leegyszerűsítve ez a stratégiai kérdés állt a Hegypárt–Gironde konfliktus hátterében).

Vidéken is alapvető változást hozott magával a forradalom, fontos lépést a „burzsoá rend” felé. A falvakban kiemelkedett egy nem nemesi származású tulajdonosi osztály, amely 1790-től – a városi burzsoáziával „egységfrontban” – átvette a helyi adminisztráció irányítását az *ancien régime* képviselőitől, azaz a forradalom ennek a vidéki elitnek a kezébe adta a hatalmat a falvakban (Jessenne, 2007). Mind a gazdasági, mind a politikai változásnak döntő hatása lett a francia 19. századra. Az igen heterogén vidéki társadalom konszolidálódott, amelyben egyszerre volt jellemző a paraszti kistulajdonosok igen magas száma, de az erős vidéki burzsoázia (nagybirtokosok, nagybérlők, vállalkozók, szellemi foglalkozásúak) is, azaz a század francia irodalma szerelmeseinek ismerős vidéki „*notable*”.

És az új rend bizony igencsak „burzsoá jellegű” volt: a burzsoázia rögtön kizárólagosságra törfő főszereplőként lépett a történelem színpadára. Nemcsak a nemesség elleni harcról volt szó (noha természetesen ennek volt a fenti értelemben „osztálykonstruáló” ereje), de a „lentie” elleni fokozódó küzdelemről is: a paraszti mozgalmak fegyveres erővel való megfékezéséről, a népi mozgalom lassú ellehetetlenítésének kísérletéről, a radikális demokrata népi társaságok visszaszorításáról, a választójogi cenzusokról és így tovább (Burstin, 2007).

A forradalmat egy formálódóban levő osztály képviselői „csinálták”. Ezt az osztályt valóban nehéz lenne csupán a tőkés termeléshez való viszonya vagy kemény gazdasági-társadalmi kritériumok alapján leírni, inkább a nemességhez és a népi rétegekhez fűződő viszonya, a tulajdon megléte, a kétkezi munka hiánya, a városi lakóhely, bizonyos életmódbeli jellemzők révén tehetünk erre kísérletet. De maga a forradalom dinamikája nagyban hozzájárult a burzsoázia osztálytudatának és identitásának megerősödéséhez. Egyértelműnek tetszik, hogy ebben a folyamatban a politikáé volt az elsődleges szerep: a példátlan tömeges politikai mobilizáció, ami a nagy forradalom volt, alapvető szerepet játszott a társadalmi tér konfigurálásában is (Biard & Jessenne, 2007).

Végeredményben a burzsoázia „formálódása” sok tekintetben a burzsoá forradalom elméletének alapkérdése: mikor és miként jött létre az *ancien régime* sokszínű burzsoáziájából más társadalmi rétegektől megkülönböztethető identitással bíró csoport, amely tagjainak különböző társadalmi helyzete ellenére egy autonóm politikai szubjektumot képezett (Guyol, 2007)? Ebben a folyamatban a szereplők a rendelkezésre álló „szociális fiziognómiák” közül választottak egyet, amely identitásuk alapjává, végül maga is politikai szubjektummá vált (Garrioch, 1996). Jóllehet ez a választás lehetett „szociológiailag” legitim és koherens éppúgy, mint a gazdasági-társadalmi viszonyok szempontjából misztifikáló, de természetesen a történészek számára igen lényeges arról is képet alkotni, hogy milyen gazdasági és társadalmi realitások kontextusában jött létre ez a politikai identitás és szubjektum (azaz nem egyszerűen „diskurzusról” van szó).

A konkrét esetben a „forradalmi burzsoázia” formálódásában a nagy esemény viharában való lavírozás és útkeresés közepette egyrészt az *ancien régime* uralkodó osztályával vívott küzdelem, másrészt a népi rétegekhez való viszony lett az identitás formálódásának legfontosabb eleme. Jól tudjuk, utóbbi nem egyszerűen szövetséget jelentett az ellenforradalommal és az arisztokráciával szemben, hanem inkább a burzsoázia vezető, domináns szerepét jelentette a „forradalom élén”. Ez forró pillanatokat hozott magával, és nem volt teljesen bizonyos a kettős játszma kimenetele: a forradalom megmentése érdekében nem elveszíteni a kapcsolatot a néppel, de mindeközben megakadályozni az igazi népi radikalizmus túlzott, már veszélyesnek tartott térnyerését (a jakobinusok és persze elsősorban Robespierre volt ennek a játéknak virtuóz nagymestere). A burzsoázia első politikai tapasztalata tehát hegemon politikai tapasztalat volt, s ez alapvető szerepet játszott a burzsoázia identitásának formálódásában. Nemcsak domináns szerephez jutottak az államhatalmi szervezetben, hanem rajtuk múlt a forradalom sorsa is, amelyet azonban csak a nép támogatásával lehetett biztosítani (Mazauric & Jessenne, 2007).

A „harmadik rend” univerzalisztikus diskurzusa, igen absztrakt önidentifikációja (gondoljunk Sieyès lakonikus meghatározására) igen hasznosnak bizonyult az „egység-front” kialakításához, a csoportérdekek háttérbe szorításához a közös ügy érdekében, de nyilvánvalóan óriási veszélyeket is rejtett magában. Ugrás volt a sötétbe: az elvont, globális vízió (Marx szavaival a „heroikus illúzió”) a konkrét gazdasági-társadalmi érdekek helyett a forradalom előre menekülésének és radikalizálódásának, a hatalmi harcok folyamatos „ráígéréseinek” lett alapja – tekintve, hogy ebben a küzdelemben minden politikai csoportnak szüksége volt a népi rétegek támogatására. Ezt a veszélyt kompenzálta és korlátok közé szorította, hogy ezáltal a „forradalmi burzsoázia” kapcsolatban maradt a társadalom jó részével, és főleg, hogy végig a kezében tudta tartani a legfontosabb folyamatok irányítását.

Ez a beszédmód sokáig „el is rejtette” a burzsoáziát ebben a „forradalmi szövetségben” (nem csak a forradalom alatt, noha akkor egészen bizonyosan). A „burzsoá forradalom” kategóriája az események során sem volt teljesen ismeretlen (a forradalom utáni első generáció liberálisai számára pedig evidencia volt), de kétségkívül igaz, hogy a forradalmárok táborában valamiféle „radikális republikanizmus” volt az uralkodó ideológia. Ez a radikális republikánus nyelvezet a forradalom szociális-politikai konfliktusait, „osztályproblémáit” heroikus-patrióta diskurzus mögé rejtette, hatalmas szerepet játszva a nép és a „forradalmi burzsoázia” szövetségének tető alá hozásában a forradalom külső és belső ellenségeivel szemben.

Nem véletlenül a radikális (természetjogi) republikánus ideológia hordozói, a jakobinusok voltak a forradalom „főszereplői”. A jakobinusok tündöklésének és bukásának legnagyobb hatását leírása Marxtól származik. Marx számára a francia forradalom legfon-

tosabb karakterjegye, a politikai emancipáció megvalósítása egyben a burzsoá társadalom emancipációja is volt a politikától. Azaz a jakobinus illúzió abban állt, hogy olyan közösség felépítésének lehetőségben hittek (az „erény köztársaságában” – Robespierre, Saint-Just vagy Billaud-Varenne tollán, de sok tekintetben a forradalom „II. évének” valóságában is), amely elnyomja a civil társadalom természetes tendenciáit, miközben leginkább felszabadítja annak elnyomott energiáit, ami magától értetődően emésztette fel a jakobinus terveket is. Nagyon prózaian szólva: „antik álmodozók voltak egy individualista, egoista, piaci társadalomban” – éppen a „terrorral” próbálták megakadályozni utóbbi uralomra jutását, de ez természetesen kudarca ítélt vállalkozás volt. Kivételes heroizmusuk szükséges volt ahhoz, hogy ez a „polgári próza” – Marx szemében a burzsoázia éppen azért „öltötte magára a régi római köztársaság tógáját”, mert igen kevésbé heroikus osztály volt – domináns szerephez jusson a forradalomban, de mindez önbecsapáshoz vezetett, s végső soron a jakobinusok tragikus bukásához. Ezért a forradalom végső igazsága „Thermidor”, azaz a tőkés társadalmi formáció uralomra jutása, a tulajdonosok, a burzsoázia leplezetlen osztályuralma.

A másik klasszikusunk Gramsci (1992 [1934–1935] – különös tekintettel a 19. füzetre). A jakobinusok az ő teoretikus koncepciójában váltak a forradalom cselekvő pártjává, az akcióban levő forradalom vezető erejévé. Nemcsak osztályukat (a burzsoáziát) és érdekeit reprezentálták, hanem a forradalmi folyamat teljességét. A harmadik rend elitje kompromisszumot kötött volna az *ancien régime* uralkodó osztályával, hiszen csak a burzsoázia gazdasági-korporatív érdekeit képviselte, de a jakobinusok „determinálták és egységbe rendezték a gazdasági és politikai célokat, megteremtették a szellemi és morális egységet immár nem a korporatív, hanem az univerzális elképzelések körül, létrehozva ezáltal egy társadalmi csoport hegemoniáját az alárendelt csoportok felett” (idézi Tosel, 2022, p. 297). Ez a „morális-politikai” pillanat a jakobinus pillanat a forradalomban.

Mindez tudatos és akaratlagos vezetést jelentett. A jakobinizmus nem „illúzió”, annál kevésbé, mert az általuk irányított állam erősen fazonírozta az új társadalmi viszonyokat. A jakobinusok révén és személyükben emelkedett országos rangra a politikai erő, amely intellektuális és politikai vezető szerepet játszott (morális ereje, konceptuális és stratégiai képességei, illetve politikai eszközei révén) abban, hogy a forradalom nem egyszerűen a burzsoázia partikuláris érdekeit követte. A jakobinusok voltak a forradalom „organikus értelmisége”, „a szuperstruktúra funkcionáriusai”, akik szövetségben a népi rétegekkel túlrendítették a burzsoáziát saját korporatív osztályérdekein, ezáltal hegemonná tették, egy nemzeti-populista *blocco storico* élén radikális módon végigvitték a francia burzsoá forradalmat.

De a jakobinizmus osztálymeghatározottságai miatt inherens korlátokkal bírt. Ebből következett, hogy nem voltak képesek felismerni ezeket a határokat – így a for-

radalmat sokáig irányítani képes „ultra-realizmusuk” ellenük fordult, elszakadtak a valóságtól, a valaha oly hatalmas erővel bíró eszméik és briliáns retorikai formuláik egyre nehezebben tartható „utópikus örültségeknek” tűntek (kortársaik szemében is): ez vezetett végül Thermidorhoz.

Érdemes megemlítenünk Michael Mann teóriáját (1973) is a burzsoázia „bevitt osztálytudatáról”, ahol a párhuzam nyilvánvalóan Lenin (eredendően inkább Kautsky) híres elmélete. Mann számára a francia forradalom elsősorban azt igazolta, hogy önmagában a burzsoázia is csak „ökonomizmusra” (azaz a gazdasági érdekei képviselőjére) lett volna képes; kellett egy „ideológiai avantgárd”, melynek nem volt közvetlen érdeke a termelésben, ezért képes volt kifejezni a burzsoázia általános érdekeit, létrehozva így valamiféle egységes osztálytudatot. A forradalom alatt ez az „organikus értelmiség” lényegében a jakobinusok vezérkarát jelentette, akik távol voltak a termelés vagy a kereskedelem szférájától, éppen ezért voltak képesek igen radikális programot képviselni. (A csak a gazdasági érdekeit néző burzsoázia jóval előbb ki kívánt volna egyezni a régi uralkodó osztályokkal az egyre veszélyesebbé váló népi mozgalommal szemben.) Ahogy a forradalom előrehaladtával és védelmében ez a „forradalmi burzsoázia” egyre inkább elszakadt osztálya gazdasági érdekeitől (innen a híres Robespierre-mondat: „Polgártársak, ti forradalmat akartok forradalom nélkül?”), úgy vált egyre inkább uralkodóvá a radikális republikánus-jakobinus ideológia.

Nem kevés igazságot tartalmaznak ezek a klasszikus elbeszélések, de alapvetően nehezen tartható koncepción alapulnak. A nagy francia forradalom aligha volt a burzsoázia forradalma (még a fenti fontos teoretikus színezésekkel együtt sem). A mi véleményünk szerint az, ami Marx és Gramsci számára a burzsoázia „önbecsapása” volt, valójában a nagy francia forradalom valódi eszmei alapja és tétje: a természetjogok és a társadalomban való realizálásuk, a népszuverenitás, az általános akarat és így tovább (Gauthier, 1992, 1996). Ezzel magyarázható az a furcsa tény is, hogy a francia burzsoák a polgári erényt emlegetik az egyéni érdek helyett: nem azért, mintha kevésbé lettek volna burzsoák vagy tulajdonosok, mint mondjuk az amerikai társaik, hanem mert a francia forradalom elsősorban és mindenekelőtt a *citoyen*ek ügye volt, nem a burzsoáké.

A forradalom alatt a burzsoázia nem „mítosz”, de a „burzsoá politika” valóban az: aligha lehet megérteni a forradalmat valamiféle burzsoá osztálypolitika szemszögéből. A forradalom nyelve a természetjogok és a népszuverenitás volt. Jellemzően azok, akik „kibeszéltek” ebből a diskurzusból (az alkotmányos monarchisták, majd az óvatlanabb Gironde-képviselők) a tulajdonosok érdekeinek emlegetésével, nemcsak a forradalmat, hanem legtöbbször önmagukat is halálos veszedelembé sodorták. Ironikus, hogy a kifejezett osztályérdekek hiánya tette még drámaibbá az eseményeket és még radikálisabbá a szakítást a régi rendszer minden elemével.

Akár el is fogadhatjuk Patrice Higonnet (1998) „fantazmagória” kifejezését a jakobinusok természetjogi republikanizmusára, ha nem ragaszkodunk az ismert Walter Benjamtól eredő definíció azon részéhez, hogy feltétlenül a „múlt kivetítéséről” lett volna szó (Benjamin, 2016, pp. 36–48). A természetjogok nem az antikvitásból érkeztek. A jakobinus radikális republikanizmus távolról sem antik nyelvezet volt (úgy tűnik, Marx a kelletténél jobban hitt Benjamin Constant-nak és Mme de Staëlnak), de nem is a klasszikus (reneszánsz) republikanizmus. Egy döntő dologban volt modernebb az utóbbinál is: éppen a természetjogokat illetően. Igen nehezen, sőt alighanem egyáltalán nem érthető a jakobinizmus, de a francia forradalom története sem, ha nem vesszük szemügyre a természetjogi teória és megvalósítási kísérlete mindent eldöntő súlyát.

A természetjogi forradalom csodás eljövételének megismételhetetlen pillanatában a tradicionális kötöttségek, a rendi és feudális társadalom már nem, a burzsoá modernitás még nem kötötte gúzsba a mindennapi létezést. Ma már mindez elképzelhetetlen utópiának tűnik, de 1789 és 1794 között mindenki ilyesemben gondolkodott – senki sem látta előre a burzsoá osztálytársadalom létrejöttét.

Nem vagyunk biztosak benne, hogy a jakobinus ideál feltétlenül visszavezetendő az abszolutizmusba (ahogy a nagy liberális 19. századi történész, Edgar Quinet nyomán nem kevesen tartják, a fentebb említett Higonnet is), vagy az antik világba. Számunkra aligha fér kétség a jakobinizmus modern jellegéhez (mely a felvilágosodás harmóniakeresésének volt örököse, igen gazdag képzeletvilággal). Inkább úgy látjuk, hogy republikanizmusuk a természeti jogok és a szabadság-egyenlőség-testvériség elveinek és gyakorlatának halálosan komolyan vételét jelentette (még fontosabb, hogy a mögöttük-mellettük álló tömegek is így voltak ezzel). A jakobinusok az ezeknek az elveknek megfelelő forradalmi folyamat hegemoniáját hozták létre és képviselték – ilyen értelemben „testesítették meg” a francia természetjogi forradalmat.

A jakobinusok nem osztályt reprezentáltak (burzsoáziát vagy „kispolgárságot”), de osztályfrontot sem (a „forradalmi burzsoázia” és a *sans-culotte* „szövetség” tény, de egyik fél sem ezekben a kategóriákban gondolta el ezt a korban) – elveket és ideákat kívántak megvalósítani. Igen távol állt ez az osztályharctól, de a „burzsoázia osztálytudatától” is; és a lehető legvalószínűtlenebbé teszi a jakobinizmusnak a „szocializmus előfutáraként” való olvasatát is. A jakobinizmus igen távol állt a kapitalizmus szellemétől, de nem volt a „burzsoázia kispolgári ideológiája” sem, hiszen nem voltak osztálymeghatározottságai: a forradalom szelleméhez, a természetjogokhoz fűzték őket elszakíthatatlan szálak, nem egy osztályhoz.

Ez példátlan erőt adott a jakobinusoknak, kulcsszerepet a forradalomban, de meglehetősen sebezhetővé is tette őket. Nem képviseltek társadalmi rétegeket vagy osztá-

lyokat, a mindenkinek járó természetjogokat reprezentálták. Amint ezek inadekvátnak bizonyultak, amint a forradalom „megfagyott”, s a „fantazmagória” mögött feltűntek az osztályérdekek, akkor villámgyorsan eljött a jakobinusoknak utolsó órája.

A sokak által szemügyre vett „ambiguïté jacobine” (Soboul, 1981) nagyon röviden egyrészt a születő kapitalizmus való szembenállást jelentett, amelyet másrészt igen csak enyhített a jakobinusok erős kötődése a „burzsoá rendhez”. Thermidorban nem egyszerűen a Furet-féle banalitásról volt szó (a „társadalom visszatértéről és a politika mindenhatóságának végéről”), hanem arról, hogy a világ változott meg körülöttük: maga a természetjogi forradalom ért véget, s megszületett a burzsoá-polgári társadalom.⁷ Ebben a jakobinusoknak már nem juthatott hely.

Forradalom és burzsoá rend

Mindenesetre igaz, ami igaz, a III. év alkotmánya (1795) a „*république bourgeoise*” szimbóluma és alapidokumentuma volt: a forradalomban szerzett javak és jogok biztosítása, a „tulajdonosok védelme” a két szélsőséggel, azaz a néppel és az arisztokráciával szemben (Serna, 2007). A forradalom heroikus korszakának össze (azaz a természetjogi forradalom vége) hozta el végül a burzsoázia tavaszát.

De nemcsak a törvénykönyvekben született meg a burzsoá társadalmi rend, hanem a „társadalmi képzeletvilágban” („*imaginaire social*” [Hunt, 2007]) is. Ismeretes, hogy a forradalom szinte felrobbantotta az *ancien régime* világlátását, képzeletvilágát, társadalmi reprezentációit, majd a rövid demokrata-jakobinus (ha nem is „spártai”, de egalitárius, patrióta, „*pain commun*”, „megosztott kenyér”) korszak után Thermidor a mértékletesség és a egyenlőség végét hozta el, a kollektív normák és életmódok burzsoalizálódását. Lassan eljött Nucingen báró, César Birotteau, Lucien Leuwen, vagy a *Constitutionnel* és a *Globe* olvasóinak kora, alaposan megváltozott ízléssel (mind az *ancien régime*-hez, mind a forradalom heroikus napjaihoz képest) a színházról a regényeken át a sikeres férfiakról és nőkről készült portrék és metszetek új divatjáig (Middel, 2007). A burzsoá rend alapja jó ideig még nem egyszerűen a társadalmi-gazdasági struktúra volt, de „láthatóvá vált” a burzsoázia diadala: a burzsoá öntudat diadalra jutását nem marxista történészek találták ki, elég kinyitni egy 19. századi francia regényt.

⁷ Szinte szimbolikus volt, hogy mi lett a lerombolt jakobinus konvent (a központi klub székháza) helyén, az egyébként „Thermidor 9. téren”: piac.

Mindazonáltal nyilvánvalóan nehezen tartható az ortodox elképzelés az *ancien régime* réseiben élő kapitalista burzsoáziáról, amely (akár népi segítségével) valamiféle tudatos tőkés programmal a kezében megdöntötte volna a feudális rendszert. Hódító, forradalmi burzsoáziáról aligha beszélhetünk. Talán inkább úgy festhetjük le a forradalom társadalmi hatásait, hogy általa a burzsoázia a megelőző évtizedekben való megerősödése után „magáért való osztállyá” vált, ebben az értelemben a forradalom valóban „felpörgette a folyamatokat”, azaz „burzsoá forradalom” volt. Minőségileg más képlet alakult ki: egy igazi magáért való osztály, a hegemon társadalmi helyzetbe jutó burzsoázia.

A társadalmi hegemonisztikus ideológia végezetül egyértelműen a „tulajdonosok társadalma” lett. Az „állami ideológiai apparátusok” (elsősorban a jog és az oktatás) burzsoá karaktert kaptak; utóbbi humanista-univerzalisztikus vokációját (ennek utolsó képviselője volt Condorcet, a forradalom méltánytalanul kevésbé emlegetett nagy alakja) a gyakorlati ismeretek és a pragmatizmus felé terelték (melynek szimbólumai voltak az első *grande école*-ok). Egyszóval: a panaszfüzetek Franciaországa egyszerűen össze sem volt hasonlítható a *Code civil* országával (Robaye, 2007).

Összefoglalás

A forradalom alapkonfliktusából fakadt az európai liberalizmus alapvető elképzelése a burzsoá liberalizmusról és az arisztokrata reakcióról, az ellenforradalomról. Mint említettük, innen érkezett a burzsoá forradalom koncepciója is. A harmadik rend népi erejének erőteljes színre lépése más szintre emelte a forradalom tétjeit: behozta a közvetlen népi részvétel és a szociális igazságosság elemeit a harcokba. A forradalom így nagyban befolyásolta a 19. század politikáját, paradox módon leginkább azért, mert *nem* volt az ortodox értelemben vett burzsoá forradalom.

Álláspontunk távol áll a „következmények elméletétől” is: nyilvánvalóan a koncepció nem teljesen téves (magunk is hosszan soroltuk a gazdasági-társadalmi változás tényeit és bizony a burzsoázia dominanciájának jeleit is), de a forradalom nem alakította át a termelés társadalmi feltételeit. Társadalmi forradalom volt a nagy francia forradalom, de *nem a társadalmi formációk közti átmenet értelmében*, hanem a „burzsoá rendet” elhozó politikai-társadalmi-ideológiai-kulturális átalakulás tekintetében.⁸

⁸ Ezen érthetjük a burzsoázia és a régi rend uralkodó osztályainak összecsapását is. De távolról sem volt osztályharc a burzsoázia és a népi rétegek között: a jakobinizmus jelensége és ideológiája ennek lehetetlenné tételét is szolgálta (ezért minden érdemük ellenére véleményünk szerint koncepciójukban nehezen védhetőek a francia forradalom olyan „*sans-culotte*-osztályharcos” leírásai, mint Kropotkin vagy Daniel Guérin szép könyvei).

Hiszen a tőkés átmenetnek mégiscsak furcsa forradalma volna, amelynek végeredménye bár valóban a kor talán legburzsoább társadalma lett, de az ipari forradalomra még egy fél évszázadot kellett várni (azaz melynek a legradikálisabb esete igen kevés kapcsolattal bírt a tőkés átmenet ritmusával [Fridenson & Straus, 1987]); és különös burzsoá forradalom volna, ahol a legfontosabb teendőt, a feudális komplexum eltörlését, leginkább a parasztság hajtotta végre.

A természetjogi forradalom bukása hozta létre az osztálytudattal rendelkező, hegemón szerephez jutó, tulajdonosi réteget, melyet burzsoáziának nevezünk. Ez az osztály a forradalom alatt úgy megrémült minden ideától, hogy a képzelőerejét, fantáziáját, a materiális birtokvágyon túlmutató minden vágyát ott hagyta a *sans-culotte*-októl és a jakobinusoktól futtában – az „erény köztársasága” banális osztálypolitikává változott.

A forradalom, az *ancien régime* végrendeleti végrehajtója ebben a szerepében sokáig erősen limitálta a „republikánus burzsoázia” csapásait a baloldal irányába. Intranszignens maradt az *ancien régime*-nek nemcsak bármiféle visszatérése (a restauráció legendás kudarca volt a visszatérő tradicionális eliteknek, akik „semmit sem tanultak, és semmit sem felejtettek”), hanem a legkisebb továbbélése iránt is – a francia volt tulajdonképpen az egyetlen igazi, kompromisszumok nélküli „burzsoá forradalom”.

A francia társadalom volt Európa „legburzsoább” társadalma, a 19. század nagy „polgári regényeinek” központi terepe, miközben a század utolsó harmadáig (az igazi ipari forradalom megérkezéséig) alig volt kapitalista burzsoáziája vagy ipari munkásosztálya. Ez nem akadályozta meg előbbieik kifejlett osztálytudatát (utóbbiaké jóval bizonytalanabb volt, éppen a forradalom öröksége, azaz a radikális republikanizmus, a „forradalmi burzsoáziával” kötött egységfront domináló szerepe miatt), a „népi/jakobinus terrorba fulladó forradalom” emléke pedig hatékony megoldásokra készítette a burzsoáziát az alsóbb néprétegek mozgalmai ellen – 1848-ban és 1871-ben.⁹

Nem a burzsoázia hozta létre a forradalmat, de „következményeiben” a forradalom hozta létre (és juttatta uralomra) a burzsoáziát – leginkább az új uralkodó osztály képében. Új volt ez az elit társadalmi eredete, szimbolikus legitimációja, politikai-ideológiai képe tekintetében is. A híres-hírhedt *notable*-ok, annyi 19. századi francia regény szereplői, Flaubert banális burzsoá osztálygőgijének képviselői, Balzac *rentier*-jei, Stendhálnak a burzsoá világ kisszerűségéből a napóleoni hőskorba vágyó hősei. Új társadalmi képzeletvilág jött létre, új társadalmi rend, az „*ordre bourgeois*”, amely lassan láthatóvá is vált.

Saint-Just világa véget ért – Julien Sorelé jött el.

⁹ Lajos Fülöp örökbecsű megfigyelésével: „Nagy szerencséje van a Köztársaságnak, megengedheti magának, hogy lőjön a népre”.

Hivatkozott irodalom

- Anderson, P. (1992). The notion of bourgeois revolution. In *English Questions* (pp. 105–118). Verso.
- Anievas, A. (2015). Revolutions and international relations: Rediscovering the classical bourgeois revolutions. *European Journal of International Relations*, 21(4), 841–866. <https://doi.org/10.1177/1354066114565721>
- Benjamin, W. (2016). *Paris, capitale du XIXe siècle: exposé*. Editions Allia.
- Betrouné, O., & Hartig, A. (1999). *Penser l'histoire de la Révolution. Deux siècle de passion française*. La Découverte.
- Biard, M., & Jessenne, J.-P. (2007). La bourgeoisie à la conquête du pouvoir? In Jessenne, J.-P. (Szerk.), *Vers un ordre bourgeois? Révolution française et changement social* (pp. 187–196). Presses universitaires de Rennes. <https://doi.org/10.4000/books.pur.6384>
- Burstin, H. (2007). Bourgeois et peuple dans les luttes révolutionnaires parisiennes. In Jessenne, J.-P. (Szerk.), *Vers un ordre bourgeois? Révolution française et changement social* (pp. 171–184). Presses universitaires de Rennes. <https://doi.org/10.4000/books.pur.6384>
- Callinicos, A. (1989). Bourgeois revolutions and historical materialism. *International Socialism*, 43(2), 113–171.
- Callinicos, A. (2013). The dynamics of revolution. A review of Neil Davidson, *How revolutionary were the bourgeois revolutions?* *International Socialism*, 67(3), 48–75.
- Chaussinand-Nogaret, G. (1970). Capital et structure sociale sous l'Ancien Régime. *Annales*, 25(2), 463–476. <https://doi.org/10.3406/ahess.1970.422229>
- Cliff, T. (1963). Deflected Permanent Revolution. *International Socialism*, 12, <https://www.marxists.org/archive/cliff/works/1963/xx/permrev.htm>
- Cobban, A. (1984 [1964]). *Le sens de la Révolution française*. Julliard.
- Comninel, G. C. (1987). *Rethinking the French Revolution: Marxism and the Revisionist Challenge*. Verso.
- Davidson, N. (2005a). How Revolutionary Were the Bourgeois Revolutions? *Historical materialism*, 13(3), 3–33. <https://doi.org/10.1163/1569206054927563>
- Davidson, N. (2005b). How Revolutionary Were the Bourgeois Revolutions? *Historical materialism (contd.)*, 13(4), 3–54. <https://doi.org/10.1163/156920605774857440>
- Davidson, N. (2012). *How Revolutionary Were the Bourgeois Revolutions?* Haymarket Books.

- Davidson, N. (2014). Revolutions between theory and history: a response to Alex Callinicos and Donny Gluckstein. *International Socialism*, 68(1), 21–44.
- Doyle, W. (1980). *Origins of the French Revolution*. Oxford University Press.
- Eisenstein, E. L. (1965). Who intervened in 1788? A commentary on The Coming of the French Revolution. *The American Historical Review*, 71 (1), 77–103. <https://doi.org/10.2307/1863037>
- Fridenson, P., & Straus, A. (1987). *Le capitalisme français XIXe-XXe siècle, blocages et dynamismes d'une croissance*. Fayard.
- Garrioch, D. (1996). *The Formation of the Parisian bourgeoisie, 1690–1830*. Harvard University Press.
- Gauthier, F. (1992). *Triomphe et mort de la Révolution des droits de l'homme et du citoyen*. Presses universitaires de France.
- Gauthier, F. (1996). Théorie de la voie unique de la révolution bourgeoise ou la négation de la Révolution française. *La Pensée*, 37(4), 38–48.
- Gauthier, F. (1997). Critique du concept „révolution bourgeoise”. *Raison présente*, 31(3), 59–72. <https://doi.org/10.3406/raipr.1997.3418>
- Gluckstein, D. (2013). Comment on bourgeois revolutions. *International Socialism*, 67(7), 31–52.
- Gramsci, A. (1975 [1923–1926]). *Cahiers de prison, tome III. Cahiers 10 à 13*. Gallimard.
- Gramsci, A. (1992 [1934–1935]). *Cahiers de prison, tome V. Cahiers 19 à 29*. Gallimard.
- Grenon, M., & Robin, R. (1976). A propos de la polémique sur l'Ancien régime et la Révolution: pour une problématique de la transition. *La Pensée*, 37(4), 5–30.
- Guyol, G. (2007). La longue marche de la „bourgeoisie de pointe” vers la conscience de classe. In Jessenne, J.-P. (Szerk.), *Vers un ordre bourgeois? Révolution française et changement social* (pp. 383–401). Presses universitaires de Rennes. <https://doi.org/10.4000/books.pur.6384>
- Higonnet, P. (1998). *Goodness beyond Virtue: Jacobins during the French Revolution*. Harvard University Press.
- Hobsbawm, E. J. (1990). The Making of a „Bourgeois Revolution”. In Fehér, F. (Szerk.), *The French Revolution and the Birth of Modernity* (pp. 5–31). University of California Press. <https://doi.org/10.1525/9780520335875-004>
- Hobsbawm, E. J. (2007). *Aux armes, historiens: deux siècles d'histoire de la Révolution française*. La Découverte.

Hunt, L. (2007). La visibilité du monde bourgeois. In: Jessenne, J.-P. (Szerk.), *Vers un ordre bourgeois? Révolution française et changement social* (pp. 381–391). Presses universitaires de Rennes. <https://doi.org/10.4000/books.pur.6384>

Jessenne, J.-P. (2007). Usages, équivoques et pertinence de „bourgeoisie rurale”. In Jessenne, J.-P. (Szerk.), *Vers un ordre bourgeois? Révolution française et changement social* (pp. 119–145). Presses universitaires de Rennes. <https://doi.org/10.4000/books.pur.6384>

Jones, C. (1991). Bourgeois revolution revived: 1789 and social change. In Lucas, C. (Szerk.), *Rewriting the French Revolution* (pp. 69–118). Clarendon Press. <https://doi.org/10.1093/os0/9780198219767.003.0004>

Jones, C. (2007). *Le (les) bourgeoisie(s) de la France d'Ancien Régime*. In Jessenne, J.-P. (Szerk.), *Vers un ordre bourgeois? Révolution française et changement social* (pp. 161–170). Presses universitaires de Rennes. <https://doi.org/10.4000/books.pur.6384>

Lemarchand, G. (1983). La Féodalité dans les campagnes et la Révolution française: seigneurie et communauté paysanne de 1780 à 1799. In Schmitt, E., & Reichardt, R. (Szerk.), *Die Französische Revolution, zufälliges oder notwendiges Ereignis? Akten des internationalen Symposions an der Universität Bamberg vom 4.–7. Juni 1979*. (pp. 7–27). R. Oldenburg.

Livesey, J. (2021). *Capitalism and The French Revolution*. Kézirat.

Louvrier, J. (2007). Marx, le marxisme et les historiens de la Révolution française au XXe siècle. *Cahiers d'histoire. Revue d'histoire critique*, 43(2), 147–167. <https://doi.org/10.4000/chrhc.239>

Löwy, M. (1989). Marx et la Révolution Française: la „poésie du passé”. In Collectif, *Permanence(s) de la Révolution* (pp. 97–112). Editions La Brèche.

Lucas, C. (1991). Nobles, bourgeois and the origins of the French Revolution. In Kates, G. (Szerk.), *The French Revolution: Recent Debates and New Controversies* (pp. 36–61). Routledge.

Mann, M. (1973). *Consciousness and action among the Western working class*. Macmillan. <https://doi.org/10.1007/978-1-349-01581-8>

Marx, K., & Engels F. (1959 [1848]). A Kommunista Párt kiáltványa. (MEM 4, 437–470). Kossuth.

Marx, K. (1962 [1848]). A burzsoázia és az ellenforradalom (MEM 6, 95–116). Kossuth.

Marx, K. (1965 [1859]). A politikai gazdaságtan bírálatához. Első füzet (MEM 13, 1–176). Kossuth.

Marx, K. (1967 [1867]). A tőke I. (MEM 23). Kossuth.

Marx, K. (1974 [1894]). *A tőke III.* (MEM 25). Kossuth.

Maza, S. (2005). *The myth of the French bourgeoisie: An essay on the social imaginary, 1750–1850*. Harvard University Press.

Mazauric, C. (1983). Eléments pour un débat: la bourgeoisie, groupe social profiteur de la Révolution ou classe dirigeante dans la Révolution? In Schmitt, E., & Reichardt, R. (Szerk.), *Die Französische Revolution, zufälliges oder notwendiges Ereignis? Akten des internationalen Symposions an der Universität Bamberg vom 4.–7. Juni 1979*. (pp. 119–130). R. Oldenburg.

Mazauric, C. (2009). *L'histoire de la Révolution française et la pensée marxiste*. Presses universitaires de France.

Mazauric, C., & Jessenne, J.-P. (2007). L'embourgeoisement de la société française par-delà la Révolution. In Jessenne, J.-P. (Szerk.), *Vers un ordre bourgeois? Révolution française et changement social*. (pp. 299–333). Presses universitaires de Rennes. <https://doi.org/10.4000/books.pur.6384>

McLennan, G. (1986). Marxist theory and historical research: between the hard and soft options. *Science & Society*, 50(1), 85–95. <https://doi.org/10.1177/003682378605000106>

McPhee, P. (1989). The French Revolution, peasants, and capitalism. *The American Historical Review*, 94(5), 1265–1280. <https://doi.org/10.1086/ahr/94.5.1265>

Middel, M. (2007). Révolution française et bourgeoisie: Quelques remarques sur une certaine tradition européenne de l'historiographie. In Jessenne, J.-P. (Szerk.), *Vers un ordre bourgeois? Révolution française et changement social*. (pp. 47–61). Presses universitaires de Rennes. <https://doi.org/10.4000/books.pur.6384>

Poulantzas, N. (1972). L'Etat capitaliste. In *Pouvoir politique et classes sociales* (pp. 128–195). Maspero.

O'Brien, P. K., & Keyder, C. (1979). Les voies de passage vers la société industrielle en Grande-Bretagne et en France (1780–1914). *Annales*, 34(6), 1284–1303. <https://doi.org/10.3406/ahess.1979.294122>

Robaye, R. (2007). Code, droit et société bourgeoise en 1804. In Jessenne, J.-P. (Szerk.), *Vers un ordre bourgeois? Révolution française et changement social* (pp. 343–352). Presses universitaires de Rennes. <https://doi.org/10.4000/books.pur.6384>

Schmitt, E., & Reichardt, R. (1983). *La Révolution française: rupture ou continuité? Pour une conceptualisation plus nuancée*. In Schmitt, E., & Reichardt, R. (Szerk.), *Die Französische Revolution, zufälliges oder notwendiges Ereignis? Akten des internationalen Symposions an der Universität Bamberg vom 4.–7. Juni 1979*. (pp. 1–42). R. Oldenburg.

Serna, P. (2007). Le Directoire: république du centre? Ou posture et impostures d'un homme invisible, le bourgeois. In Jessenne, J.-P. (Szerk.), *Vers un ordre bourgeois? Révolution française et changement social* (pp. 257–276). Presses universitaires de Rennes. <https://doi.org/10.4000/books.pur.6384>

Soboul, A. (1981). *Comprendre la Révolution, problèmes politiques de la Révolution française: 1789-1797*. Maspero.

Szabó, E. (1979). Társadalmi és párharcok a 48–49-es magyar forradalomban. In *Történeti írásai* (pp. 239–580). Gondolat.

Taylor, G. V. (1967). Noncapitalist wealth and the origins of the French Revolution. *The American Historical Review*, 72(2), 469–496. <https://doi.org/10.1086/ahr/72.2.469>

Taylor, G. V. (1983). The Bourgeoisie at the beginning and the during the Revolution. In Schmitt, E., & Reichardt, R. (Szerk.), *Die Französische Revolution, zufälliges oder notwendiges Ereignis? Akten des internationalen Symposions an der Universität Bamberg vom 4.–7. Juni 1979*. (pp. 41–61). R. Oldenburg.

Teschke, B. (2005). Bourgeois revolution: State formation and the absence of the international. *Historical Materialism*, 13(2), 3–26. <https://doi.org/10.1163/1569206054127273>

Thompson, E. P. (1988). *La formation de la classe ouvrière anglaise*. Editions du Seuil.

Tosel, A. (2022): Gramsci face à la Révolution française. In *Le fil de Gramsci. Politique et philosophie de la praxis* (pp. 281–313). Editions Amsterdam.

Wallerstein, I. (1985). The French Revolution and capitalism: an explanatory schema. *Praxis International*, 4(1), 1–22.

Wallerstein, I. (1990). *The French Revolution as a world historical event*. In Fehér, F. (Szerk.), *The French Revolution and the birth of modernity* (pp. 33–52). University of California Press. <https://doi.org/10.1525/9780520335875-008>

Wood, E. M. (1996). Capitalism, Merchants and Bourgeois Revolution: Reflections on the Brenner Debate and its Sequel. *International Review of Social History*, 41(2), 209–232. <https://doi.org/10.1017/S0020859000113872>

Wood, E. M. (2009 [1999]). *L'origine du capitalisme: une étude approfondie*. Lux.

Szociálpszichiátriát!

Avagy kritikai pszichológia a késő Kádár-kori Magyarországon

Kovai Melinda

ELTE TáTK Szociálpszichológia Tanszék

kovai.melinda@tatk.elte.hu

DOI: <https://doi.org/10.64718/ciklus/2026-02-05>

A tanulmány az 1980-as évek magyar pszichoterápiás közegét posztfoucault-iánus, kritikai társadalomelméleti keretben vizsgálja. Amellett érvel, hogy a pszichotudományok individualizáló és depolitizáló működése nem történetileg szükségszerű. A késő Kádár-korszak gazdasági és legitimációs válsága, az anómiás jelenségek terjedése, valamint a szociálpolitikai reformtörekvések felértékeltek a pszicho- és társadalomtudományi szakértelmet. A pszichés problémákat társadalmi összefüggésekben értelmező szakemberek nemcsak terapeutaként, hanem a válság diagnosztáiként és a reformok szakértőiként léptek fel. A rendszerváltást követően a pszichológiai tudás piacosodása, a magánpraxis térnyerése és a szakértői mezők átrendeződése felszámolta ezt a közértelmiségi szerepet. A tanulmány társadalomtörténeti elemzése azt mutatja meg, hogy a pszichoterápiás tudás individualizáló vagy társadalomkritikai működését nem inherens tulajdonságai, hanem változó társadalmi és intézményi lehetőségfeltételei határozzák meg.

Kulcsszavak: pszichotudományok, kritikai pszichológia, szociálpszichiátria, társadalomtörténet, államszocializmus, Kádár-korszak, mező, habitus, Bourdieu

We Want Social Psychiatry! Or, Critical Psychology in Late Kádár-Era Hungary

This study examines Hungarian psychotherapy in the 1980s within a post-Foucauldian framework of critical social theory. It argues that the individualizing and depoliticizing functions of the psy-sciences are not historically necessary. The economic and legitimation crisis of the late Kádár era, the spread of anomic phenomena, and social-policy reform initiatives increased the value of psychological and social-scientific expertise. Interpreting psychological problems in their social context, practitioners acted not only as therapists but also as diagnosticians of the social crisis and experts in reform. After the regime change, the marketisation of psychological knowledge, the expansion of private practice, and the reorganization of expert fields dismantled this public-intellectual role. The study shows that whether psychotherapeutic knowledge operates in an individualizing or socially critical manner is determined not by its inherent properties but by changing social and institutional conditions of possibility.

Keywords: Psy-sciences, critical psychology, social psychiatry, social history, state socialism, Kádár era, field, habitus, Bourdieu

A pszichotudományok jellegzetes szubjektumformáló technikáinak kialakulása és elterjedése a kapitalizmus (főként centrumállamokbeli) sajátosságaihoz kapcsolódik (Foucault, 1999 [1976], 2000 [1982], 2008 [1978–1979]; Rose, 1990, 1996; Illouz, 2008). A nyugati pszichotudományok második világháború utáni konjunktúrája, majd az 1960-as évektől robbanásszerű terjedése (az ún. pszichoboom) olyan társadalmi gyakorlatokat és diskurzust eredményezett, amelyben az addig jórészt „társadalminak” érzékelt strukturális egyenlőtlenségek következményei az egyének belső, pszichológiai minőségeiként értelmeződnek, így kezelésük osztálypolitika helyett az egyénre, illetve a pszichotudományokra hárul. Ezt a jelenséget a különböző szerzők különféle terminológiával ragadják meg, de abban egyetértenek, hogy a társadalmak ilyen értelemben vett pszichologizálódása a pszichotudományokat a status quo fenntartásának igen hatékony eszközévé teszi (pl. Lasch, 1980; Sennett, 1977; Bourdieu, 1984 [1979]; Rose, 1990; Illouz, 2008). A kritikai társadalomelméletek inspirációjára kialakult kritikai pszichológiai diskurzus szerint a „mainstream” pszichotudományokban a társadalom mint olyan nem létezik, a társadalmi jelenségek nem tudományos vagy terápiás pszichológiai reflexió tárgyai; a pszichotudományok nem veszik figyelembe – vagy kizárólag az egyének pszichés sajátosságaiként értelmezik, így elleplezik és legitimálják – a strukturális egyenlőtlenségek megannyi formáját (Fox & Prilleltensky, 1997, magyarul összefoglalóan: Csányi et al., 2022). Ez a megállapítás a rendszerváltás utáni és a jelenlegi magyar pszichoterápiás diskurzusra is érvényes (Kiss & Csabai, 2022; Kovai, 2022). Korábbi kutatásink (Kovai, 2016, 2017) alapján azonban úgy tűnik, ez a jelenség nem a pszichotudományok eredendő és változatlan sajátossága. Bizonyos korszakokban, bizonyos lehetőségfeltételek mellett a pszichotudományok kifejezetten érdeklődnek a társadalmi problémák iránt, az egyének szenvedéseit társadalmi tényezőkkel magyarázzák, és egyfajta társadalomjobbító szándékkal ezekre a tényezőkre hatni is akarnak. Ilyen időszak volt például a Kádár-korszak utolsó évtizede.

Jelen tanulmány az 1980-as évek pszichoterápiás szakmai közegét vizsgálja és ezen keresztül azt, hogy miért és hogyan jöhet létre a pszichotudományokban olyan mező, habitus és szaktudás, amelyben a társadalmi jelenségek értelmezése és a társadalomkritika magától értetődik.

Magyarországon az 1980-as évek elejétől beszélhetünk pszichoboomról. Ebben az időszakban terjedt el a pszichológiai szakértelem a különféle közintézményekben (közoktatás, egészségügy, gyermekvédelem, hadsereg, humánerőforrás-menedzsment stb.), és a lakosság széles rétegei számára elérhető szakértői szolgáltatássá és önértelmezési keretté vált. A pszichoboom Magyarországon egyúttal azt a folyamatot is jelenti, amelynek során a pszichoterápia szakmai közege a szó bourdieu-i értelmében mezővé, azaz relatíve autonóm, differenciált pozíciókkal és maga definiálta erőforrásokkal (tőkével) rendelkező

erőtérre alakult (Bourdieu, 2000 [1992]). Ekkor jött létre számos olyan intézmény (például a képzési rendszer és az azt meghatározó kanonizált tudáskészlet), amely a mai napig meghatározza a szakma működését. Az 1980-as években a szakma mezővé alakításában szerepet vállaló szakemberek a rendszerváltást követő évtizedekben is meghatározó szereplők maradtak. A rendszerváltást megelőző és az azt követő évtizedek között tehát erős a folytonosság; bizonyos értelemben az 1980-as években alakult ki a szakma mai képe. Ugyanakkor, ha megnézzük a pszichoterápiás mező 1980-as évekbeli szerkezetét, belső hierarchiáját, más közegekkel való érintkezési felületeit, a szakemberek értékvilágát, és összehasonlítjuk a jelennek, a folytonosság mellett nagy különbségeket is látunk. Kettő mindenképp szembetűnő.

Egyrészt az 1980-as évek végéig a pszichoterápiás szakma szinte kizárólag az állami vagy önkormányzati (tanácsai) fenntartású egészségügyben működött. A pszichoterápiás magánpraxis a közhiedelemmel ellentétben soha nem volt tiltott Magyarországon, de jelentősége az 1980-as évek végéig elenyésző volt. A rendszerváltást követően viszont a pszichoterápia elsősorban magánpraxis keretében volt elérhető. A 2010-es években végzett becslések szerint a társadalombiztosítás által finanszírozott ellátás az igények mindössze 15–20%-át fedi le (Urbán, 2014; Németh, 2014)

A másik szembetűnő különbség a szakma közéleti funkciója, illetve az ahhoz kapcsolódó habitus. Az 1970-es évek végétől a rendszerváltásig terjedő időszakban a pszichoszakmák¹ képviselői (a szociológusokkal együtt) a korszak társadalmi reformdiskurzusának közismert szereplői voltak a nyilvánosságban és a pártállam által megrendelt, az egészségügy és a szociális intézmények reformját előkészítő munkacsoportokban egyaránt. A rendszerváltás óta pszichológuscelebek válaszolnak ugyan az emberek lelki problémáival, élethelyzeti nehézségeivel, vagy az élet értelmével kapcsolatos kérdéseire, azonban szinte soha nem szólalnak meg társadalmi jelenségekkel, politikai, közéleti kérdésekkel kapcsolatban.

A korabeli magyar pszichoterápiás tudás szinte kizárólag a nyugati centrumállamokból érkezett. Ez az importált szakértelem önmagában nem tartalmazott semmiféle társadalmi, vagy társadalomkritikai nézőpontot. A tudástranszfer azonban az 1970-es évek végétől az épp nagy átalakulásban és konjunktúrában lévő pszichoterápiás szakma, illetve a szakmára erősen ható és a pszichoterápiás mező épülését is befolyásoló állami társadalompolitika kontextusában történt. Úgy tűnik, a centrumállamokból érkező pszichoterápiás diskurzus a késő Kádár-korszak Magyarországon kritikai formát öltött. „A” szakma társadalmi elkötelezettsége, az ehhez kapcsolódó szakértői diskurzus és intéz-

¹ Az egyszerűség kedvéért itt így nevezem a pszichológusokat és a pszichiátereket.

ményfejlesztési stratégiák, valamint a „közértelmiségi” habitus éppen olyan gyorsan tűnt el a rendszerváltás után, mint ahogyan létrejött az 1970–80-as évek fordulóján, miközben a szakma meghatározó személyiségei és a kanonizált pszichoterápiás módszerek nem sokat változtak a rendszerváltást megelőző és azt követő évtizedben.

Ez a tanulmány azt vizsgálja, hogyan alakultak a pszichoterápiás tudás lehetőségfeltételei a Kádár-korszak utolsó évtizedében és ez hogyan tudott létrehozni valami olyat, amit ma „kritikai pszichológiának” neveznénk – noha a kortársak nem ismerték ezt a kifejezést. A pszichoterápia esete egyúttal arra is rámutat, hogy a szaktudás és a szakértői habitus maga is társadalmi termék. Az alább bemutatott „kritikai pszichológia”, ahogy lehetőségfeltételei a rendszerváltással eltűntek, maga is gyorsan felszámolódott.

Kutatásunk² során a korabeli történeti források, dokumentumok, valamint nyilvános visszaemlékezések feltérképezésén túl 27 interjút készítettünk olyan szakemberekkel, akik a rendszerváltást megelőző években valamilyen szempontból jelentős pozíciót töltöttek be a pszichoterápiás szakmában.

Annak megértéséhez, hogy miként lett a pszichoterápiás szakma társadalomkritikai-közértelmiségi funkció hordozója az 1970-es évek végétől, egyszerre kell vizsgálnunk a szakma belső alakulását, a korszak pszichoterápiát is érintő állami szakpolitikáit, valamint az 1970-es évek végére Magyarországra is begyűrűző gazdasági válsággal kapcsolatos nyilvános közéleti-politikai diskurzust.

Előzmények: pszichoterápia Magyarországon az 1970-es évek végéig

A háborút követő években a nyugati centrum társadalmaihoz hasonlóan Magyarországon is elindult az a folyamat, amelynek során a pszichotudományok, így a pszichoterápia és a mentálhigiénés mozgalom a kiépülő jóléti állam intézményeihez kapcsolódott (részletesen Kovai, 2016, pp. 107–166). Ez a konjunktúra azonban a hidegháború kezdetével és a sztálini bürokratikus gyakorlatok adaptációjával gyorsan megszakadt, 1949-től szovjet mintára a magyarországi pszichológia szinte teljes intézményrendszerét felszámolták. A sztálinizmust követő rehabilitációs hullám nyomán, 1956-tól ugyan megindult a diszciplína újrintézményesítése, de a mentálhigiéné nem lett szakpolitikai prioritás Magyarországon sem az 1960-as, sem az 1970-es években. A pszichoterápia néhány, a sztálinizmus éveitől szocializálódott, elkötelezett szakember ügye maradt, akik

2 NKFI-124192 (Társadalmi egyenlőtlenségek és előítéletek a psi-tudományok tükrében) pályázat keretében folyt az adatfelvétel 2020 és 2023 között. A kutatócsoport egykori és jelenlegi tagjai és az interjúk készítői rajtam kívül Gergely Sára, Kepics Zsanett, Kiss Katalin, Máriási Dóra, Rakovszky Márton.

saját érdeklődési körüktől és lehetőségeiktől vezérelve az állami egészségügy keretei között kísérleteztek a nyugati szakirodalomból és a kivételes nyugati tanulmányutakon elsajátított módszerekkel. A korabeli pszichiátriai ellátás, beleértve a szovjet mintára szerveződő ún. neurózisosztályokat is, elsősorban biológiai, gyógyszeres kezelést jelentett, esetleg kiegészítve relaxációs módszerekkel (Bakonyi, 1983; Buda, 2011). A pszichoterápia tehát a kórházi osztályokon a „mainstream” gyakorlat ellenében történt, de ugyanazt a kórházi betegpopulációt érintette.

Az 1960-as években az egyes kórházi osztályokon szerveződő pszichoterápiás műhelyek a Kádár-korszak jellegzetes fél-informális, „második nyilvánosságaiként” működtek. Ezek jelentőségével több korábbi munkámban foglalkoztam (Kovai, 2016, pp. 374–436, 2017). Itt most azokat a sajátosságaikat emelem ki, amelyek a későbbiek megértése szempontjából elengedhetetlenek. Ahogy Harmatta (2019) fogalmaz, ezek a műhelyek „egy generációs osztályok” voltak, létezésük a vezető személyéhez kötődött.³ Ők rendelkeztek ugyanis olyan politikai és szakmai kapcsolatokkal, amely biztosította az osztály legitimációját és autonómiáját a kórházi hierarchiában. A műhelyek, noha formálisan egészségügyi intézményekhez tartoztak, informálisan szerveződtek. Vezetőik tekintélyét karizmájuk és informális úton terjedő híruk biztosította. A műhelyek létezéséről személyes kapcsolatok útján lehetett tudni és ilyen módon lehetett bekerülni is (Harmatta, 2006a, 2006b, 2019; Kovai, 2016, pp. 374–436). Az 1960-as évek pszichoterápiás közegeinek ilyen, második nyilvánosság jellegű szerveződése, vezetőik és tagságuk habitusa egyszerre kötődött a két háború közötti polgári nyilvánosság (szalonok, kávéházi törzsasztalok, körök, pszichoanalitikus mozgalom) világához, ahhoz a társadalmi réteghez, amelynek ez otthonos volt és az informalitás államszocialista

³ Ezek a következők voltak: A József Attila Kórház pszichoterápiás osztálya (később Fővárosi Pszichoterápiás Módszertani Központ) a pszichoanalitikus Hidas György vezetésével. A kórház igazgatója, Szinetár Ernő a sztálini években az Állambiztonsági Hatóságok orvosa és számos magas rangú kommunista politikus pszichoterapeutája volt. Az Országos Ideg- és Elmegyógyintézet (OIE) pszichológiai laboratóriuma Mérei Ferenc vezetésével. Az ő mentora régi barátja és harcostársa Kun Miklós pszichiáter volt, aki egyéb politikai kapcsolatai mellett Aczél György atyai jóbarátja volt; az OIE Völgy utcai neurózisosztálya Pertorini Rezső vezetésével; a Rókus Kórház pesthidegkúti pszichiátriai osztálya Goldschmidt Dénes vezetésével, aki maga is régi mozgalmi ember volt, együtt volt munkaszolgálatos a pénzügyminiszter, majd MNB-elnök Tímár Mátyással, ennek köszönhette a szintén befolyásos politikai kapcsolatokkal rendelkező barát, Gegesi Kiss Pál volt; a Fővárosi Gyermekpszichoterápiás Rendelőintézet, közismertebb nevén „Faludi utca”, amely Aczél György személyes ajándéka volt György Júlia számára hálából a gyerekkorában az Izraelita Patronázs Egyesületben kapott pszichoterápiás segítéséért.

sajátosságaihoz. Ez a közeg, bár a kulturális elit szerves része volt, meglehetősen távol állt az 1980-as évekre annyira jellemző közéleti-értelmiségi funkciótól.

Az 1970-es évek elejétől e félinformális műhelyekből indult a pszichoterápiás mező kiépítésének *tudatos* stratégiája.⁴ A cél egyszerre volt a pszichoterápia szakmai és politikai legitimációja, a pszichoterápia iránti szakmai érdeklődés és motiváció felkeltése, valamint a formális pszichoterápiás intézményrendszer kiépítése. A mező építésének terepe egyrészt az állami egészségügyi orvosi hierarchiája volt, másrészt az egészségügyi szakpolitika, harmadrészt a közvélemény és a tágabb értelemben vett értelmiségi mező. A stratégia része volt az addig nem létező klinikai pszichológiai munkakör elismertetése, formalizálása és elterjesztése az állami egészségügyi rendszerben.⁵ Ennek köszönhetően megjelentek a bölcsész végzettségű pszichológusok az egészségügyben, és mindvégig a döntően orvosi szcénában működő pszichoterápia fontos tényezőjévé váltak. Szintén a stratégia része volt a rendszeres és aktív részvétel a nemzetközi szakmai nyilvánosságban.⁶ A nyugati szaktudás importjában és intézményesítésében a pszichoanalízisnek és a csoportozásnak⁷ volt nagy jelentősége. A szakma tudatos mezőépítési koncepciójának talán legfontosabb eleme az 1974 és 1986 között működő Pszichoterápiás Hétvég mozgalom volt, amely a csoportmódszereket és a pszichoterápiát népszerűsítette az egészségügyi dolgozók körében (részletesen Zánkay, 1988; Harmatta, 2006a, 2006b, 2019; Kovai, 2017). A Hétvégeken részt venni társadalmi esemény volt, a 150-200 fős rendezvényen a pszichológusokon, orvosokon és más egészségügyi dolgozókon kívül rendszeres látogatók voltak újságírók, társadalomtudósok, művészek és más értelmiségiek (Harmatta, 2006a, 2006b).

E folyamatoknak köszönhetően az 1970-es évek végére a pszichoterápia már nem egy szűk, informálisan szerveződő értelmiségi-orvos közeg ügye volt, hanem nagyobb – főként a fővárosban, kisebb részt vidéki megyeszékhelyeken, állami vagy tanácsai fenntartású

4 Ebben Kun Miklós, Füredi János, Mérei Ferenc, Hidas György és tanítványaik játszottak fontos szerepet. (részletesen Harmatta, 2006, 2019; Harmatta & Szőnyi, 2012; Kovai, 2016, 2017.)

5 Ez a munka főleg Mérei Ferenc és tanítványai nevéhez fűződött és a lipótmeczei Országos Ideg- és Elmeegógyintézetből indult (Bagdy & Szakács, 1993).

6 Ebben fontos szerepet játszott az 1973-ban létrehozott *Szocialista Országok Pszichoterápiás Munkacsoportja*, amely saját folyóiratával és állásfoglalásaival (Hausner et al., 1975, magyarul *Prágai pszichoterápiás tézisek*, 1979) gyakorolt nyomást az adott állam egészségügyi kormányzatára az intézményi fejlesztések érdekében (Harmatta, 2019). A nemzetközi kapcsolatok építése az 1970-es évektől célzottan a szakma, illetve a különféle pszichoterápiás módszerek (és nem egyes szakemberek) formális nemzetközi integrációjára, illetve olyan szaktudás importálására irányult, amely egy formális intézményrendszer kiépítésében lesz jelentős.

7 Ez nagyjából kétféle módszert jelentett: a Bion–Foulkes féle csoportanalízist és a Rogers-féle encounter csoportokat (Szőnyi, 2019)

intézményben dolgozó –, körülbelül 1000 főből álló szakmai közösségé.⁸ Noha a korszakban állandó kritikaként fogalmazódik meg a képzett szakemberek hiánya, az egészségügyi intézményekben a pszichodiagnosztikai-pszichoterápiás tevékenységet igénylő álláshelyek száma évről évre növekedett, ahogyan az ilyen képzettségű szakembereké is (Bagdy, 1989; Beszélgetések, 1979; Füredi & Buda, 1980).

Felnőtt pszichoterápia a korszakban három típusú intézményben volt jellemző: az ideggondozókban, a kórházi neurózis-, illetve pszichiátriai osztályokon, valamint a kórházi pszichoterápiás rendszerként működő osztályokon. Az 1960-as években kiépített *ideggondozó hálózat* a kórházi ellátást nem igénylő, gyógyszerekkel kezelt pszichotikusok és neurotikus betegek ambuláns ellátását szolgálta (Szalai & Vajda, 1984, 1988). Az ideggondozók foglalkoztattak pszichológusokat is, de az itt folytatott ambuláns kezelés döntően gyógyszeres terápiát jelentett (Buda, 2011). Interjúalanyaink és más források szerint a pszichoterápiás kezelés lehetősége a vezető és a munkatársak motivációján, érdeklődésén, képzettségén múltott – nem volt az ideggondozók működésének kötelező eleme. A legtöbb kórház *neurózis- vagy pszichiátriai osztályán*, ha volt kellő számú képzett és motivált szakember, vegyes színvonalon ugyan, de elérhető volt valamilyen pszichoterápiás kezelés – a legtöbb esetben csoportterápia. A legmagasabb színvonalú és leginkább megszervezett pszichoterápiás ellátás a *terápiás rendszerként* működő egészségügyi intézményekben folyt (Füredi, 1979; Füredi & Buda, 1990). Az ilyen osztályokon a pszichoterápia nem opció volt, hanem maga a kezelési profil. A *terápiás rendszer* (ún. *rezsim* vagy *közösség*) speciális terápiás módszer, amelynek jellemzője, hogy a személyzet csoportmunkában dolgozik, a páciensek kezelése egyéni és csoportos módszerek kombinációjával történik, és a terápiás környezet (dolgozói stábmunka, együttélés, napi rutin megszervezése stb.) is része a kezelésnek (Füredi 1979, Buda & Füredi, 1990; Szőnyi, 2019). A szakma mezővé formálódásának szempontjából kiemelt jelentőségű, hogy a rendszerként működő pszichoterápiás osztályok a módszer lényegéből adódóan egyúttal szakmai közösségként is működtek. 1984-ben tizenöt ilyen kórházi osztály működött csak Budapesten (Harmatta, 2019) – jelenleg három. A pszichoterápiás ellátást ugyan már akkor is területi egyenlőtlenségek jellemezték, számos színvonalas terápiás rezsim

⁸ 1963 és 1973 között összesen 96 fő szerzett klinikai pszichológusi képesítést az ELTE-n, ebben az időszakban máshol nem volt pszichológusképzés az országban. Ez a képzettség csupán szakirányú diplomát jelent. A posztgraduális klinikai szakpszichológus képzés 1980-ban indult. Bagdy Emőke becslése szerint 1987-ben 550–600 fő pszichológus dolgozott az állami egészségügyben (Bagdy, 1989). A KSH adatai szerint 1985-ben 927 ideg-és elmegyógyász dolgozott az egészségügyben (KSH, 1986). Arra vonatkozóan nincs adatunk, hogy ebből hányan végeztek pszichoterápiás tevékenységet, de azt tudjuk, hogy 1986-ban a már önálló és jelentős részben pszichoterápiás profilú Magyar Pszichiátriai Társaság taglétszáma 2000 fő körüli (Vidovszky, 1995, p. 52).

működött vidéken is (Karcag, Vác, Szigetvár, Miskolc, Szekszárd stb.) (Bakonyi, 1983; Füredi & Buda, 1990). Ezek az osztályok a pszichoterápiás mezőben magas presztízzsel bírtak, vezetőik és dolgozóik jellemzően a szakma érdekképviselésében is részt vállaltak.

Ez a mentálhigiénés ellátórendszer került az 1980-as évek elején az állami szakpolitika és a közéleti-politikai válságdiskurzus középpontjába.

A társadalmi beilleszkedési zavarok

Az 1970-es évek végétől Magyarországra is begyűrűző olajválság, a növekvő külső államadósság és a romló külkereskedelmi cserearány miatt a magyar állam folyamatos finanszírozási problémákkal küzdött (Éber et al., 2014). Az MSZMP 1980. évi XII. kongresszusán elfogadott 6. ötéves terv már nem a gazdaság növekedésével számolt, hanem inkább olyan intézkedésekre készült, amelyek megőrizni segítenek az államszocializmus társadalompolitikai vívmányait (szociális juttatások, teljes foglalkoztatottság stb.) és az addigi életszínvonalat (MSZMP, 1980). A gazdasági recesszió és a rendszerideológia lassú morális eróziója társadalmi válságtüneteket eredményezett, amelyek az 1980-as évek elejére nemcsak a társadalomkutatók, hanem a lakosság széles rétegei számára is problémaként, „rossz közérzetként” voltak érzékelhetők. Az 1970-es évek második felétől hangos tudományos és közéleti diskurzus szólt arról, hogy Magyarország a világelsők között van a magas öngyilkossági arányokat (pl. Buda, 1988) és az alkoholfogyasztást illetően (pl. Andorka, 1994a), évről évre növekszik a drogfogyasztók aránya (pl. Rác, 1988), a nem szomatikus eredetű mentális zavarok előfordulása (pl. Kopp & Skrabski, 1988), bűncselekmények és a hatóságok által veszélyeztetettnek minősített fiatalok és gyerekek száma (pl. Andorka et al., 1986, pp. 48–53).⁹

A Minisztertanács a problémát hatékonyan kezelő, tudományosan megalapozott társadalompolitika kidolgozása érdekében a deviáns jelenségeket *társadalmi beilleszkedési zavarok* (közkeletű korabeli rövidítéssel: *tbz*) néven hivatalosan kiemelt kutatási területté minősítette. 1979-ben az MTA keretein belül jelentős anyagi és adminisztratív

⁹ A hivatkozások csak példák a téma egy-egy reprezentatív kutatójára, de bármelyik témában számos egyéb munkát lehetne idézni. A szaktudományos munkákon túl a korszak devianciadiskurzusának jellegzetes produktumai a szélesebb közönségnek szóló ismeretterjesztő munkák és szociográfiák. Közvetlenül a pszichotudományokra vonatkozva maga Pataki (1986) említi a társadalmi beilleszkedési zavarok kutatásának első eredményeit bemutató kötet előszavában, hogy Gergely Mihály 1972-ben írt *Röpirat az öngyilkosságról* című ismeretterjesztő könyve egy évtized múlva még aktuálisabbá vált, ezért 1981-ben friss adatokkal kiegészítve újranyomják. Hasonlóan a nagy érdeklődésre való tekintettel Bakonyi Péter 1983-ban megjelent, a korabeli mentálhigiénés ellátórendszerrel írt, résztvevő megfigyelésre alapuló szociográfiáját már a rákövetkező évben, 1984-ben újra kiadják.

támogatással létrehozták a *Társadalmi beilleszkedési zavarok komplex elemzése* nevű ún. tárcaszintű főirányt. Koordináló és irányító szerve a *Tudományos Tanács* volt Pataki Ferenc és Münich Iván pszichológusok és Andoroka Rudolf szociológus vezetésével. A kutatás egyik vezetője, Pataki Ferenc szerint a kormány nagyszabású kutatási megrendelését a korszak devianciákra irányuló szakértői diskurzusa motiválta. A tbz-kutatások pártállami megrendelésében a korszak devianciadiskurzusán túl szerepet játszottak a technokrata irányultságú, a párt nőmenklatúrával jó viszonyt ápoló pszichoszakemberek.¹⁰

Az államszocializmus hanyatlásának évtizedére tehát a pszichoterápia jelentős expanziója jellemző. Egyrészt, ahogy fentebb bemutattuk, a szakma tudatos mezőépítési stratégiájának köszönhetően, amelynek a belső építkezésen túl fontos eleme volt az állami egészségpolitikára ható szakértői lobbí. Másrészt az erőforráshiánnyal és legitimációs deficittel küzdő állam fordult a szakma felé. Ez a két tendencia illeszkedik általában a szakértői tudás és az értelmiség korabeli pozíciójához. A kádári konszolidáció idején a pártvezetés tudatosan figyelt arra, hogy magasan képzett szakembereket juttasson a nőmenklatúrába. Az 1980-as években ezek a fiatal szakemberek kiszorították a régi vágású, paraszti vagy munkásszármazású bürokrátákat, és ezzel a pártapparátus ethosza is megváltozott. A fiatal szakértők személyes sorsa nem volt a párthoz kötve, nem kötődtek erősen a kommunizmus eszméihez, és úgy érezték, bármikor visszatérhetnek „polgári” foglalkozásukhoz (Szelényi & King, 2016). Az 1980-as évek „kritikai pszichológiai” vagy ahogy a kortársak hívták, *szociálpszichiátriai* diskurzusa elválaszthatatlan ettől a tendenciától, és az államnak attól a törekvésétől, hogy a gazdasági recesszió és a társadalmi válság tüneteit szakpolitikai eszközökkel kezelje. A szakmaiság és a politikai hatalom pszichotudományokat érintő viszonyát jól illusztrálja az alábbi anekdotikus visszaemlékezés:

Az első szociológiai vándorgyűlés Pécsen került megrendezésre 1980-ban. A kongresszust meglátogatta Aczél György akkori miniszterelnök-helyettes legalább 12 pártfunkcionárius kíséretében. Hozzászólásában ironikusan nyilatkozott a klinikai professzorok, osztályvezető főorvosok nagy sleppel kísért vizitjeiről. Másnap a saját előadásom előtt megjegyeztem, hogy nemcsak a klinikákon és kórházakban vannak sleppes nagyvizitek. A hallgatóság tapsolni kezdett. Két héttel később hívtak a Parlamentbe Aczél Györgyhez. Attól tartottam, a pécsi

¹⁰ Pataki konkrétan Juhász Pál és Kun Miklós pszichiáterek „személyes kezdeményezéseit” említi (Pataki, 1986, p. 9). Juhász Pál ekkor az ország első pszichiátora, azaz a SOTE Pszichiátriai Klinikájának vezetője és a korabeli hivatalos pszichiátriatankönyv (Juhász & Pethő, 1983) egyik szerzője, aki politikai, szakmai, és szakmapolitikai szempontból egyaránt elismert volt (Kondorsy, 2025). Kun Miklós ekkor a Lipótmező főorvosa, ami nem volt igazán jelentős pozíció a szakmában. Szakmapolitikai lobbijerjét régi mozgalmi kapcsolatainak, illetve Aczél Györgyhez fűződő barátságának köszönhette.

kongresszuson tett megjegyzésem következményeként. A miniszterelnök-helyettes szobájában már ott ült a KSH elnöke, az MSZMP Társadalomtudományos Intézetének vezetői, Pataki Ferenc, az MTA Pszichológiai Intézet igazgatója, Hutás egészségügyi miniszterhelyettes, szociológusok, jogászok. A téma az Országos Középtávú Kutatási és Fejlesztési Terv megbeszélése volt. Aczél György azzal kezdte, hogy ne a jövőről, hanem a máról beszéljenek, mert ma itt van már a baj. Megkérdezte, van-e különbség a szocialista és a kapitalista deviancia között. A légkör feszült lett, mert senki nem tudta, Aczél György mit szeretne hallani. Ekkor, felhasználva csoportterápiás tapasztalataimat, elsőként megszólaltam. Nekem nem volt presztízsvesztéstől való félelmem. „Én orvos vagyok, pszichiáter, szerintem nincs különbség”. Aczél rábólintott: „Én is azt hiszem”. Ekkor megindult az eszmecsere. (Ozsváth, 2021, p. 104)

Ozsváth Károly pszichiáter, orvos-ezredes az elbeszelt történet idején a Pécsi Honvéd Kórház ideg- és elmegyógyászati részlegének főorvosa, a Pécsi Orvostudományi Egyetem professzora. A fenti idézet a pszichotudományokat illetően több szempontból is figyelemre méltó. Egyrészt jól illusztrálja a pszicho- és a társadalomtudományok korszakra jellemző szoros kapcsolatát (erről a következő fejezetben részletesen lesz szó), valamint a párt- és államapparátus érdeklődését a két diszciplína iránt. A pszichiáter Ozsváth számára természetes, hogy előad és felszólal egy szociológuskonferencián. Úgy tűnik, az sem volt rendkívüli, hogy a szociológiai vándorgyűlés a pártapparátus (Aczél György és munkatársai) számára fontos és érdekes. Másrészt szintén jól illusztrálja a korabeli pszichoterápiás mező technokrata-közértelmiségi habitusát. Az elbeszélő a fennálló viszonyokat az elkötelezett, de autonóm szakértő pozíciójából kritizálja. A kritika hordoz némi kockázatot, de esélyt ad az államhatalom működésének befolyásolására. Az Aczél György személyében megtestesülő államhatalom az elbeszélő pozíciójából egyszerre tűnik kissé fenyegetőnek és kíváncsinak, innovációra nyitottnak. Az elbeszélő azt is hangsúlyozza, hogy szaktudása és szakmai közössége nem függ közvetlenül a párt- és állami bürokrácia erős embereitől („nekem nem volt presztízsvesztéstől való félelmem”) – ilyen nézőpont két évtizeddel ezelőtt nem létezhetett (a pszichoszakmákat illetően legalábbis), ahogy maga a pszichoterápiás mező sem létezett.

Az interdiszciplináris, de mégis szociológiai fókuszú tbz-kutatások konklúziója az volt, hogy a háború utáni évtizedek nagy társadalmi változásai, a társadalmi átrétegződés, modernizáció és a gazdasági recesszió okozta életszínvonalcsökkenés a lakosság jelentős része számára olyan lelki megterheléssel járt, amit nem tud szakértői segítség nélkül kezelni. A szocializáció alapintézményei, a család és az iskola maguk is válságban vannak.

E folyamatok vezettek a devianciák (a fiatalok esetében alternatív szocializációt nyújtó deviáns szubkultúrák, szerhasználat) és a mentális betegségek tömeges elterjedéséhez. A pszichés problémaként megjelenő társadalmi válságtünetek közvetlenül az egészségügyi ellátórendszerterhelik. Rosszabb esetben a szomatikus orvoslást, ahol a fel nem ismert pszichés tünetekkel a beteg hiába vándorol orvostól orvosig. Jobb esetben a mentálhigiénés ellátórendszerterhelik, amely jelenlegi formájában nem alkalmas a jobb híján rázúduló társadalmi problémák kezelésére (a teljesség igénye nélkül: Füredi & Buda, 1990; Bakonyi, 1983; Gerevich, 1983; Szalai, 1987; Szalai & Vajda, 1984, 1988; Andorka et al., 1986; München, 1988; Rácz, 1988; Füredi, 1989; Ozsváth, 2000).

A mentálhigiéné utójára a háború utáni koalíciós időszakban volt a kommunista párt részéről szakpolitikai prioritás (Rajka, 1947). A tbz-kutatások és a korszak devianciákra irányuló válságdiskurzusa a közfigyelem fókuszába helyezte a pszichotudományokat és az állami mentálhigiénés ellátórendszer állapotát úgy, hogy a lakosság mentális problémáit alapvetően társadalmi problémaként kezelte és társadalmi tényezőkkel magyarázta. A koncepciózus interdiszciplináris tbz-projektben a pszichoszakemberek szociológusokkal dolgoztak együtt. Ez mindkét szakma számára lehetővé tette, hogy közvetlenül hasson az állami szakpolitikára és egyúttal erősítse saját autonómiáját és intézményi pozícióit.

Szociálpszichiátriát!

Az 1960-as évek végén induló gazdasági-politikai reformok és a pártbürokrácia technokrata irányváltása lehetővé tette, hogy újrainduljon a koalíciós évek után megszakadt, a népesség pszichés állapotára és az ellátórendszer helyzetére reflektáló mentálhigiénés diskurzus. Magyarországon az 1960-as évek végén, az 1970-es évek elején jelentek meg az első ismertetések a nyugati centrumállamokban ekkor már a pszichiátria jelentős irányzataként számontartott *szociálpszichiátriáról*. A szociálpszichiátria a nemzetközi irodalomban is több hagyományt és elméleti irányt ötvöző gyűjtőfogalom. Az ilyen megközelítések közös vonása, hogy az egyéni pszichés problémákat nem választja el megjelenésük társadalmi kontextusától. Eredete visszanyúlik a második világháború előtti, a lakosság mentálhigiénés állapotát és annak társadalmi tényezőit fókuszba állító, de politikailag illegitimé vált eugenikai koncepciókhoz. Az 1950-es években már szociálpszichiátriának nevezett elgondolásokat erősen inspirálta a társadalomtudományok háború utáni amerikai konjunktúrája, a pszichoanalízis és a csoportterápiák bekerülése a nyugati mainstream pszichiátriai diskurzusba, valamint az 1960-as évekre kiteljesedő antipszichiátriai mozgalom és nyomában a nagy pszichiátriai intézetek alternatívájaként

megjelenő közösségi pszichiátriai módszerek (Haack & Kumbier, 2012; Smith, 2023). Magyarországon először 1970-ben a *Valóság* folyóiratban jelent meg hosszabb, a szélesebb értelmiségi olvasóközönségnek szóló ismertető a nyugati szociálpszichiátriai elméletekről és kutatásokról (Balázs-Piri & Hegedűs, 1970). A tanulmány élénk érdeklődést keltett, több hozzászólás követte a *Valóságban* és más folyóiratokban (Buda, 1970, 1972a, 1972b; Kézdi, 1970). Magyarországon ekkor jelent meg és vált egyre közismertebbé az az elgondolás, miszerint a modern társadalmakban az iparosodás és az életformák radikális átalakulása a lakosság mentális állapotának romlásához vezet (a „kapitalista” és a „szocialista” országokban egyaránt). A magyar pszichiáterek hivatkozási alapjai az 1950-es évektől induló USA-beli¹¹ és nyugat-európai kutatások voltak, amelyek a szociokonómiai helyzet és a mentális betegségek kapcsolatára irányultak, bemutatra, hogy a mentális egészség „eloszlása” követi a társadalmi egyenlőtlenségek térképét. A fentebb idézett munkák a nyugati epidemiológiai kutatások bemutatásán túl számos olyan szociológiai és antropológiai elméletet ismertetnek, amelyek társadalmi jelenségeként értelmezik a pszichés problémákat. Az 1960-as évek végétől, 1970-es évek elejétől magyar pszichiáterek is végeztek amerikai és nyugat-európai minták nyomán nagy mintás, longitudinális epidemiológiai kutatásokat a lakosság mentális állapotának és társadalmi helyzetének összefüggéseiről (pl. Juhász, 1964, 1974;¹² Oszváth et al., 1974; a témáról részletesen Csikós, 2024).

Tíz év múlva, az 1980-as évek elejére a szociálpszichiátria a pszichoterápiás mező meghatározó diskurzusává vált Magyarországon. Az Egyesült Államokban és Nyugat-Európában az 1980-as évek neoliberális gazdaságpolitikája és diskurzusa, ennek nyomán a jóléti állam intézményeinek visszaszorítása és a társadalmi egyenlőtlenségek mérséklésére irányuló szakpolitika hanyatlása a szociálpszichiátria pozícióinak gyengülését eredményezte a pszichotudományokban (Smith, 2023). Magyarországon viszont éppen az 1980-as években vált a pszichoterápia domináns irányzatává. A korszakban forgalomban lévő hivatalos pszichiátriai tankönyv (Juhász & Pethő, 1983) a biológiai

11 A referencia főleg a szociológus Hollingshead és a pszichiáter Redlich New Haven-vizsgálata, illetve Srole és munkatársai Midtown Mannhattan-kutatása, amelyek kimutatták, hogy az alacsonyabb társadalmi státusz több mentális zavarral jár együtt, illetve hogy az alacsonyabb társadalmi státuszú mentális betegek inkább részesülnek kórházi biológiai kezelésben, míg a magasabb státuszúaknak a magasabb színvonalú ambuláns és magánorvosi ellátás jut (Balázs-Piri & Hegedűs, 1970; Buda, 1970, 1972a)

12 Az első, leginkább közismert, és a maga műfajában azóta is egyedülálló szociálpszichiátriai kutatás Juhász Pál nevéhez fűződik, aki az 1960-as években a debreceni egyetem pszichiáterprofesszora volt, később a budapesti klinika igazgató-főorvosa. 1960-tól tízévente megvizsgálták a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei Csengersima község összes lakóját. A kutatás eredménye volt a neurózis és az azzal összefüggő jelenségek (pszichoszomatikus betegségek, alkoholizmus) magas és egyre emelkedő aránya. Juhász és munkacsoportja a mentális problémákat a falu életében bekövetkező társadalmi változásokkal, mindenekelőtt a mezőgazdaság kollektivizálásával hozza összefüggésbe.

pszichiátria mellett a szociálpszichiátriát tekinti a legfontosabb irányzatnak, és szellemiségében is igyekszik integrálni a kettőt. Egy kortárs reflexió szerint:

A legjelentősebb [pszichiátriai] irányzat Magyarországon tradicionálisan a szomatikus irányzat. Ez azért jelentős, mert ennek hatalma van [...]. Azután van egy tartalom nélküli szociálpszichiátriai irányzat, amelynek ez a mostani hatalom adott hatalmat. A szomatikus irányzatnak már a múlt rendszer is adott hatalmat. A rendszer támogatta, különösen az ötvenes években. A szociálpszichiátriának nincs tartalma, csak különböző irányzatoknak az összessége és mindenki beletartozik, de ennek is van hatalma. Hatalom a szociálpszichiátria ma Magyarországon. (Interjú Jádi Ferencel, 1983, idézi Vidovszky, 1995, p. 56)

Ahogy fentebb bemutattuk, a szociálpszichiátria a nemzetközi irodalomban is sokféle koncepciót tartalmazó gyűjtőfogalom. Az idézet Jádi Ferenc pszichiátertől (később pszichoanalitikus, 1983-ban a POTE oktatója) származik, aki feltehetően nem a nemzetközi irodalomra, hanem a szociálpszichiátria magyarországi diskurzusára utal. Figyelemre méltó, hogy a fentebb idézett kortárs reflexió szerint a szociálpszichiátriának valós hatalma van a pszichomezőben, méghozzá azért, mert az államhatalom ruházta fel hatalommal, azonkívül azt állítja, hogy a szociálpszichiátriának nincs valódi tartalma, de *mindenki* beletartozik, aki nem a biológiai irányzatot képviseli. A források alapján a *szociálpszichiátria* kifejezés az 1980-as évek magyar pszichozsargonjában egyszerre jelentett rezsímjellegű közösségi pszichoterápiás osztályokat, sokszor általánosságban a pszichoterápiát; a művészetterápiákat, a pszichiátriai ellátórendszerre, illetve a lakosság mentális állapotára vonatkozó kutatásokat, az ilyen kutatásokon alapuló szakpolitikai ajánlásokat és beavatkozásokat. Azaz úgy tűnik, valóban *mindent*, ami az egyre kiterjedtebb és autonómabb pszichoterápiás mező és az államhatalom találkozási felületén téttel bírt. A rezsímjellegű pszichoterápiás osztályok a nemzetközi irodalomban is a szociálpszichiátria alapvetései közé tartoztak. Az 1980-as évek Magyarországon az ilyen osztályok jelentették, ha lehet ilyet mondani, a szakma „lelkét”: itt folyt a legszínvonalasabb és a szakmában etalonként elismert szakmai munka (Füredi & Buda, 1990; XX. Század Hangja Archívum, 409_09_08), az egyes osztályok szakmai teamként működtek, amely jóval erősebb kohéziót jelentett a hagyományos kórházi munkahelyeknél, vezetők és tagjaik kiemelkedő szerepet játszottak a mező építésében és a szakmai érdekképviselésben. Az itt bemutatott történet szinte összes szereplője ilyen osztályon dolgozott. Kérdés, hogy a fenti idézet szerzője miért minősíti *tartalmatlannak* a szociálpszichiátriát. Jelen tanulmány szempontjából ez a megállapítás azért

tűnik találónak, mert arra világít rá, hogy az 1980-as évek magyar pszichomezőjében kialakult sajátos diskurzus kapta a *szociálpszichiátria* elnevezést. Ide tartozhatott minden olyan irányzat, amely a neurológiával rokon biológiai pszichiátriával szemben definiálta magát, azaz maga a pszichoterápia, amely ekkor tudott az egészségügyön belül és annak szereplőjéhez képest relatíve autonóm szakmai közösséget létrehozni. Ebben a pszichoterápiás osztályok játszottak vezető szerepet. Másfelől úgy tűnik, a pszichoterápiás mező a szó nemzetközi értelmében is klasszikusan szociálpszichiátriai fókuszú tbz-kutatások eredményeit és a mentálhigiéné iránti növekvő államhatalmi érdeklődést használta fel saját autonómiatörekvéseire.

A szakma történetében fordulópontként értelmezett esemény az önálló, azaz a neurológiától független *Magyar Pszichiátriai Társaság* (MPT) megalakulása 1980 májusában.¹³ Elnöke a szakma akkori „első embere” (azaz a budapesti pszichiátriai klinika vezetője), a „szociálpszichiáter” Juhász Pál lett.¹⁴ A pszichoterápia intézményesítésére vonatkozó erőfeszítések szempontjából az MPT megalakulása azért volt mérföldkő, mert az addig informálisan működő pszichoterápiás irányzatok az MPT Pszichoterápiás Szekciójának munkacsoportjaiként hivatalos és formális szervezeti keretet, egyúttal szakmai autonómiát kaptak. Hivatalosan szervezhettek képzéseket, konferenciákat, kapcsolódhattak az egyes módszerek nemzetközi szervezeteihez és képzési előírásaihoz. A kortárs visszaemlékezések szerint az alakuló ülés euforikus hangulatban zajlott. „A Szentkirályi utcában 1980-ban amolyan Mátyás- királyválasztó lelkesedés volt, amely majd szétvetette a Semmelweis-termet” (Interjú Arató Lászlóval, 1986, idézi Vidovszky, 1995, p. 50). Az orvosi társaságok alapításához akkoriban minisztériumi engedély kellett, az önálló pszichiátriai társaság tehát a szakma lobbierjét és az egészségpolitika pszichiátria iránti figyelmét igazolta. A források és visszaemlékezések szerint a szakma részéről a kormányzat felé a tbz-problémák kezelésére irányuló társadalmi igény volt az érv:

A miniszternek is kifejtettem, hogy azért van szükség az önálló pszichiátriai társaságra, mert a társadalom jelentős része a pszichiátriától várja ezeknek a beilleszkedési zavaroknak a megoldását. Igazán nem a pszichiátria feladata, hiszen azért, hogy ennyi alkoholista, öngyilkos, neurotikus van, ezért a társadalom

¹³ Addig pszichiátriából csak a neurológiával együtt lehetett szakvizsgázni, a pszichiátriai szakma hivatalos lapja az elsősorban neurológiai profilú *Idegyógyászati Szemle* volt. A pszichiáterek szakmai képviseletét addig a neurológusokkal közös *Magyar Ideg- és Elmeorvosok Társasága* biztosította. A korszakban a neurológia intézményrendszerétől, diskurzusától való függés egyúttal a pszichiátriai kórképek egyoldalúan organikus felfogását jelentette (Füredi & Buda, 1980)

¹⁴ Pályájáról, habitusáról és szakmaszervezési stratégiájáról részletesen: Kondorosy, 2025.

illetékesei felelősek, nem az orvosok, de ha a beteg ott dörömböl az egészségügyi szolgálat ajtaján, tennünk kell valamit. (Interjú Ozsváth Károllyal, 1985, idézi Vidovszky, 1995, p. 46)

Ebben a konstellációban a pszichoterápia „szociologizálódott”. Egyrészt az államhatalom és a közéleti diskurzus a mentálhigiénés ellátórendszer fejlesztésétől várta a társadalmi-ként definiált pszichés problémák megoldását. Másrészt a tbz-diskurzus valódi szakmai együttműködést és kapcsolódást teremtett a szociológia és a pszichotudományok között. A korabeli pszichoterápia egyik meghatározó alakja, Hidas György pszichiáter-pszichoa-nalitikus szerint az MPT jóval több volt orvosi társaságnál:

A Társaság sokkal nagyobb úrt próbál betölteni, mint amit saját maga gondolt. Úgy indult, mint egy orvostársaság, és lett belőle egy kétezres létszámú, nagyon nyitott és sok tevékenységet összefogó, szervezett vállalkozás. Ma [1986-ban] a legnagyobb létszámú orvosi társaság, amely rendszeres tevékenységet folytat. Rendkívül aktív, a hangsúlya (legalábbis erőben és létszámban) inkább szociál-pszichiátriai. (Interjú Hidas Györggyel, 1986, idézi Vidovszky, 1995, p. 52)

A szociálpszichiátria és a pszichoterápia a szakmán kívüli „laikus” értelmiségét is mozgató téma volt. Az MPT volt az egyetlen olyan orvostársaság, amelynek tagjai nemcsak orvosok és pszichológusok voltak, hanem társadalomtudósok, jogászok, pedagógusok, újságírók stb. Jól érzékelteti a pszichoszakmák és társadalomtudományok egymás iránti kölcsönös érdeklődését, hogy az MPT első, 1983-ban rendezett nagygyűlésén Losonczy Ágnes szociológus tartotta a nyitóelőadást (Ozsváth, 2000).

A tbz-diskurzus avagy szociálpszichiátria radikálisabb (pl. Gerevich, 1982, 1983; Szalai, 1987; Szalai & Vajda, 1988) és „diszkrét” (pl. Andorka et al., 1986) képviselői egyetértettek abban, hogy az egyének tömeges pszichés problémáira a valódi gyógyír a társadalmi viszonyok megváltoztatása lenne. A mentálhigiénés ellátórendszer és a pszichoterápia csak a tüneteket tudja kezelni – ezt viszont hatékonyan, ha az állam megteremti a szükséges feltételeket. A pszichoterápia és általában a mentálhigiénés szak-értelem a pszichomezőn belül és kívül társadalmi jelentőséget kapott. Így lett általában a pszichoterápia „szociálpszichiátria”, azaz olyan szakértelem, amely a lakosság körében tömegesen jelentkező *társadalmi* válságtüneteket hivatott orvosolni. A radikálisabb megfogalmazásokban a mentálhigiénés intézmények a „meghallgatás helyei” lettek az elidegenedett, dezintegrált, anómiás társadalomban (Szalai, 1987; Szalai & Vajda, 1988), közösséget nyújtanak azoknak, akiket a gondatlan államhatalom és a társadalom

nem tud megérteni és integrálni (Gerevich, 1982, 1983). Azaz jobb híján a társadalmi integráció intézményeként funkcionálnak egy dezintegrálódó társadalomban.

Az ilyen értelemben vett szociálpszichiátria valóban tudta befolyásolni a pártállam szakpolitikáját. Az MSZMP 1985-ben rendezett XIII. kongresszusán már külön téma volt a „társadalomba való beilleszkedés zavarai”.

Az utóbbi négy évben a nehezedő gazdasági körülmények és az élet-színvonal szinten maradása – a lakosság egy részénél csökkenése – jobban felszínre hozta és ráirányította a figyelmet a társadalomba való beilleszkedés egyes zavaraira. Kiterjedtségük mérséklésére, kedvezőtlen hatásaik csökkentésére egyre erőteljesebb kormányzati és társadalmi tevékenység bontakozik ki. (MSZMP, 1985, p. 77)

A tbz-kutatások a kongresszuson meghirdetett 7. öt éves terv keretében jelentős kormányzati támogatottsággal a második öt éves szakaszba léptek, amely az összehangolt interdiszciplináris empirikus kutatások mellett konkrét intézményi reformok kidolgozását is jelentette (Münich, 1988; Oszváth, 2000). A tbz-kutatások szakértői stábjá komplex, a teljes lakosság ellátását biztosító intézményfejlesztési tervet dolgozott ki, amelyben a mentálhigiénés intézményrendszer fejlesztése, így a pszichoterápiás mező is kitüntetett szerepet kapott. Eszerint a mentálhigiénés ellátást országos hatókörű intézmény, az *Országos Mentális Egészségügyi és Családgondozó Központ* integrálná, amelynek feladata a területen dolgozó intézmények (a családgondozó állomások) szakmai felügyelete, irányítása; az érintett határterületek (egészségügy, igazságügy, oktatás stb.) együttműködésének szervezése; hiánypótló kutatások szervezése, anyagi támogatása; oktatási anyagok, tantervek publikálása; a mentális egészségnevelés propagandájának kidolgozása és végrehajtása; és a mentális egészségügy területén végrehajtott modell-kísérletek ellenőrzése (Andorka et al., 1986, p. 120). A Központ irányítása alá tartozna a családgondozó állomások országos hálózata. A tervek szerint a családgondozó komplex humánszolgáltató intézmény lett volna, ahol mindenki számára elérhető életviteli, pszichológiai, pályaválasztási tanácsadás. Profiljába tartozna klubok, önszorgító csoportok (pl. Anonim Alkoholisták), személyiségfejlesztő csoportok szervezése is. Szintén feladata lenne a gyermek-és ifjúságvédelem körébe tartozó párfogói felügyelet, utógondozás, idősek házi szociális gondozása; neurózisban szenvedők gondozása, alkoholizmus megelőzése, volt alkoholisták utógondozása, az öngyilkosság megelőzése. E feladatok nem csupán a családgondozó állomásokra hárulnának. A tervezet javasolja, hogy rövid időn belül duplazzák meg a pszichiátriai szakellátás kapacitásait, a neurózisok kapjanak külön kórházi ellátási formát. Hozzanak létre a kórházakban krízisintervenciós osztályokat,

az öngyilkosság megelőzésére telefonos segélyvonalat. A fokozott szakemberigénynek megfelelően bővítsék a pszichiáter- és a klinikaipszichológus-képzést, ez utóbbi bővüljön családterápiás és tanácsadó pszichológusi képzéssel. Szervezzék meg az országos iskola-pszichológusi hálózatot és az egészségügyi szakdolgozók mentálhigiénés képzését (uo.).

Interjúalanyaink és a kortárs reflexiók egybevágoan azt állítják, hogy az 1980-as évek bizonyos értelemben a magyar pszichoterápia aranykora volt. 1982-ben Buda Béla pszichiáter, a korszakban a pszichoterápiás szakma egyik legjelentősebb érdekképviselője így látja a szakma akkori jelenét: „Megítélésem szerint most egy olyan korszakban vagyunk, amikor rengeteg mindent lehetne, amikor oda lehet állni a hatóságok elé, amikor fel lehetne vetni a pszichiátria korszakos kérdéseit” (Interjú Buda Bélával, 1982, idézi Vidovszky, 1995, p. 41). A rendszerváltás évében így nyilatkozott Süle Ferenc pszichiáter, a korszakban szintén a pszichoterápiás szakma egyik jelentős képviselője a nyolcvanas évekről: „Az ideológiai nyomás jelentős csökkenése mellett a pszichoterápiák a »tiltott/megtűrt« kategóriahatárról a »megtűrt/támogatott« határterületre kerültek. A magyar pszichoterápia fejlődése ezen szakaszának sajátja, hogy avantgard mozgalommá vált, az ellenzékiesség szakmai kifejezési lehetőségévé” (Süle, 1989). A fenti idézetek jól érzékeltetik a nyolcvanas évekbeli pszichoterápiás mezőben kialakult, a korszakban jellegzetes, az államhatalommal tárgyaló és arra hatni képes reformértelmiségi habitust. Együttal azt a mezőt, amely éppen az államhatalomhoz kapcsolódó szakértői szerepében válik egyre autonómabbá és erősebbé.

Az aranykor vége

A hanyatló, egyre súlyosabb gazdasági recesszióba került pártállam a fenti ambiciózus tervekkel igyekezett megőrizni a jóléti állam vívmányait és saját legitimitását – legalábbis a mentálhigiéné területén. A tbz-kutatásokat integráló „Tudományos Tanács – ismerve a humán szolgáltatások hazai fejlődési trendjét és az aktuális politikai erőviszonyokat – tág lehetőséget biztosító javaslatokat tett. Nem rajta múltott, hogy az eredeti javaslatok csak korlátozottan valósultak meg” (Gosztonyi, 1993, p. 15). Nem jött létre a nagy állami erőforrásokból működő, „tbz-problémákat” komplexen kezelő országos központ. A szociális szakmával együtt kiépülő családsegítő központok mentálhigiénés profilja a rendszerváltást követő néhány évben elsorvadt (uo.). Az ambiciózus intézményi reformokra végül nem maradt se idő, se pénz. Az államszocializmussal és a szocialista jóléti állammal együtt felszámolódott a devianciák és a lakosság mentális állapota iránti szakpolitikai érdeklődés és mindazok az erőfeszítések – beleértve a tbz-kutatásokat is –, amelyek a probléma orvoslására irányultak.

A rendszerváltást követően az állami pszichoterápiás intézményeket szinte teljesen felszámolták. Ez több tényezőnek köszönhető. Az 1990-es években a modern idegtudomány és a pszichofarmakológia új eredményei világszerte, így Magyarországon is megerősítették a biológiai pszichiátria pozícióit. A nemzetközi szakmában hódító szlogen szerint az 1990-es évek az „agy évtizede”. Az új generációs hangulatjavítók, antidepresszánsok átmenetileg azt az ígéretet hordozták, hogy a lelki problémák hatékonyan és súlyosabb mellékhatások nélkül kezelhetők gyógyszerekkel, nincs szükség költséges és időigényes pszichoterápiás kezelésekre. Másrészt a rendszerváltás előtt a pszichoterápia leginkább kórházi osztályok fekvőbeteg-ellátása keretében történt. Ez a kliensek számára minimum három hetes, de inkább hosszabb kezelést jelentett. A munkanélküliség megjelenésével nagyon kevesen engedhettek meg maguknak ennyi betegszabadságot, még akkor is, ha azt a betegbiztosítók finanszírozták. A nyolcvanas években „teltházás” pszichoterápiás osztályokon a rendszerváltást követően sok üres ágy maradt (interjú Harmatta Jánossal, 2020). Harmadrészt az új, ún. teljesítményarányos finanszírozási rendszer kialakítása során az egészségügyi kormányzat nem vette figyelembe a pszichoterápiák speciális igényeit (miszerint az ilyen betegek hosszabb kezelést igényelnek), így a kórházak pszichoterápiás részlegei nem tűntek hatékonyak. Végül a kilencvenes évek második felében az egészségügyet is erősen érintő neoliberális megszorító intézkedések nyomán a szakma „lelkét” jelentő pszichoterápiás kórházi osztályokat néhány szerencsés kivételtől eltekintve megszüntették. Noha a tbz-projekt szakmai ajánlásai ambiciózus terveket fogalmaztak meg az ambuláns (járóbeteg) ellátás fejlesztése mellett, ez a rendszerváltást követően nem történt meg, így a megszüntetett kórházi osztályoknak nem maradt közfinanszírozott alternatívája (Ozsváth, 1992; Frater, 2000; Buda, 2011).

A pszichoterápiás közszolgáltatások felszámolásával egy időben gyorsan nőtt a magánpraxisok iránti kereslet. A rendszerváltás idején a pszichoszakemberek jelentős része remélhetett a korábbinál magasabb jövedelmet és életszínvonalat hivatásként választott, egyre népszerűbbé és elismertebbé váló szakmájából. Az 1980-as évek Magyarországra sokféleképpen lehet emlékezni, azonban a gazdaság- és társadalomtörténeti elemzések mellett a kortárs források is inkább szólnak recesszióról, illúzióvesztésről, rossz közérzetről, anómiáról, mintsem lendületről, hitről, idealizmusról. A pszichoterápiás szakma kollektív emlékezetében a nyolcvanas évek mégis egyfajta aranykorként él. A rendszerváltás után néhány évvel egy pszichiáterekkel készült interjúkötet előszavában így fogalmaz a kötet szerkesztője: „Úgy tűnik, hogy a rendszerváltozást követő években megtört az 1980-as évek lendülete, idealizmusa, hite, diszkrét forradalmisága. Inkább talán a »profivá válás«, az anyagiasodás és az illúzióvesztés tendenciái a jellemzők” (Vidovszky, 1995, p. 7). Noha a fenti idézet szerzője feltehetően a szó hétköznapi értelmében használta az *illúzió*

kifejezést, kontextusában és jelentésében is jól illeszkedik Bourdieu mezőelméletéhez. Bourdieu szociológiájában az *illúzió* szakkifejezés arra vonatkozik, ahogy a mezőben működő cselekvők a mező tétjeit és az azokért folyó versengést magától értetődően fontosnak, értékesnek tekintik. Az *illúzió* adja a mezőben folyó tevékenység értelmét. A nyolcvanas években a pszichoterápia szinte kizárólag az állami ellátórendszerben működött. A pszichoterápiás mező autonómiaharcai összekapcsolódtak a szocialista jóléti állam vívmányait és az államhatalom legitimitását fenntartani igyekvő államszocializmus devianciadiskursusával. Átmenetileg az államhatalom és a pszichoszakmák közös érdekévé lett az állami mentálhigiénés ellátás fejlesztése. A rendszerváltással azonban egyik pillanatról a másikra érvénytelenné váltak az évtizedet felölelő tbz-projekt szakmai ajánlásai, a lakosság mentálhigiénés állapota marginális téma lett, a szakmában etalonként számon tartott, szakmai közösségként működő pszichoterápiás osztályokat néhány kivételtől eltekintve megszüntették. Az államhatalom és az egészségpolitika a rendszerváltást követően nem érdeklődött a pszichoszakemberek véleménye iránt, sőt úgy tűnik, az egészségügyet is érintő megszorító intézkedésekkel szemben a pszichoterápia más orvosi területeknél is gyengébbnek bizonyult. E változásoknak köszönhetően a *szociálpszichiátria* és a *társadalmi beilleszkedési zavarok* szakszavak is gyorsan kikoptak a szakmai zsargonból – napjainkban avítt hangzásúak, inkább történeti kuriózumként bukkannak fel, ha egyáltalán szóba kerülnek. A mentálhigiéné iránti közéleti-politikai érdeklődés hirtelen megszűnésével a pszichoterápiás mezőből hasonló gyorsasággal tűnt el a társadalomtudományos nézőpont és a társadalmi problémák iránti érdeklődés. És ezzel együtt az a közértelemiségi habitus, amelynek lényegi alkotója volt az államhatalommal való kritikus-szakértői viszony.

A pszichoboom azonban a rendszerváltás után is folytatódott, sőt. A fizetőképes városi középosztály körében egyre többen lettek olyanok, akik önismereti igénnyel, élethelyzeti, kapcsolati nehézségekkel pszichológiai-pszichoterápiás segítséget kerestek. Mindeközben a „nem fizetőképes” lakosság pszichés problémái jórészt ellátatlanok maradtak. A pszichotudományok iránti közérdeklődés fennmaradt, sőt jelentősen erősödött. A pszichológusképzések a kiszélesedő felsőoktatás legnépszerűbb szakjai közé tartoznak mind a mai napig, gombamódra szaporodnak a különféle pszichoszolgáltatások, a pszichológiai önségítő irodalom a könyvpiac egyik legkelendőbb terméke lett, óriási érdeklődés kíséri a pszichológuscelebek ismeretterjesztő fellépéseit. A pszichotudományok rendszerváltás utáni diskursusában társadalmi problémák nem léteznek, nem látszódik vagy kizárólag az egyének pszichés sajátosságaként értelmeződik és nyer legitimációt a strukturális egyenlőtlenségek megannyi formája – éppen úgy, ahogy a kritikai pszichológia a pszichotudományokkal kapcsolatban megállapítja.

Következtetések

A pszichotudományok késő Kádár-kori helyzete jól illusztrálhatja, hogy a társadalomkritikus értelmiségi habitusa maga is társadalmi termék, éppen úgy, ahogyan az általa képviselt szaktudás és maga a tudományos-terápiás mező is. E tényezők lehetőségfeltételének elemzése nélkül nehéz lenne értelmezhető választ adni arra, hogy mikor és mitől öltenek „kritikai” formát a pszichotudományok, mi az az érdek, ami ezt létrehozta és fenntartja.

Az 1980-as évekre egyre súlyosabbá váló gazdasági válság, az államszocializmus rendszerideológiájának legitimációs problémái, a nyomukban kialakuló anómiás jelenségek és devianciák, az ezekre reflektáló közéleti-politikai válságdiskurzus és a problémát kezelni hivatott szakpolitika találkozott a hetvenes évek végéig még elsősorban belső erőforrásokból és motivációkból, de egyre hatékonyabban és gyorsabban kiépülő pszichoterápiás mező érdekeivel. A hetvenes évek végétől újra az állami szakpolitikák fókuszába került a lakosság mentális állapota és mentálhigiénés ellátórendszer. Ez lehetővé tette a pszichoszakmáknak, hogy szakértelmüket kiterjesszék az állami politikacsinálás felé, hatékonyan lobbizzanak a mentálhigiénés ellátórendszer fejlesztéséért és megerősítsék pozícióikat a rivális területekkel (neurológia, biológiai pszichiátria) szemben.

A tanulmány azt is igyekezett megmutatni, hogy ez a konstelláció nem csupán új intézményeket és szakmai pozíciókat hozott létre, hanem egy sajátos értelmiségi habitust is. A hetvenes évek félinformális pszichoterápiás műhelyeinek szakmai ethosza a nyolcvanas évekre fokozatosan átalakult közértelmiségi szereppé. A pszichoszakemberek nem kizárólag terapeutaként vagy klinikus szakértőként léptek fel, hanem a társadalmi problémák diagnosztájaként és a szakpolitikai reformok résztvevőjeként is. Ez a habitus nem a pszichoterápiás tudás belső sajátosságaihoz kapcsolódott, hanem ahhoz a történeti helyzethez, amelyben átmenetileg egybeestek a technokrata állam, a reformorientált társadalomtudományok és a kiépülő pszichoterápiás mező érdekei.

A pszichoterápia a gazdasági recesszióban a jóléti állam intézményeit, és így saját legitimációját fenntartani igyekvő hanyatló államszocializmusban vált „szociálpszichiátriává”. Elsősorban nem a szaktudás formális tartalma, hanem társadalmi kontextusa tette azzá. A nyolcvanas évek magyar szociálpszichiátriája nem egyszerűen pszichiátriai irányzat, hanem olyan történetileg specifikus szakértői konfiguráció, amelyben a pszichoterápia társadalmi kérdésekre érzékeny, reformorientált tudásként nyert legitimitást. Ez magyarázza azt is, hogy ugyanazok a döntően nyugati eredetű pszichoterápiás módszerek, amelyek más történeti kontextusokban az individualizáció eszközeivé váltak, a késő Kádár-kori Magyarországon a társadalmi problémák nyelvéhez kapcsolódtak. A késő Kádár-korszak magyarországi példája bemutatja, hogy a pszichológiai tudás individua-

lizáló vagy éppen társadalomkritikai működése nem tekinthető a pszichotudományok inherens tulajdonságának. A lehetőségfeltételekre irányuló társadalomtörténeti elemzés éppen azt tudja megmutatni, mikor és miért válhat a (jelen tanulmányban pszichoterápiás) tudás „reakcióssá” vagy „kritikaivá”.

A rendszerváltás után a konfiguráció feltételei megszűntek. A pszichoterápiás mező intézményeinek és meghatározó szereplőinek jelentős része fennmaradt, ám átalakultak azok a politikai és gazdasági viszonyok, amelyek korábban szakpolitikai és közéleti szerepet biztosítottak számukra. A közfinanszírozott ellátás visszaszorulása, a magánpraxis dominánssá válása és a szakértői tudás piacosodása nemcsak a pszichológiai tudás társadalmi funkcióját változtatta meg, hanem azt a közértelmiségi habitust is felszámolta, amely a nyolcvanas években meghatározta a szakma vezető szereplőit. Ezzel párhuzamosan felbomlott az a szövetség is, amely a pszichotudományokat és a szociológiát egy közös reformdiskurzusban kapcsolta össze.

Ez a tanulmány terjedelmi okok miatt nem térhetett ki a korabeli magyar pszichoterápiás diskurzus tartalmi kérdéseire. További vizsgálat tárgya lehetne a forrásaink szerint inkább a szakma informális szálain formálódó tudás, amely a pszichoterápiás módszerek különféle társadalmi rétegekhez való adaptációjával foglalkozott. Ezek az elgondolások a korszakban inkább terápiás kísérletekben, dilemmákban fogalmazódtak meg, formális kidolgozásukra nem marad idő és lehetőség, a rendszerváltást követő években pedig okafogyottá váltak.

Hivatkozott irodalom

- Andorka, R. (1994). Alkoholizmus és alkoholpolitika. In München, I. & Moksony, F. (Szerk.), *Devianciák Magyarországon* (pp. 266–298). Közélet.
- Andorka, R., Buda, B., Kolozsi, B., Moksony, F., München, I., & Pataki, F. (1986). *Társadalmi beilleszkedési zavarok Magyarországon I–II*. Kossuth
- Bagdy, E. & Szakács, F. (1993). Klinikai pszichológia az intézetben, In Kárpáti, M., Kuncz, E., & Kundra, O. (Szerk.), *Az Országos Pszichiátriai és Neurológiai Intézet 125 éves* (pp. 33–46). OPNI.
- Bagdy, E. (1989). A klinikai pszichológia gyakorlatának helyzete. *Pszichológiai Szemle*, 29(5), 429–465.
- Bakonyi P. (1983). *Téboly. Terápia. Stigma*. Szépirodalmi Könyvkiadó.

Balázs-Piri, T. & Hegedűs, T. A. (1970). Közel az 50%-hoz. Szociálpszichiátriai vázlat. *Valóság*, 13(7), 52–63.

Beszélgetések (1979). Beszélgetések a pszichoterápia és a pszichoterápiás képzés magyarországi helyzetéről. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 36(6), 581–606.

Bourdieu, P. (1984 [1979]). *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*. Routledge.

Bourdieu, P. (2000 [1992]). A mezők logikája, In Felkai, G., Némédi, D., & Somlai, P. (Szerk.), *Szociológiai irányzatok a XX. században, II.* (pp. 418–431). Új Mandátum.

Buda, B. (1970). Lelki egészség a modern társadalomban. *Valóság*, 13(7), 64–72.

Buda, B. (1972a). Pszichiátriai szociológia: Problématerületek, dilemmák, fejlődési lehetőségek az amerikai kutatások tükrében. *Szociológia*, 1(3), 355–383.

Buda, B. (1972b). J. Bierer, V. Hudolin, J. Masserman (Szerk.): *Proceedings of the 3rd Congress of Social Psychiatry: Könyvismertetés. Orvosi Hetilap*, 113(6), 413–414.

Buda, B. (1988). Öngyilkossággal kapcsolatos kutatások Magyarországon. In München, I. (Szerk.), *Tanulmányok a társadalmi beilleszkedési zavarokról* (pp. 39–58.). Kossuth.

Buda, B. (2011). *Az elme gyógyítása. Kritikus pillantások egy különös orvosi szakterületre.* Háttér Kiadó

Csányi, G., Fehér, T., & Máriási, D. (2022). Kritikai pszichológia. Lélek és kapitalizmus. *Fordulat*, 31, 7–61.

Csikós, G. (2024). „Beidegzetten lapul a vidék”. *A falusi Magyarország lelki zavarai és észlelőik a modern korban.* HUN-REN BTK Történettudományi Intézet.

Éber, M. Á., Gagy, Á., Geröcs, T., Jelinek, Cs., & Pinkasz, A. (2014). 1989. Szempon-tok a rendszerváltás globális politikai gazdaságtanához. *Fordulat*, 21, 10–64.

Foucault, M. (1999 [1976]). *A szexualitás története 1. A tudás akarása.* Atlantisz.

Foucault, M. (2000 [1982]). Az önmagasság technikái, In Sutyák, T. (Szerk.), *Nyelv a vég-telenhez: Tanulmányok, előadások, beszélgetések* (pp. 345–369). Latin Betűk.

Foucault, M. (2008 [1978–1979]). *The Birth of Biopolitics. Lectures at the Collège de France, 1978–1979.* New York: Palgrave Macmillan.

Fox, D. & Prilletrensky, I. (Szerk.) (1997). *Critical Psychology: An Introduction.* Sage.

Füredi, J. (1979). *Terápiás közösség kialakítása és szociálpszichiátriai vizsgálata.* Akadémiai.

Füredi J. (1989). *A rózsatő is ideges.* Magvető.

Füredi, J. & Buda, B. (Szerk.) (1990). *A pszichoterápia műhelyei.* Medicina.

- Frater, R. (2000). A betegellátás szerkezetének változásai az elmúlt évtizedben In Huszár Ilona (Szerk.), *Tények és gondolatok a 20. század pszichiátriájáról. A Magyar Pszichiátriai Társaság jubileumi évkönyve* (pp. 129–141). Magyar Pszichiátriai Társaság.
- Gerevich, J. (1982). Orvosi titok (íratlan szerződés a pszichiátria és a társadalom között). *Valóság*, 25(3), 83–88.
- Gerevich, J. (1983). *Terápiák társadalma – társadalmak terápiája*. Magvető.
- Gergely, M. (1972). *Röpirat az öngyilkosságról*. Medicina.
- Gosztonyi, G. (1993). Hatóság + szolgálat, avagy merre tartanak a családsegítő szolgálatok. *Esély*, 4(4), 14–35.
- Haack, K. & Kumbier, E. (2012). History of Social Psychiatry. *Current Opinion in Psychiatry*, 26(6), 492–496. <https://doi.org/10.1097/YCO.0b013e3283590509>
- Harmatta, J. (2006a). A Pszichoterápiás Hétvégek (1974–1986) története és hatása I. *Pszichoterápia*, 15(1), 6–18.
- Harmatta, J. (2006b). A Pszichoterápiás Hétvégek (1974–1986) története és hatása II. *Pszichoterápia*, 15(2), 86–95.
- Harmatta, J. (2019). A magyar pszichoterápia történetének vázlata, In Pléh, C., Mészáros, J., & Csépe, V. (Szerk.), *A pszichológiatörténet-írás módszerei és a magyar pszichológiatörténet* (pp. 321–395). Gondolat.
- Harmatta, J. & Szőnyi, G. (2012). Hidas György szerepe a jelenkori pszichoanalízisben és pszichoterápiában, *Pszichoterápia*, 21(5), 301–311.
- Hausner, M., Kratochvil, S., & Höck, K. (Szerk.) (1975). *Psychotherapie in socialistischen Länder*. VEB Georg Thieme.
- Illouz, E. (2008). *Saving the Modern Soul. Therapy, Emotions, and the Culture of Self-Help*. University of California Press. <https://doi.org/10.1525/9780520941311>
- Juhász, P. (1964). A mezőgazdasági termelészövetkezeti mozgalom a falusiak neurozisének szempontjából. In Gegesi Kiss, P. (Szerk.), *Pszichológiai tanulmányok* 7 (pp. 274–256). Akadémiai.
- Juhász, P. (1974). A neurozisz morbiditásának emelkedése egy magyar falu közösségében. In Andorka, R., Buda, B., & Cseh-Szombathy, L. (Vál.), *A deviáns viselkedés szociológiája* (pp. 504–528). Gondolat.
- Juhász, P. & Pethő B. (1983). Általános pszichiátria I–II. Medicina.
- Kézdi B. (1970). Optimizmus vagy pesszimizmus? *Valóság*, 13(11), 99–101.

- Kiss, K. D. & Csabai, M. (2022). „Ez egy olyan szakma, amit megvásárolsz magadnak”: A magyarországi pszichológusképzéssel kapcsolatos nézetek kvalitatív vizsgálata. *Fordulat*, 31, 215–245.
- Kondorosy, Cs. (2025). „A pszichiátria ügye számára mint valami harcmező”: Autonómia, nemzetközi beágyazottság és politikai lojalitás dr. Juhász Pál pszichiáter életútjában. *Múltunk*, 27(2), 68–98. <https://doi.org/10.56944/multunk.2025.2.3>
- Kopp, M. & Skrabski, Á. (1988). A neurózis szempontjából különösen veszélyeztetett társadalmi csoportok, In München, I. (Szerk.), *Tanulmányok a társadalmi beilleszkedési zavarokról* (pp. 143–169). Kossuth.
- Kovai, M. (2016). *Lélektan és politika. Pszichotudományok a magyarországi államszocializmusban 1945–1970*. L'Harmattan.
- Kovai, M. (2017). Ahogy önmagunkkal bánunk – avagy mire jó a pszichológiatörténet? Csoport-pszichoterápia Magyarországon 1945–1986. *Replika*, 105, 53–69.
- Kovai M. (2022). Mire (lehetne) jó a kritikai pszichológia? Avagy néhány gondolat a magyarországi pszichoterápiáról. *Fordulat*, 31, 63–90.
- KSH. (1986). Orvosok szakképesítés és nemek szerint tábla. In *Statistikai Évkönyv 1985* (p. 268). KSH.
- Lasch, C. (1979). *The Culture of Narcissism. American Life in an Age of Diminishing Expectations*. Norton. <https://doi.org/10.3817/0679040187>
- Lust, I. (1997). A belső szabadság és a csodabogyók. *Kritika*, 26(12), 34–35.
- MSZMP. (1980). *A Magyar Szocialista Munkáspárt XII. kongresszusának jegyzőkönyve*. Kossuth.
- MSZMP. (1985). *A Magyar Szocialista Munkáspárt XIII. kongresszusának jegyzőkönyve*. Kossuth.
- München, I. (1988): Előszó. In Uő. (Szerk.), *Tanulmányok a társadalmi beilleszkedési zavarokról* (pp. 7–11). Kossuth.
- Németh, A. (2014). Válasz a „Megkérdeztük a szakmai vezetőket a pszichoterápiás ellátásról” körkérdésre. *Pszichoterápia*, 23(2), 124–126.
- Ozsváth, K. (1992). A hazai elmeorvosászat időszerű kérdései. *Psychiatria Hungarica*, 7(5), 467–482.
- Ozsváth, K. (2000). Pszichiátria és társadalomtudományok, In Huszár, I. (Szerk.), *Tények és gondolatok a 20. század pszichiátriájáról. A Magyar Pszichiátriai Társaság jubileumi évkönyve* (pp. 81–107). Magyar Pszichiátriai Társaság.
- Ozsváth, K. (2021). *Járatlan utakon: A katonai pszichiátriától az egyetemi katedráig*. Oriold és társai.

- Oszváth, K., Buda, J., Pál, T., & Magyar, M. (1974). Pécsi üzemi dolgozók pszichometriai vizsgálata önjellemző kérdőívvel. *Orvosi Hetilap*, 114, 737–740.
- Pataki, F. (1986). Előszó. In Andorka, R., Buda, B., Kolozsi, B., Moksony, F., München, I., & Pataki, F. (Szerk.), *Társadalmi beilleszkedési zavarok Magyarországon I.* (pp. 1–8). Kossuth.
- Praági pszichoterápiás tézisek. (1979). *Magyar Pszichológiai Szemle*, 36, 607–609.
- Rajka, T. (Szerk.) (1947). *Az elmebetegügy jelen kérdései Magyarországon. A Magyar Népjóléti Minisztérium és a Magyar Orvosok Szabad Szakszervezete Ideg-, Elme- és Lélektani Szakszervezetének 1947. június 7-én és 8-án tartott ankétja.* Magyar Orvosok Szabad Szakszervezete.
- Rácz, J. (1988). *A drogfogyasztó magatartás.* Medicina.
- Rose, N. (1990). *Governing the Soul: The shaping of the private self.* Routledge.
- Rose, N. (1996). *Inventing Ourselves: Psychology, Power and Personhood.* University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511752179>
- Sennett, R. (1977). *The Fall of Public Man.* Alfred A. Knopf.
- Smith, M. (2023). *The First Resort: The History of Social Psychiatry in the United States.* Columbia University Press. <https://doi.org/10.7312/smit20392>
- Süle, F. (1989). Hozzászólás Buda Béla és Szőnyi Gábor javaslatához. *Psychiatria Hungarica*, 1(4), 349–351.
- Szalai, J. (1987). A szociálpszichiátria dilemmái. In Zsámboki, M., & Borgosné, L. M. (Szerk.), *Családsegítők kézikönyve* (pp. 150–165). SZMME–TIT.
- Szalai, J. & Vajda, Á. (1984). *Az ideggondozó néhány társadalmi kérdése.* Kézirat.
- Szalai, J. & Vajda, Á. (1988). A „szociális” és az egészségügyi ellátás határán: Szociológiai kép a hazai ideggondozó hálózatról. *Szociálpolitikai Értesítő* 1. MTA Szociológiai Kutatóintézet.
- Szelényi, I. & King, P. L. (2016). Újosztály-elméletek: az értelmiség és a hatalom viszonya. *Eszmélet*, 112, 148–164.
- Szőnyi, G. (2019). *Csoportok és csoportozók: A lélektani munkára építő csoportok vezetése.* Medicina.
- Urbán, É. (2014). Válasz a „Megkérdeztük a szakmai vezetőket a pszichoterápiás ellátásról” körkérdésre. *Pszichoterápia*, 23(2), 124–126.
- Vidovszky, G. (1995). *Javul-e a magyar elme? A lélek gyógyászáiról mindenkinek.* Magánkiadás.
- Zánkay, A. (1988). *Pszichoterápiás Héttvége 1974–1986: Beszélgetés Hidas Györggyel.* *Magyar Pszichológiai Szemle*, (45)4, 387–402.

Hivatkozott interjúk

Interjú Arató Lászlóval. (1986). Készítette Vidovszky Gábor In *Javul-e a magyar elme? A lélek gyógyászáiról mindenkinek*. Magánkiadás.

Interjú Bagdy Emőkével. (2023). Március. Készítette: Kovai Melinda.

Interjú Buda Bélával. (1982). Készítette Vidovszky Gábor In *Javul-e a magyar elme? A lélek gyógyászáiról mindenkinek*. Magánkiadás.

Interjú Harmatta Jánossal. (2020). Október. Készítette: Kovai Melinda.

Interjú Hidas Görggyel. (1986). Készítette Vidovszky Gábor In *Javul-e a magyar elme? A lélek gyógyászáiról mindenkinek*. Magánkiadás.

Interjú Jádi Ferencsel. (1983). Készítette Vidovszky Gábor In *Javul-e a magyar elme? A lélek gyógyászáiról mindenkinek*. Magánkiadás.

Interjú Ozsváth Károllyal. (1985). Készítette Vidovszky Gábor In *Javul-e a magyar elme? A lélek gyógyászáiról mindenkinek*. Magánkiadás.

Interjú Szőnyi Gáborral. (2021). November. Készítette: Kovai Melinda.

XX. Század Hangja Archívum (409_09_08). Neurológia és egészségügy. Losonczy Ágnes kutatása

A fecsegés nehézségei

Kocsis Árpád

PTE BTK Irodalom- és Kultúratudományi Doktori Iskola
kocsisarpad0@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.64718/ciklus/2026-02-06>

Tanulmányomban egy közismert, de a tudományos diskurzusba ritkán bevont jelenség, a fecsegés problémafelvetését végzem el. Megvizsgálom, milyen társadalmi elvárásokkal ütközik a felesleges beszéd, s megpróbálom megválaszolni, hogy milyen nehézségeket támaszt a fecsegés. Az értelmezés feltárja a jelenség különös tulajdonságait: azt, hogy miként támaszt ürességet, miként idézi meg a teljesség látszatát; valamint ismerteti, hogy a kifejezés miként válik a diszkurzív harc eszközévé.

Kulcsszavak: fecsegés, üres fecsegés, blabla, szószaporítás, üres beszéd

The Challenges of Chatter

In my work I examine the problem of chatter or idle talk, a well-known phenomenon that is rarely thematized in academic discourse. I seek to identify the social expectations that unnecessary or idle speech conflicts with, and I will try to explore the challenges posed by chattering. My interpretation explores the specific characteristics of idle talk: how it creates an emptiness in speech and how it creates the appearance of wholeness. The study also addresses instances in which the term “chatter” becomes a tool in discursive struggle.

Keywords: chatter, idle chatter, blah-blah, verbosity, empty talk

You start a conversation, you can't even finish it
 You're talking a lot, but you're not saying anything
 When I have nothing to say, my lips are sealed
 Say something once, why say it again?

Talking Heads, *Psycho Killer*, 1977.

A fecsegés fogalmának tematizálása és problematizálása

A fecsegés a nyugati filozófia páriája. Azok a kevesek, akik hajlandóak voltak szólni róla, csak azért beszéltek a fecsegésről, hogy elmarasztalják a fecsegő embert. Sokszor pusztán annak érdekében említették, hogy nyugtázzák, a lényegiségek világában nincsen helye. Nem jártak el másként azok sem, akik a hétköznapi megnyilvánulásformákat kutatták, és nem engedhették meg maguknak, hogy a fecsegést elengedjék a fülük mellett. Ám ők is csak azért szenteltek egy-egy bekezdést vagy fejezetet a jelenségnek, hogy betegségnek nyilvánítva eliminálják, felróják a tömegnek, a nem-tulajdonképpen létezők sorába állítsák, a vélemények világába száműzzék, vagy kimutassák róla, hogy valójában nem az, aminek látszik, amivel legfeljebb annyit értek el, hogy megkérdőjelezték a létezését. Noha a fecsegés vádja a mindennapi megnyilvánulások gyakori eleme, egyes szerzők pedig osztályokat (*las clases discutidoras, chattering classes*) vagy korszakokat marasztaltak el miatta, a fecsegés – melyet, látni fogjuk, gyakran a „szavakkal való visszaélésnek” és a „nyelv bűnbeesésének” tartottak – képtelen volt a téma és a probléma szerepkörében feltűnni. A gondolkodástörténet így adósunk maradt azzal is, hogy a szóban forgó dolog kapcsán felvesse, vajon kommunikációs jelenségről, a beszéd konstitutív eleméről, antifogalomról, nyelvészeti problémáról, vagy egyébről van-e szó, s ennek megfelelően tárgyalja.

A fecsegésre irányuló figyelem elmaradása a kutatás előtt akadályként jelenik meg. Kettős akadályként, amely a források körültekintő vizsgálatára figyelmeztet. A fecsegést nem vették fel az indexekbe, az említésre méltónak tartott fogalmak sorában nem maradt hely számára, a fordítások rendre átsiklottak felette mint jelentéktelen részlet felett. Bár a szövegek jelentős részének digitalizálása kereshetővé tette a kifejezést, a találatok értéke kétes. Aki a fecsegés történetét kívánná megírni, számolnia kell azzal, hogy a források félrevezetik. A dolog tisztázatlan volta miatt a fecsegést a 20. század folyamán is együtt tárgyalták a híreszteléssel, a szóbeszéddel, a pletykával, a szószátyársággal, a *small talk*kal, a közhellyel és egybekkel.¹ Az, hogy nem merült fel a vizsgálat tárgyaként, maga után

¹ Holott Fenves szerint ezeknek a szociológiai és pszichológiai dimenziója sokkal fejlettebb és gazdagabb, mint a fecsegésé (1993, p. 253).

vonta, hogy a rokon fogalmakkal és hasonló jelenségekkel való viszonya, vagy a fecsegés fogalma alá eső kifejezések összefüggésrendszere homályban maradt. A körültekintő tipologizálásra az a tény sem adott okot, hogy az említett kifejezések hasonló jegyei mellett az alkalmazási területük, etimológiájuk, a jelenségek információtartalma eltérő lehet.² Ilyen értelemben a kutatás egyszerre találja magát forrásszűkében és forrásbőségben – attól függően, hogy mit ért a fecsegés alatt: jelenségegyüttest, vagy egy olyan jelenséget, amely a rokon fogalmaktól elkülöníthető és önmagában megragadható. Az „értéktelen” vagy „üres” beszédformákról általában a 20. századtól kezdődően egyre több szó esett, különösen a pletyka címszó alatt, azonban a fecsegésről mint olyanról – amennyiben erről beszélhetünk olyan kifejezés kapcsán, amelynek épp az a tulajdonsága, hogy nincs „lényege” – szóló irodalom csekély maradt. A mindennapi megnyilvánulásformák hierarchiájának is legfeljebb a páriák sorában kaphat helyet a szóban forgó dolog. Annak, aki a fecsegés fogalomtörténetének megírására vállalkozik, egy elhallgatott kifejezés nyomába kell szegődnie, amely eddig képtelen volt a történelem napos oldalára jutni.

Ezzel azonban közel sem merítettük ki a fecsegéssel kapcsolatos bizonytalanságokat. A fecsegés sajátosan *elbizonytalanító*. Sosem tudjuk, hányadán állunk vele. Erről tanúskodik, hogy a fecsegéssel szemben védekezni szükséges, elhatároló gesztusokra van szükség. Magyarázatot igényel, hogy egy jelentéktelen részletre valaki miért pazarol időt. Úgy tűnik, a jelenség virulens, túlságosan is könnyen válik ragadóssá. S ha igaza van Hegelnek, „a baj többnyire gyógyíthatatlan”. A szellem fenomenológusa szerint a fecsegő (*faselnde*) bolondok a legerhesebbek, ő olyanokról is tudomást szerzett, akik elszakadva a jelentől „delíriumba” estek (Hegel, 1968 [1817], p. 172). Aki foglalkozik a kifejezéssel, úgy tűnik, a reputációját teszi kockára (Dolar, 2025, p. 1). Könnyen ő maga is szóbeszéd tárgya lehet, vagy a fecsegés bűnébe eshet, esetleg óvatlanul kikotyog valamilyen titkot. Peter Fenves (1993) Kierkegaard-t a fecsegéssel (*snak*) összefüggésben tárgyaló könyvében idézőjelek közé helyezi a „fecsegés” kifejezést. Úgy véli, a szó olyannyira „megveti a fogalom méltóságát”, hogy a róla szóló beszéd önkéntelenül is üres fecsegéssé (*chatter*) válik, a dolog komolytalansága miatt pedig a kísérletünk eleve ironikusnak hat. A fogalmi pontosságot és a módszertani szigorúságot leveti magáról a kutatás tárgya. A „fecsegés”, mondja Fenves, ha egyáltalán létezik, csak idézőjelek közt tárgyalható – citátumokban és recitátumokban föllelhető, ha idézzük, *eleve* újraidézzük (uo., p. xi). Fenves eljárása megidézi a fecsegéssel

² Vö. Dolar, 2025, pp. 71–100, de ő sem végzi el a rendszerezés munkáját. Szvetelszky Zsuzsanna (2010) igen, ám a tipologizálását – a pletykáról szóló dolgozata minden érdeme dacára – nem fogadom el, mert nem tartom megalapozottnak azt az állítását, hogy a fecsegés (és a *small talk*) „műfajának jellemzője, hogy rövidebb ideig tart”, vagy hogy „kevésbé komplex jelenség”, mint a pletyka (Szvetelszky, 2010, pp. 51–52). Az alábbi dolgozatban erre számos példát hozok.

kapcsolatos egyik elemi kifogást, a redundanciát. A fecsegő beszéd már mindig is valaminek a feleslege, szükségtelen többlet. A fecsegés a születése pillanatában sem képes az eredetiség címkéjét viselni – utánnymás, melynek nem maradt fenn az eredetije –, a terméketlen ismétlésben leledzik.

A fecsegés fenyegetését önmagától elhárítani képes beszéd, amely képes a fecsegésről szólni, nem adott, hanem stratégiai megfontolásokat igényel. A fecsegésnek (munkahipotézisként fogadjuk el a létezését) és rokon fogalmainak (amennyiben nem ugyanarról a jelenségről van szó) a története túlságosan is szerteágazó, semhogy átfogó igénytel tárgyalhatnánk. Az eszmetörténeti és fogalomtörténeti vizsgálódások történeti redukciót kívánnak, különben a tárgy feloldódik az általánosban. Több példát fogok hozni, s végül a magam megoldása mellett érvelek.

A tanulmányban azokról a művekről lesz szó, amelyek átfogóan és expliciten foglalkoznak a fecsegéssel. Alapvető célom, hogy az ismertetett munkákhoz fűzött reflexiókkal a fecsegésben rejlő potenciálra hívjam fel a figyelmet. Ha a fogalom meghatározására nem is vállalkozom, ahogyan a rokon fogalmaktól sem fogom elhatárolni a fecsegést, bizonyos tulajdonságokat ismertetek, amelyek a fecsegéssel való foglalkozás során bukkannak a felszínre. Így szólok arról, hogy a fecsegés sajátos módon bizonytalanít el, deszubjektivizál, képes a válságjelenség szerepében feltűnni, valamint igyekszem bizonyítani, hogy a fecsegés képes kitöltött, értelmes és hiánytalan egészet feltételezni, amelyhez mértén mindig hiányos, anomális és értelmetlen. A szóban forgó dolgot kommunikációs sajátosságként és társadalmi-történeti jelenségként kezelem; szándékom, hogy a fecsegést a fogalomválas útjára segítsem. Az alábbi fejtegetések egy nagyobb munka keretében ágyazódnak.

Az absztrakt hangzás

A fecsegést (*chatter*) kommunikációs fejleményként tárgyaló Samuel McCormick (2020) határt húz a beszélgetés művészetét gyakorló preindusztriális korszak és a modern kor közt, amelynek – nézete szerint – a hétköznapi beszéd az alapvető kommunikációs gyakorlata. Azt állítja, hogy noha az ipari forradalom előtti kor is bővelkedett a mindennapi beszédre jellemző formákban, domináns alakját, a beszélgetés művészetét csak a gazdasági, politikai és társadalmi változások szorították a háttérbe, hogy új kommunikációs protokoll érvényesülhessen. Az új uralkodó megnyilvánulási forma kutatása módszeresen a múlt század hetvenes éveiben kezdődött el (uo., p. 2). A fecsegés történetét tehát visszafelé kell olvasni – a csetelés, a *small talk*olás, a twittelés, a gépi intelligencia „szószaporítása” és az egyéb folyamatos kommunikációs folyamatok megértése érdekében azokhoz kell

visszanyúlni, akik a mindennapi beszédre irányították a figyelmet. A céltalan beszéd, amely során a beszélők „az elérhető retorikai előnyökre való törekvést felfüggesztik annak és csak annak érdekében, hogy a saját megnyilatkozásukat meghosszabbítsák” (uo., pp. 4–5), azaz a beszéd végpont nélküli eszközszerű használata (*means without end*) lesz McCormick kiindulópontja. Azokat az alakzatokat vizsgálja, amelyek a hétköznapi beszéd során adódnak.

A kommunikációkutató számára kitüntetett jelentőséggel bír Kierkegaard, aki a formálódó tömegtársadalom egyik jellemzőjét véli felfedezni a fecsegésben. A kierkegaard-i definíció, miszerint a fecsegés „a hallgatás és a beszéd közötti szenvedélyes diszjunkció megszüntetése” (Kierkegaard, 2015 [1846], p. 41), a polgári állam jellegzetességeinek taglalásába illeszkedik. A figyelemre méltó felvetés utat nyit a jelenkorral perlekedő dán filozófus gondolkodásához, arra intve, hogy a társadalmi és gazdasági-politikai kontextus, jelesen a kiépülő polgári állam és a formálódó árugazdaság keretrendszerében érdemes szólni a fecsegésről. Kutatása nézőpontot kínálhat a kierkegaard-i filozofálás alap gondolataihoz, így a bensőségesség és az ironia taglalásához – melyek mégis visszavezetnek a preindusztriális korszak beszéd-sajátosságaihoz – éppúgy, mint az olyan partikuláris fogalmakhoz, melyek éppen a *snakkal* kerülnek viszonyba. Kierkegaard *A jelenkor kritikájának* egy hangsúlyos helyén az „absztrakt hangzásról” (uo., p. 49) beszél, amely úgy váltja le a beszédet, ahogyan a gépek feleslegessé tették a munkást, egy másik, különösen sűrű szöveghelyen pedig a pénzzel (valutával) hozza összefüggésbe a fecsegést (uo., p. 14).

Kierkegaard valóban fordulópontnak tetszik: a „lényegi beszéd” és a „senki”-t teremtő fecsegés taglalásával nemcsak Heideggert anticipálja, akinél a kifejezés a fundamentálonológiai vizsgálódás emlékezetes és kitüntetett pontja, s a nem-tulajdonképpeniség egyik hanyatlásformája lesz (Heidegger, 2007 [1927], pp. 198–201), vagy Lacant (2007 [1953/1966]), aki a társadalmi konvenciókat a pszichoanalitikai foglalkozás során visszamondó, védekező-vágyleplező üres beszédet (*parole vide*) a teljes beszéddel (*parole pleine*) állította szembe, hanem az elsők közt jegyzi azt a fejleményt, hogy a fecsegés a kortársak számára immár nem a természet hangjaira emlékeztet,³ hanem mechanikusnak és zajszerűnek hat (McCormick, 2020, p. 7). Amikor Kierkegaard a „semmit vágyó” fecsegésről, a szószátyárság „extenzív nyereségéről” (Kierkegaard, 2015 [1846], pp. 38–40) beszél, amely révén minden a fecsegés tárgyává lesz, a vágyakkal kapcsolatos fejtegetései is társadalmi-politikai meghatározást kapnak, ahogyan erről a gazdaságtani terminusok is árulkodnak.

3 A fecsegés túlságosan is állati. Fenves megjegyzi, hogy a fecsegés a „fogak akaratlan” csattogását, az állatok zaját idézi (Fenves, 1993, p. xi). A fecsegést jelölő szavak általában hangutánzók.

A kierkegaard-i okfejtésből is következik, hogy a fecsegés kérlelhetetlenül a beszéd mennyiségi aspektusát juttatja érvényre. A fecsegés felesleges beszéd, szószaporítás, amelyben a tartalmasság teljesen elveszik. A hallgató vagy olvasó oldaláról: a másik idejével való visszaélés; követelőzés.⁴ A fecsegő a szavaival elzsongítja a hallgatót. Más megfogalmazásban: a fecsegés a beszéd ökonómiájának megsértése. Ez az ökonómia, amelyet az uralkodó fölfogás alakít ki és kér számon, határoz az észszerűnek tekintett beszédről. A fecsegés-locsogás kihívást intéz ezzel az ökonómiával szemben. A fecsegő ember vagy úgy pazarolja a szót, hogy jelentéktelen témák vagy részletek felett időz, vagy úgy, hogy gazdaságtalan beszédszerkezetekkel él. A fecsegő ember ismétél és halmoz, gügyög, védtelen a pleonazmussal szemben, amivel a szavak inflációját idézi elő. Ebből a szemszögből tekintve a fecsegő beszéd megfelelője nem is annyira az irkálás (*Geschreibe*), ahogyan a *Lét és időben* Heidegger kifejti, (Heidegger, 2007 [1927], p. 200), hanem a *túlírás*. Aki valamit túlír, az felesleges részletekkel ábrázol valami adottat. Különösképpen hat ez az irodalomban, amely gyakorta került a nyelvvel való visszaélés gyanújába (Peeters, 2019, p. 1), s a kész, az etalon ideáját idézi. Feltételezi, hogy van valami számszerűsíthető, a gazdaság szolgálatába állítható mérték, amelytől eltérve az írás túlír, a kifejtettek túlbeszéltek. A fecsegés jelentősége itt abban áll, hogy egy ép egészet, a teljességet idézi fel, amelyhez mérten és amellyel szembeállítva alul marad.

Szívbeszéd és nyelvi telítettség

Wim Peeters (2019) a *Recht auf Geschwätz (A fecsegés joga)* című irodalomtudományi munkájában a fecsegést (*Geschwätz*) a kommunikációs ideálok tükrében vizsgálja, s feltételezi, hogy a jelenségnek kitüntetett szerepe van a 20. századi irodalomban. Nézete szerint a társadalmi intézmények és diszciplínák – az iskola, az egyház, a család, a filozófia stb. – eleve rögzítik azokat az ítéleteket és felülvizsgálati módokat, amelyek a zavartalan és értelmes beszéd megkonstruálásához és ellenőrzéséhez szükségesek (uo., p. 1). Noha ezek az ideálok a „pünkösdi nyelvsoda”⁵ hanyatlásával az újkorban gyökeresedtek meg, mítoszokra vezethetők vissza. Így például a bábeli nyelvzavarra, vagy a „szív bőségéből szóló száj” mítoszára, amely zajok nélküli, törvényeket nem igénylő beszédet ígér (uo., p. 3).

4 Roland Barthes (1998 [1953]) a fecsegés kapcsán (*babille*) „nyelvi habról” beszél, „amelyet a pusztá írásszükséglet hoz létre” (uo., p. 76). Esetében a fecsegés, amely frigid, szembe kerül a vággyal. A fecsegő szöveg követelőző, felesleges. Barthes-ot a csecsemők cuppogására emlékezteti.

5 A különböző nyelveken szólás Krisztus igéjének minden nyelvre való lefordíthatóságát feltételezte tartalomvesztés, az információ sérülésének veszélye nélkül.

Peeters emlékeztet arra, hogy a páli hasonlat, miszerint a korinthusiak Krisztus „az élő szívre írt” leveléhez hasonlatosak, évszázadokig meghatározó kommunikációs ideál volt, amelynek betudhatóan például Augustinus – a megtérése után – leszámolhat a fecsegés gyanúját mindig magán hordozó retorikával. A rétori státusz így válik felvett-külsődlegessé, az elvonulás és hallgatás, a „fecsegés piacától” (*nundinis loquacitatis*) való elvonulás pedig a bensőséges kifejeződésévé (Augustinus, 1987 [400], p. 245, idézi Peeters, 2019, pp. 3–4).

Bár az említett alapító narratívák nem képesek megválaszolni, hogy a nyelv kétértelműsége, a beszéd önismétlődő jellege, pontatlansága, homályossága, végső soron a fecsegés és a zajszerűség honnan ered, de a problémát összekapcsolják a nyelvről alkotott elképzeléssel, amely aztán alapul szolgálhat a beszéd szigorú ellenőrzéséhez. Peeters írja: „a közelgő katasztrófa következményei ugyanis súlyosak: a pontatlan nyelv segítségével kell közvetíteni azokat a törvényeket, amelyek garantálják a társadalmi kohéziót” (Peeters, 2019, p. 3). Nemcsak az a veszély fenyeget, hogy a törvények értelmezése terjedős fecsegéssé silányul, hanem a túlzott törvénykezés is aggodalomra ad okot. Az irodalom, amely a 18. századig az utánzás (a természet *imitatio*jának) doktrínáját követi, csak a romantika idején kezdhet el kibújni a természetjoggal alátámasztott kommunikációs normák alól. Ez azonban, mondja a szerző, nem a kommunikációs mítoszokkal való leszámolást jelenti, hanem azt, hogy új mítoszok kaphatnak szerepet (uo., pp. 14–15).

Novalis érzékletesen kifejezi a fecsegéssel kapcsolatos megítélés változását, melyet a romantika érvényesít. A „megvetni való fecsegés” (*das verächtliche Schwatzen*), amelyet az udvari illemkönyvek és maximagyűjtemények kerülendőnek ítélték, egyszerűben a „nyelv végtelenül komoly oldalává” válik, és pozitív előjelet kap (Novalis, 2001 [1799–1800], p. 130). A nyelv öncél, mondja a költő, maga magát mondja, mint a matematikai formulák, a legeredetibb igazságokat pedig nem a meghatározott dologról való beszéd bontakoztatja ki, hanem a tárgy nélküli, céltalan, a beszéd gyönyörűségéből kibomló beszéd. Peeters értelmezésében a romantikusok, kivált Kleist és Novalis, „fecsegésgazdaságot” (*Geschwätzökonomie*) hívnak életre, a kényszerekkel és megkötésekkel a bőséget állítják szembe (Peeters, 2019, pp. 10–11). A romantika azonban csak az egyik, jóllehet fontos állomás a fecsegés megítélésének változástörténetében, amivel 20. századi fordulat hírnökévé válik. Ahhoz, hogy az irodalom immár ne legyen fő hordozója az írásbeliség közvetítette kommunikációs ideálnak, Peeters szerint arra volt szükség, hogy tömegkommunikációs eszközök kiváltsák ebből a szerepből. A nyelvi avantgárd érvényesüléséhez súlyáthelyeződésnek kellett végbemennie. A fecsegés is sajátos helyet kap az irodalomban. Idézem Peeterst: „az irodalom felfedezi a fecsegés felelőtlenségét mint lehetőséget annak vizsgálatára, hogy a nyelvet mennyire kell kiüríteni önmaga igazolásához” (Peeters, 2019, p. 2). Peeters vizsgálódási tere így a 20. századi európai

irodalom, amelyben a nyelv megnyílhat a „beszéd ellenőrizhetetlen oldala számára”. Nem követem aprólékos elemzését arról, hogy az Ábrahám-mítosz (Melville-nél) vagy a Maurice Blanchot által felelevenített Eüridiké-mítosz miként lép az említett mítoszok helyébe. Számomra ezúttal az a fontos, hogy Peeters miként alapozza meg azt a lehetőségteret, amelyben az irodalom szólni képes a fecsegésről, az irodalom fecsegése pedig megtűrtté válik. A fecsegés Peeters esetében az irodalmi beszéd lehetőségének konstitutív részévé, érvényességének letéteményesévé válik.⁶

Fecsegés a Paradicsomban

Peter Fenves (1993) a Kant utáni filozófiában véli megragadhatónak a fecsegés jelenségét. A fecsegés problémája, mondja, csak a nyelvről vallott elvárások és a telítettségével kapcsolatos elképzelések horizontja felől mérlegelhető. Nézete szerint Spinoza jelentős előmunkálatait követően Kant alapos és kivédhetetlen kritika alá vetette a természet, az etika és az esztétika teleologikus értelmezését, s ennek legfeljebb a „kultúrában” hagyott helyet, elszámolandó örökséget hagyva az utókorra. A kutatás elsődleges terepe tehát a Kant utáni filozófia, amely – legyen szó hermeneutikáról vagy a spekulatív ész rendszereiről – a dialógus modellje szerint állítja fel axiómáit és metódusait (uo., p. 7). A fecsegés megingatja azt a kort, amelyben a filozófiát a beszélgetés mintájára képzeltek el, amelyben a reflexió uralkodott, és amelyben az egymással párbeszédbe elegyedő művekről alakítottak ki elképzeléseket – legyen szó Schleiermacherről, aki az értéktelen beszélgetéseket (pl. az időjárásról szóló beszélgetést) a „klasszikus” diskurzusok mellé állította, vagy Gadamer hermeneutikai vizsgálódásairól, amelyekben kitüntetett szerepet kap a beszélgetés módjára elképzelt filozófia (uo., p. 8). Fenves értelmezésében a fecsegés üressége sajátos „semmiséget”, „semmivel való töltöttséget” (*nothingness*) és speciális nyelvi tartalmatlanságot hoz működésbe, ami egy különleges történelmi helyzetnek felel meg (uo., p. 2). Ez a történelmi szituáció, amelynek Kierkegaard írásai révén a szerkezetét kívánja feltárni, immár nem támaszkodhat a kijelentések szilárd alanyára és nem feltételezhet eleve adott nyelvet. A beszéd és a nyelv horrorja – átvéve Fenvestől a szót –, hogy egy adott közösség tagja beszél és nem mond semmit, pontosabban a semmit mondja. Beszéde

6 Peeters – noha nem adja tudtul – *A csend esztétikájának* gondolati útját követi. Susan Sontag (1971 [1967]) a jelenséget, miszerint a 20. század második fele „széltében-hosszában a művészet csöndjét propagálja”, míg egyre több mű „fecseg” (*bubble*), a művészetek nyelvvel kapcsolatos ambivalens viszonyára vezeti vissza. Igen, elhallgatás, a csend misztifikálása – de a nyelven belül. A fecsegés egyszerre „elfojthatatlan és végtelen”, valamint „furán artikulálatlan és fájdalmasan redukált” (uo., p. 34, a fordítást módosítottam, K. Á.).

olyannyira tartalmatlan, hogy bárkinek a beszéde lehet, akárkié, az azonosíthatatlan senkié. A fecsegés azzal szembesít, hogy létezik egy nyelv, amely a semmit mondja, pontosabban: az adott nyelv képes a semmit mondani,⁷ a beszélőt pedig a senki homályába taszítani. A fecsegés *senkit*, „én” beszélek, de (az) „akárki” szólal meg. Ez az „üresség”, a belőlem érkező „idegen hangzás” újrendezi nyelv és beszéd kapcsolatát.

A nyelv immár nem egy pontos cél és meghatározott funkció eszköze. A fecsegés – értelmezésemben – arra mutat rá, hogy az értelmesség, a nyelvi telítettség, az értelemleti megnyilatkozás a közösség értékítélete. Azaz: változó, befolyásolható, esetleges, vélemény kérdése. Immár semmi és senki nem kezeskedhet afelől, hogy a beszéd nem pusztá „üres beszéd”. Mindenki beszéde és minden beszéd fecsegéssé válhat. A fecsegés doxa és epistémé, vélemény és tudás különbségében a doxa oldalára esik, s meglehet, a véleménynél is kevesebb (vö. Dolar, 2025, p. 5), amennyiben az „értelmességet” elvitatjuk tőle. A fecsegés nivellál, ahogy Kierkegaard (2015 [1846]) is figyelmeztet. A beszéd értékének inflációja magyarázza azokat a kísérleteket, amelyek a szavak „kisiklott értelmét” igyekeztek helyreállítani. Ez történhet úgy, hogy olyan autentikus szereplőt feltételezünk, aki kezeskedik a logosz épségéért (vagy helyre kívánja állítani a logosz épségét), vagy oly módon, hogy önelhatározásából vagy egy különös felszólítás szavára hallgatva autentikus *Daseinná* válik, aki beszél, és beszédének megfelelő formája hallgatásként értelmezhető (vö. Fenves, 1993, p. 8). Csak aki képes a hallgatásra, az képes a beszédre.⁸ A hallgatás és a csend felértékelődik – a fecsegéssel való viszonyukban. Míg a „benső”, a „mély”, a „lényegi”, a „bensőséges” és a „telített” hallgat és a sokatmondó csendbe burkolódik, a „külső”, a „felszíni”, az „utcai” fecsegéssel telítődik. A fecsegésről szóló kutatás tekintettel van a topológiai viszonylatokra.

A fecsegés megjelenésének megrázkódtatásáról és mint sajátos topológiai problémáról szemléletes példát kaphatunk Walter Benjamin (2001 [1916]) fiatalkori metafizikai, nyelvészeti és ismeretelméleti fejtegetéséből. Az írás elbeszéli, hogy a fecsegés miként kíséri és alakítja az emberi nyelv születését. *A nyelvről általában és az ember nyelvéről* című esszé a nyelv polgári felfogását ütközteti a név-nyelvről (*Namensprache*) kifejtettekkel. A sematikus és demitologizált polgári felfogás szerint a közlés eszköze

7 Ki vagy mi beszél, amikor nincs mit mondani? – tulajdonképpen három kérdésről van szó: 1) ki vagy mi beszél annak dacára – vagy éppen annak elleplezése érdekében –, hogy nincsen kifejezhető tartalom?; 2) ki vagy mi beszélne, ha kívánna szólni, de *nem képes beszélni*, vagy a szavak ellenállnak a beszédnek?; 3) ki lenne az, aki beszélne, vagy mi nyilvánulna meg, ha valóban *nincs, amit mondani kellene*, azaz egy nem létező, a semmi, amelyet valamilyen okból mégis ki kell fejezni? Weller (2003) Adorno, Derrida, Heidegger és Beckett nyomán próbálja megfogalmazni a válaszait. Elemzésében, amelyben a kifejezhető és a kifejezhetetlen kapcsolatát kutatja, Kierkegaard-t az első kérdés kapcsán említi, mint aki a csenddel való szembesülés elkerülésével köti össze a fecsegés és a beszédesség megjelenését (Weller, 2003, p. 9).

8 Heideggert parafrázálom (Heidegger, 2007 [1927], p. 195).

a szó, amelynek címzettje és tárgya van, az ember pedig megnyilatkozik a nyelv által. A nyelv eszközszerű, pusztán használati dolog, a kommunikáció bonyolítója. Analógia: a szavak arra valók, hogy megértessük magunkat az egymással való eszmecserében, ahogyan a pénz az áruforgalmat bonyolítja. De az ember szellemi lényegének közlése, mely a nyelvben történik, s tulajdonképpeni eszköze a név, amelyet az ember a dolgoknak ad, nem így működik. A „tisztán nyelv” kikerüli az elosztás és a csereforgalom világát, ajándékozásra épülő gazdaságot mozgósít (Hanssen, 2004, pp. 60–61). Az ember „örökölte” a nyelvet, mondja Benjamin,⁹ az abszolút nyelvet, amelynek a név a része, s amely garantálja, hogy a szellemi lények között egyedül az ember szellemi lényege közölhető-megosztható maradéktalanul – nem a nyelv által, hanem az elemi szellemi lényegében, a nyelvben. Csak az ember beszéli ezt a tisztán nyelvet (*reine Sprache*). Istentől maradt rá, mint a teremtető isteni szó reziduuma (Benjamin, 2001 [1916], p. 22). Az emberi nyelv ennek a teremtető szónak a reflexe a névben. A név nem pusztán a nyelv végső kikiáltása, hanem a nyelv hívása (*Anruf*) is, melyben „önmagát kimondani” és „minden mást megszólítani” ugyanazt jelenti (uo., p. 11). Az ember a megnevező, a természet rajta keresztül nyilatkozik meg, úgy, hogy az ember nevet ad a dolgoknak. Önmagában a természet néma. Hamarosan nem marad titok, miért az. Ez a különbség az ember és a dolgok, valamint az isteni névadás és az ember névadása közt. A természet (állatok és dolgok), az ember és az isten különállása már a közvetlenség feloldódása, a nyelv jelekké bomlása, az egyetlen nyelv nyelvek sokaságává válásának következménye. A nagy elkülönítő, a közvetítettség letéteményese, a paradicsomi állapot lerombolója, a jelek uralmának bevezetője a jóra és a rosszra irányuló kérdés. Itt lép színre a fecsegés.

Isten bizonyos volt benne, mi a jó, emlékeztet Benjamin, hiszen ennek tudtával pihent meg a hetedik napon. Azaz, folytatja, a kígyó csábítása, aki a jóról és a rosszról való tudással hazál, „kívülről jövő megismerés” (uo., p. 18). Ármánykodásával az immanens mágia – Isten, az ember és a természet közt – szertefoszlik, s a Paradicsomból való kiűzés után a szónak immár *valamit* kell közölnie, nem pusztán magamagát hangoztatnia. Az ádami nyelvszellem, amely valaha a teremtető-kinyilatkoztató isteni szóban osztozott (*mitteilen*), a közvetett, közlő szóba vették. A bűnbeesés az emberi szó születésének órája. A kiűzés, melyről az ítélet szól, nyelvi fejlemény.

9 Agamben – akit itt sorvezetőként használok – Benjaminget értelmezve rámutat, hogy a nyelv két hierarchikus elkülönülő szintre, a nevek és a tényleges beszédre (diskurzus) történő bontása olyan erős hagyomány, amely még Wittgensteinnél is föllelhető. Az a nézet, hogy az isteni eredetű Neveket az ember csak átveszi és továbbadja, Augustinus közvetítésével már a római Varrónál is föllelhető (Agamben, 1999 [1983], p. 50).

Benjamin írja a paradicsomi megrázkódtatásról: „A jóról és a rosszról való tudás elhagyja a nevet, ez kívülről jövő megismerés, a teremtető szó nem teremtető utánzása” (uo.). A jó és a rossz megismerését, a jóról és rosszról való tudást nevezi Benjamin „fecsegésnek” (uo., p. 19). A paradicsomi nyelvi közösség megbomlása messze ható következményekkel jár, a fecsegés megjelenése baljós folyamatokat indít el. Nyomában a dolgokhoz való közvetlen hozzáférést a közvetítettség veszi át, amely a jelek eluralkodását vonja maga után. Már csak idő kérdése az, hogy a nyelv nyelvek sokaságára váljon szét (bábéli zűrzavar). A szó, a „hiú szó”, olvassuk, pusztá eszközzé lesz, amelyben – a kiűzetés ítéletének közvetítésével – megjelenik az absztrakció (uo., p. 19). Ebben az összekuszálódott világban, a jelek káoszában kell immár eligazodnia az embernek. A fecsegés, hangsúlyozza Benjamin, „nyelvi szakadék” (uo., p. 20), a beszéd eszközjellegű használata. Az ember a kiűzetés következtében nemcsak az isteni szóval való közösségét veszíti el, a tiszta nyelvszellem letűnése miatt a dolgok nyelvéből is elszakad. Hiszen a jelek összezavarodása egyben a dolgok összekuszálódását is jelenti. „A nyelv a fecsegésben szolgálivá válik”, „bolondozássá”, súlytalanná (uo., p. 20), magyarázza Benjamin. A fecsegés következményeként borul a természet (a dolgok világa) a név nélküiségbe, a szomorú némaságba, míg az ember beszéde „túlnevezetté” válik. Benjamin írja: „A túlnevezés, a szomorúnak a nyelvi lényegként, a nyelv egy másik figyelemre méltó viszonylatára utal: a túldetermináltságra, ami a beszélő emberek nyelvei közötti tragikus viszonyban működik” (uo., p. 21). Az ember nyelve immár a szükséges feletti beszéd, túljelzett az isteni szóhoz viszonyítva.

Nem követem a benjamini nyelvfelfogás alakulását az univerzális nyelvről és a fordításról, amelynek „egyetlen és hatalmas feladata”, hogy visszanyerje a „tiszta nyelvet” – amely – paradox módon – „már semmit nem gondol el és semmit nem fejez ki”, minden közlést, értelmet és intenciót kiolt (Benjamin, 2001 [1923], p. 81) –, a szimbolizálót a szimbolizálttá teszi; vagy a nyelv és történelem kapcsolatáról írtakat a szomorújáték és a tragédia kapcsán. Ahogyan Beatrice Hanssen (2004) jelzi Benjamin mimézisről és a nyelvről alkotott nézetéről szóló tanulmányában, a nyelv kérdése áthatja a benjamini gondolkodást, amely a nyelv és a retorika racionalista, instrumentalista vagy esztétizáló koncepcióit attól függetlenül következetesen bírálta, hogy éppen a koraromantikus Hamann, a materialista Brecht vagy éppen a mallarméi költészet ihlette meg (uo., pp. 54–55). Benjamin a polgári-instrumentalista elképzelést ugyanúgy elvetette, mint a misztikus megközelítést, amely a szót a dolog lényegével egyenlítette ki (Benjamin, 2001 [1916], p. 16).

Ami számomra ezúttal figyelemre méltó, hogy a fecsegés miként íródik bele az onto-teológiai elbeszélésbe, s ez hogyan vezet oda, hogy az ember alapvető jegyévé válik a fecsegés. Hiszen Benjamin nem pusztán azt mondja, hogy a jóról és a rosszról szóló

etikai vizsgálódás a fecsegés, hanem azt sugallja, hogy a Paradicsomból való kiűzetés után a szükségtelen többlet az emberi nyelv alapállapota. Az ember nyelve vált fecsegéssé. Más sem lehet, mint túlbeszélés és túlnevezés. A kígyó a szükségtelen és meddő többlettel csábította el az első emberpárt. Azt adta el nekik, amit már egyébként is tudtak, hiszen istenben részesülve adott volt a számukra. Az ember kiűzetése utáni kor: a fecsegés kora.

Erősebb Szókratésznál

A fecsegés válságjelenség, jelzi a már idézett Fenves (1993). „A fecsegés válsága akkor következik be – mondja –, amikor a teleologikus felfogás immár nemcsak a természet tisztázására képtelen, hanem egyenesen elfogadhatatlanná válik az etikában és az esztétikában. Ebben a pillanatban a fecsegés üressége megzavarja azt a felfogást, amely a nyelvet bizonyos funkciók betöltésének szerepére szánja” (uo., p. 6). Azaz a krízis a nyelv válsága is, a válság a nyelven keresztül is kifejeződik. „Amikor a teleológia enged a szorításából, a nyelv képtelen elmenekülni a [...] fecsegés negativitása elől” (uo., p. 5), mondja Fenves. A beszéd a krízis alkalmával megbicsaklik, a párbeszéd megszakad, az addigi folyékony eszmecsere helyét a dadogás veszi át, a dialógus apóriával végződik. Ellehetetlenül a beszéd, amely a közölhetőek átadását jelentette. A felek nem jutnak eredményre, pusztán lehetséges magyarázatok merülnek fel, amelyek elégtelennek bizonyulnak, s végül el kell őket vetniük. Az eszmecsere körben forog. Nem a tárgy meghatározása lehetetlenül el – szűk körben erre mód van –, a felek, a beszélgetőtársak együttese felelős az apóriáért, az együtt-lét válik problematikussá.¹⁰ A Fenves által is említett példa szerint a „szép és bölcs” Hippiász, aki „rengeteg pénzt kap fizetségül az ifjaktól” (Platón, 2003 [i. e. 390–380], p. 15), képtelen megválaszolni Szókratész szépre (kalosz) vonatkozó kérdését a platóni dialógusban. A szofista, aki fizetségért árulja a tudományát, nem nyerhet bebocsátást a valódi tudás birodalmába. A haszon-talan próbálkozások után, hogy a szép lényegét meghatározzák, érthető a kifakadása a beszélgetésükkel szemben: „Csupa üres okoskodás és szószaporítás, szörszálhasogatás...” (uo., p. 53). A bírósági szép beszédekhez viszonyítva a szépre vonatkozó kérdés üres beszéd (lérosz). Szókratész, aki arra tette az életét, hogy az utcán járva megszabadítsa „ostoba fecsegésüktől” az embereket (Platón, 2001 [i. e. 369–365], p. 28), Hippiással *small talk*olva (mikrologiasz) maga is a fecsegés bűnébe esik: „mikor összevissza fecsegek és

¹⁰ Szlezák (2000) értelmezése hatott rám, aki elgondolkodtatón érvel amellest, hogy a platóni dialógusok magukon viselik (főként a kihagyásokban) a filozófus mély meggyőződését, hogy a dialektikus „alkalmas lelket” keres a filozófia megvitatásához (uo., p. 137).

úgy teszek, mintha mondanék valamit, noha semmit sem mondok” (Platón, 2003 [i. e. 390–380], p. 43). Ahogyan Fenves összefoglalja, a lérosz kölcsönös vádja ellehetetleníti a szépség mibenlétére vonatkozó kérdés tárgyalását (Fenves, 1993, p. 253).

De nem pusztán a beszélgetés tárgyának megvitatása lehetetlenül el. A válság elmélyülése azzal fenyeget, hogy a filozófus kiszolgáltatottá válik a szóbeszédnek és a fecsegésnek, s erre nemcsak azokban a különleges esetekben kerül sor, amikor elhagyja a városkaput, s a szeretett ifjúval a fűben heverészve szokása ellenére elragadja a „bőbeszédűség” (Platón, 2005 [i. e. 380–370], p. 27). A vád elhatalmasodik, s elsősorban a kiszolgáltatott közösségeket (kisebbségeket) veszi célba. A filozófust, aki ismeri és elismeri a szóra vonatkozó írott és íratlan kötelmeket, annak ellenére, hogy kész volt állami tisztiséget viselni és az állam érdekében hadba vonulni, bíróság elé állítják. Ahogyan Mladen Dolar (2025), aki a szókratészi pert a szóbeszéd (*rumor*) hatásának és terjedési módjának szempontjából vizsgálja, megjegyzi, Szókratész könnyedén veszi fel a küzdelmet látható vádlóival, de védtelen a láthatatlanokkal szemben (uo., p. 13). A meggyanúsításokat, melyeket Melétosz ismertet a per során, megmagyarázni és cáfolni lehet, de a logoszt végül legyőzi a pletyka és a híresztelés, aminek a vége: ítélet, kiutasítás és halál. A filozófus-bögyő, aki-amely zűmmögésével és vérszívásával bosszantja az athéniakat a piacon, kiissza a bürökpoharat. Noha a híresztelésnek (*rumor*) nincsen szerzője (*author*), nagyon is van autoritása (uo., p. 9), magyarázza Dolar. Ez a háttérben működő, arctalan autoritás pedig erősebb Szókratésznál. A per, melyben az aszébeia és a gyermekek megrontásának vádja halálos ítéletet von maga után, pusztán az egyik, noha a legismertebbé vált per volt a korban.¹¹ A görög állam – a hiányokkal küszködő állam, sugallja Polányi (1984 [1977]), amely egyre nehezebben viseli a háborúskodások terhét¹² –, amely Periklész törvényeinek köszönheti felemelkedését, meghasonlik önmagával.

Felmerül a gyanú, hogy azzal, hogy az athéniek a közhivatalokban való részvételért fizetséget kapnak, „lustábbak, fecsegőbbek, kapzsibbak” lettek (Platón, 1998 [i. e. 390–385], p. 133). A városállam sajátos szervezési-politikai eljárás módja, a demokrácia rossz hírbe kerül. Az ismert szidalmak szerint a demokrácia még a szamarakat is szabadosabbá teszi és nem helyez féket az ember nyelvére.¹³ Míg a filozófiát, amely az állam vezetésének tudományát közvetíti, a szofisták, addig Athént a barbárok fenyegetik. Szókratész

¹¹ Dodds (2002) sorolja a „felvilágosodás” ellenhatásának áldozatait (uo., p. 156). Dodds szerint Platón megpróbálta a görög irracionális elemeit beépíteni a műveibe és ezzel csillapítani a hatásukat.

¹² Az athéniai gabonában és fában is hiányt szenvedtek. A peloponnészoszi háború a gabonaellátás tengeri és szárazföldi kereskedelmi útjának biztosításáért folyt, így Polányi (uo., pp. 197–232).

¹³ Rancière az *Allamot* és a *Gorgiaszt* kommentálja a „gyűlölt demokrácia” nézőpontjából (Rancière, 2014 [2005], pp. 39–47).

szofistává válik.¹⁴ A válság itt abban mutatkozik meg, hogy a szofistát a filozófustól elválasztó vonal elhalványul. A filozófia, amely a platóni felfogás szerint a lényegiség világának vizsgálója, immár nem vetélkedés az igazság elérése érdekében, hanem eriszton, amelynek a célja a győzelem.

A kései Foucault (2019 [1982–1983]) eleveníti föl a parrhészia kifejezést, amely a pusztá „szólásszabadságon” túl a hatalom intó és megszólító gesztusa, az igazság hangoztatása is egyben. Foucault azt állítja, hogy a peloponnészoszi háború idejére a parrhészia immár a biosz, a személyes tulajdonság részévé vált. A háborúba bonyolódott városállam csak a pozitív igazmondást tűri, a pejoratív-kritikus negatív megnyilvánulást nem. Foucault a parrhészia értelmének változását az athéni demokrácia monarchiává válásával hozza összefüggésbe. Az arisztokrata-monarchikus csoportok egyre kevésbé tűrik az igazság hangoztatását (Uo., pp. 128–132).

Fennes állítása, miszerint a fecsegés a nyelv krízisbe kerülésével hozható kapcsolatba, utat nyit annak, hogy a fecsegés preindusztriális és Kant előtti előtörténete is vizsgálat tárgyává váljon. A fecsegés kutatójának ezek szerint azokra a krízisekre kell figyelemmel lennie, amelyek során megrendül a fennálló rend és a beszéd instrumentuma (Althusser, 1996 [1970], p. 376), amely az uralkodó rend ideológiáját érvényesíti. A beszéd ilyenkor megszakad, elbizonytalanodik, dadogni kezd. Különösen félfővé válik, hogy illetéktelenek kifecsegik a titkot, melyen a rend, az állam, az uralkodó vélelem alapul. A válság időszakában eluralkodik a félelem, hogy a nyelv barbárrá válik. Barbárrá, amely név őrzi a degradáló jelzőt, hiszen annyit tesz, „érthetetlen és felesleges beszédű”, s az onomatopoétikus „blabla” kifejezésre vezethető vissza (Etymonline, n.d.). A nyelv válsága esetében lép általában érvénybe az a törvénykezés, amely a nyelv védelmét szolgálja, s amely a parrhészia elhallgattatását vonja maga után. S ezek a válságidőszakok azok, amelyekben a fecsegéssel való meggyanúsítás, a felesleges és üres beszéd vádja eluralkodik, s a minoritásokat veszi célba.

Úgy tűnik tehát, hogy a fecsegés mint válságjelenség vissza-visszatérő történeti fejlemény. A titok kifecsegése, a kommunikáció aláásása öncélú, körben forgó beszéddel, visszaélve a másik, a közösség bizalmával, történeti korokon átívelő jelenség. A fecsegés a diszkurzív harc területére kerül. Ez a küzdelem pedig arról szól, hogy ki beszélhet a nyilvános terekben. Mindenki, akinek a társadalmi produktivitása nem illeszthető be hézagmentesen az uralkodó képzetek szemléletébe – legyenek azok a nők, az idősek, a gyermekek, a filozófusok –, fecsegővé válik.

¹⁴ Kerferd (2003) állítja, hogy Szókratész „része volt a mozgalomnak” (pp. 47–48). Lényeges meglátása, hogy a szofistákkal az a baj, hogy pénzért „megkülönböztetés nélkül árulják mindenkinek a bölcsességet, aki csak felkeresi őket”. A szofisták kifecsegik a filozófia titkát, beleártják magukat az értelmiség újratermelésének folyamatába, „demokratizálják” a tudáshoz való hozzáférést (uo., p. 37).

Elbeszélni a semmit

Annak érdekében, hogy a fecsegéshez utat találjak, több megközelítést ismerttettem. McCormicknál (2020) a fecsegés cél nélküli eszköz szerepében tűnt fel, amelynek értelmezéséhez – ahogy Kierkegaard esetében sugallta – a társadalmi-politikai kontextus feltárása szükséges. Az irodalomtudós Peeters (2019) történeti fejtegetései közelebb vezettek ahhoz, hogy megértsem, a társadalomban sajátos szerepet betöltő „irodalom” milyen történeti konstellációban volt képes témává tenni a fecsegést. Végeterül a filozófus Fenvesnél (1993) a teleológia meggyengülése volt az oka a „nyelvi katasztrófák” megjelenésének, aminek súlyát Benjamin (2001 [1916]) korai ontoteologikus fejtegetései nyomán próbáltam érzékeltetni. Nem állítom, hogy pusztán ez a három út vezet a fecsegéshez. A hétköznapi beszédet elemző szociológia – különösen a pletykakutatás – fontos adalékkal szolgálhat a fecsegéshez is; az információkutatás, különösen a zajra mint az *információ hordozójára* vonatkozó vizsgálódások fontos belátással szolgálhatnak (Schweighauser, 2013); valamint azok a nyelvészeti próbálkozások is ismertek, amelyek a *discours* és a *récit* megkülönböztetését érvényesítik a fecsegés taglalása érdekében (Gelley, 2001). Ezekre helyszűke miatt ezúttal nem térhettem ki. Bár a három szerző különböző módon korszakolt – a Kant utáni kor Fenvesnél, a 20. század Peetersnél és a 20. század második fele McCormick esetében –, én éppen azokat a jeleket kerestem, amelyek a társadalmi-politikai környezetben értelmezve a beszéd mindenkori – de különféle alakzatokban kibomló – válságáról árulkodnak. Ebben a megközelítésben a jelenkor, amely a válságfogalmat is válságba sodorta, s amelyet a nem egyenes vonalon lezajló, állandósult polikrízis jellemez, kihívás elé állítja a fecsegés vizsgálóját.

Ebből számomra az következik, hogy a jelenség, amely negatív módon képes a teljesség, a totalitás, a hiánytalan egész ideáját felidézni, csak a mindenkori társadalmi és gazdaságpolitikai kontextus körültekintő felvázolásával taglalható. Az elsőre talán triviálisnak ható megállapítás ebben az esetben a kutatás alapföltétele. A fecsegés jelenségének való megágyazás nélkül elvétjük a dolgot. A fecsegés fogalmának homályossága¹⁵ rászorít a kontextualizálására. Erre az eljárás módra az írás elején a „stratégia” kifejezést alkalmaztam. Stratégiát szükséges alkotnunk ahhoz, hogy a fecsegést megragadhasunk.¹⁶

¹⁵ A fecsegéssel foglalkozó említett szerzők mindegyike felsorolással kezdi a dolgozatát. Peeters egy bekezdésen keresztül listázza a fecsegés német megfelelőit (Peeters, 2019, p. 1), Fenves az ógörög, dán és német megfelelőit sorolja, amikor azt mondja, a lehetséges megfelelők sokasága miatt a fordítás aktusáról árulkodik a fecsegés fordítása (Fenves, 1993, p. 5).

¹⁶ Azonban a fecsegés (*Geschwätz*) is lehet stratégia. Adornonál és Horkheimernél (2011 [1944]) olvassuk a cseles Senkise-Odüsszeusz kapcsán, aki a Küklopsz elől elmenekülve felfedi a kiletét: „A beszéd, amely kijátssza a fizikai erőszakot, képtelen abbamaradni. [...] Az okos ember [...] mindig kísértést érez arra,

Következésképpen a fecsegés tematizálása nem történhet egyenesen, szemben a dologgal. Fennáll ugyanis a veszély, hogy a fecsegésre irányuló figyelem, a tematizálás maga riasztja el a fogalmat. Ha a fecsegés élete abban van, hogy *elengedjük a fülünk mellett*, vagy hogy információszegény közlés, önismétlő beszéd, zaj – úgy a figyelem az, amely elvéri a jelenséget. A fecsegésre irányuló figyelem azzal a veszéllyel fenyeget, hogy nem lesz más, mint a fecsegésre irányuló figyelem vizsgálata. A már idézett Hegel (1968 [1817]) felhívta a figyelmet arra, hogy a „mindenben résztvevő fecsegés” abból származik, hogy az ember „nem képes bármely határozott képzetre szegezni a figyelmét”. A fecsegő ember betegsége, mondja, hogy az „egyik tárgyról átugrik a másikra”. Az értelmes tudat szétszóródik a világ dolgain, nem képes a „képzetek összességét összetartani” (uo., p. 172). Amennyiben a filozófáló értelmes tudat egyik fő jellegzetessége, hogy képes a figyelmet koncentrálni egy adott dologra, úgy a fecsegés filozófiaellenes. A körben forgó problémából az vezethet ki, ha a figyelemgazdaságra irányítjuk a tekintetünket – azaz ismét társadalmi-gazdaságpolitikai keretet állítunk fel –, s (ahogyan Szókratész kapcsán említettük) az együtt-lét problematikussá válásából igyekszünk következtetéseket levonni a fecsegésre vonatkozóan.

A kontextus megteremtése azonban nem kezeskedhet arról, hogy a fecsegést végül nem vétjük el. A kutatott dolog ellentmondásos volta, az őt megragadni hivatott kifejezések sokasága, a körben forgás, amely a módszertani és a megközelítésmódra vonatkozó megfontolásokat aláássa – a tárgyhoz tartoznak. Ezt a jelenséget úgy írtam le, hogy a fecsegés „sajátos módon elbizonytalanít”. Munkálkodásunkat, amely azt célozza, hogy a nehezen tematizálható fecsegés jelenségét a napfényre segítsük, s a fogalommal válás útján kísérjük, az ellentmondásosság útvesztője veszi körbe, hiszen ez a tárgyhoz tartozik. A kutatásnak most újra neki kell gyürkőzni, és a már ismertetett szöveghelyek alaposabb áttanulmányozása mellett olyan tudományterületek eredményeit is számításba kell venni, amelyek a fecsegést pusztá kiküszöbölendő problémának (vibráció) és veszélyforrásnak (kopás) fogják fel, és gyakorlati megoldást kínálnak rá, mint például a mechanikában.

hogy túl sokat beszéljen. Objektíve az a félelem vezérli, hogy ha nem bizonygatja szakadatlan a szó ingatag fölényét az erővel szemben, az újból megfosztja őt ettől a fölénytől. Hiszen a szó gyöngébbnek tudja magát az általa becsapott természetnél” (uo., pp. 93–94).

Hivatkozott irodalom

- Agamben, G. (1999 [1983]). Language and History: Linguistic and Historical Categories in Benjamin's Thought. In Heller-Roazen, D. (Szerk.), *Potentialities: Collected Essays in Philosophy* (pp. 48–61). Stanford University Press. <https://doi.org/10.1515/9780804764070-005>
- Althusser, L. (1996 [1970]). Ideológia és ideologikus államapparátusok. In Odorics, F. (Szerk.), *Testes könyv I.* (pp. 373–412). Ictus – Jate.
- Augustinus, A. (1987 [400]). *Vallomások*. Gondolat.
- Barthes, R. (1998 [1953]). A szöveg öröme. In *A szöveg öröme* (pp. 75–116). Osiris.
- Benjamin, W. (2001 [1916]). A nyelvről általában és az ember nyelvéről. In „A szírének hallgatása” (pp. 7–22). Osiris.
- Benjamin, W. (2001[1923]). A műfordító feladata. In „A szírének hallgatása” (pp. 71–83). Osiris.
- Dodds, E. R. (2002 [1951]). *A görögség és az irracionalitás*. Gond-Cura–Palatinus.
- Dolar, M. (2025). *Rumors*. Polity Press.
- Etymonline. (n.d.). Barbarous. In *Etymonline.com*. Letöltve: 2026. március 7., <https://www.etymonline.com/word/barbarous>
- Fenves, P. (1993). „Chatter”: *Language and History in Kierkegaard*. Stanford University Press.
- Foucault, M. (2019 [1982–1983]). *Discourse & Truth and Parrésia*. University of Chicago Press. <https://doi.org/10.7208/chicago/9780226509631.001.0001>
- Gelley, A. (2001). Idle Talk: Scarcity and Excess in Literary Language. In Salamensky, S. I. (Szerk.), *Talk Talk Talk: The Cultural Life of Everyday Conversation*. Routledge.
- Hanssen, B. (2004). Language and mimesis in Walter Benjamin's work. In Ferris, D. S. (Szerk.), *The Cambridge Companion to Walter Benjamin*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/ccolo521793297.004>
- Hegel, G. W. F. (1968 [1817]). *A filozófiai tudományok enciklopédiájának alapvonalai III. A szellem filozófiája*. Akadémiai.
- Heidegger, M. (2007 [1927]). *Lét és idő*. Osiris.
- Horkheimer, M., & Adorno, T. W. (2011 [1944]). *A felvilágosodás dialektikája*. Atlantisz.
- Kierkegaard, S. (2015 [1846]). *A jelenkor kritikája*. L'Harmattan.

Lacan, J. (2007 [1953/1966]). The Function and Field of Speech and Language in Psychoanalysis. In *Écrits* (pp. 197–268). W. W. Norton & Company.

McCormick, S. (2020). *The Chattering Mind: A Conceptual History of Everyday Talk*. The University of Chicago Press. <https://doi.org/10.7208/chicago/9780226677804.001.0001>

Novalis. (2001 [1799–1800]). Monológ. *Vulgo*, 3(1), 130.

Polányi, K. (1984 [1977]). *Kereskedelem, piacok és pénz az ókori Görögországban*. Gondolat.

Peeters, W. (2019). *Recht auf Geschwätz, Geltung und Darstellung von Rede in der Moderne (Literatur und Recht)*. Wilhelm Fink Verlag, Brill Deutschland. <https://doi.org/10.30965/9783846753606>

Platón. (1998 [i. e. 390–385]). *Gorgiasz*. Atlantisz.

Platón. (2001 [i. e. 369–365]). *Theaitétosz*. Atlantisz.

Platón. (2003 [i. e. 390–380]). Nagyobbik Hippiász. In *Nagyobbik Hippiász, Kisebbik Hippiász, Lakhész, Lüsizsz*. Atlantisz.

Platón. (2005 [i. e. 380–370]). *Phaidrosz*. Atlantisz.

Platón. (2006 [i. e. 360–355]). *A szofista*. Atlantisz.

Rancière, J. (2014 [2005]). *Hatred of Democracy*. Verso.

Sontag, S. (1971 [1967]). A csönd esztétikája. In *A pusztulás képei* (pp. 5–43). Európa.

Szvetelszky, Zs. (2010). *A pletyka pszichológiája*. A PTE Pszichológia Doktori Iskolába leadott kézirat.

Schweighauser, P. (2013). The Persistence of Information Theory. In Arnold, D. (Szerk.), *Traditions of Systems Theory*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203753026>

Weller, S. (2003). Nothing to be said. *Angelaki*, 8(1), 91–108. <https://doi.org/10.1080/09697250301207>

FORDÍTÁSOK

Marxizmus Polányi után¹

Michael Burawoy

DOI: <https://doi.org/10.64718/ciklus/2026-02-07>

A tanulmány a marxizmust nem zárt eszmerendszerként, hanem a kapitalizmus változásaival együtt alakuló élő hagyományként értelmezi. Polányi Károly elméletét továbbgondolva a piacosítás három hullámát különíti el, amelyek középpontjában egymást követően a munka, a pénz és a természet áruvá tétele áll. E hullámok különböző ellenmozgásokat és a marxizmus különböző formáit hívtak életre: a klasszikus marxizmust, a szovjet, nyugati és harmadik világbeli marxizmust, végül pedig a szociológiai marxizmust. Az utóbbi az állam és a gazdaság helyett a civil társadalom kollektív önszerveződésére, a reális utópiákra és a piac globális pusztító hatásaival szembeni alulról építkező kezdeményezésekre összpontosít. A tanulmány szerint az ökológiai válságra és a tudás áruvá tételére az adekvát társadalmi önvédelem egy olyan globális marxizmus, amely a piacot és az államot a társadalom demokratikus önszabályozásának rendeli alá.

Kulcsszavak: Polányi Károly, piacosítás, kettős mozgás, marxizmus

Marxism after Polanyi

The study interprets Marxism not as a closed system of ideas, but as a living tradition that evolves alongside changes in capitalism. Building on Karl Polányi's theory, it distinguishes three waves of marketization, centered successively on the commodification of labor, money, and nature. These waves have given rise to various counter-movements and different forms of Marxism: classical Marxism, Soviet, Western, and Third World Marxism, and finally, sociological Marxism. The latter focuses on the collective self-organization of civil society, real utopias, and grassroots initiatives against the global destructive effects of the market, rather than on the state and the economy. According to the study, an adequate form of social self-defense against the ecological crisis and the commodification of knowledge is a form of global Marxism that subordinates the market and the state to the democratic self-regulation of society.

Keywords: Karl Polányi, marketization, double movement, Marxism

¹ A fordítás alapjául szolgáló mű: Burawoy, M. (2013). *Marxism after Polanyi*. In Williams, M. & Satgar, V. (Szerk.), *Marxisms in the 21st Century. Crisis, Critique and Struggle* (pp. 34-52). Wits University Press. (Az absztrakt a fordító munkája.)

Mit kezdjünk a marxizmussal? A többség számára egyszerű a válasz: temessük el! A társadalomtudomány főárama már régen búcsút vett tőle. Talcott Parsons (1967, p. 135) a marxizmust olyan elméletként vetette el, amelynek jelentősége teljes egészében a 19. századra korlátozódik: szerinte nem más, mint a 19. századi utilitarizmus egyik változata, amely a 20. század számára már semmiféle relevanciával nem bír. Ironikus módon Parsons 1968-ban vetette papírra e gondolatait, éppen akkor, amikor világszerte nagyszabású reneszánszát élte a marxista gondolkodás, elutasítva a szovjet marxizmust mint uralkodó ideológiát és visszakövetelve a marxizmus demokratikus, a jövő társadalmi formáit a jelenben megelőlegező – prefiguratív – örökségét. Az újjáéledés nem tartott sokáig: a forradalmi reményeket előbb az elnyomás és a diktatúrák, majd a piaci fundamentalizmus hiúsították meg. A szovjet rendszer 1991-es végső összeomlásával és az ezzel egyidejű kínai piaci átmenettel a sírásók végleg halottnak nyilvánították a marxizmust, és világszerte megkondultak a lélekharangok.

Aki kitart, dogmatikusnak és anakronisztikusnak látszik e marxizmusellenes eufória közepette. A marxisták olykor valóban ellenségeik kezére játszottak, amikor a valósághoz vajmi kevésbé kapcsolódó írásokban tettek tanúbizonyságot vallásos buzgalmukról, és abban az érintetlenül tiszta formájában védelmezték a marxizmust, amely Karl Marx és Friedrich Engels szent irataiban nyilatkozott meg. A Marxot és Engelst követő tanítványok – Lenin, Plehanov, Trockij, Buharin, Luxemburg, Kautsky, Lukács, Gramsci, Fanon, Amin és Mao – e felfogás szerint csupán az eredeti szövegek biblikus olvasatához fűztek kommentárokat. Napjaink epigonjai Marxot és Engelst nem saját történelmi összefüggéseikbe helyezik, nem esendő emberekként tekintenek rájuk, akiknek gondolkodása magán viselte koruk bélyegét, hanem krisztusi alakokként s ennél fogva az örök igazság forrásaiként. Felfogásuk szerint az alapítók nem tévedhetnek.

Jóval mérsékeltebb a harmadik fajta viszonyulás a marxizmushoz, amely sem eltemetni nem kívánja, sem kinyilatkoztatásként nem kezeli. A társadalomtudományban és más területeken is sokan elsajátították mindazt, amit megmentésre érdemesnek tartottak a marxizmusból: például a kapitalizmus teremtményének elemzését, a kizsákmányolás és az osztályharc fogalmát, az eredeti felhalmozás gondolatát, vagy akár az ideológiáról és az államról alkotott marxista nézeteket. Ezek a neomarxisták és posztmarxisták Marx és a marxizmus gondolatait gyakran más társadalomelméleti szerzők – Max Weber, Émile Durkheim, Michel Foucault, Pierre Bourdieu, Jürgen Habermas, Simone de Beauvoir, Catharine MacKinnon és mások – elképzeléseivel ötvözik. Valójában ez utóbbi gondolkodók maguk is számos marxista fogalmat építettek be elméleteikbe, gyakran konkrét hivatkozás nélkül, miközben esetenként nyíltan ellenségesen viszonyultak a marxizmushoz. A neomarxisták úgy kezelik a marxizmust,

mint egy szupermarketet: leveszik a polcról, ami kedvükre való, és otthagyják, ami nem – a pénztárnál pedig olykor leróják érte tartozásukat, máskor nem. Aggályok nélkül megszabadulnak mindattól, ami nem illik e korhoz.

A negyedik – és e tanulmányban képviselt – megközelítés szerint a marxizmus élő hagyomány, amely minduntalan megújul és újjáépül, miközben változik az általa leírt és átalakítani kívánt világ. Végtevére is a marxizmus egyik alapgondolata, hogy az eszmék – legyen szó tudományról vagy ideológiáról – szükségképpen együtt változnak a társadalommal. Ahogyan tehát a világ egyre differenciáltabbá válik, úgy a marxizmusnak is differenciálódnia kell, tükrözve a különböző társadalmi és gazdasági struktúrákat, valamint történelmi örökségeket. A marxizmus azonban nem éri be azzal, hogy egyszerűen visszatükrözze a világot. Meg akarja változtatni azt; egy ennyire sokféle világ megváltoztatásához viszont ugyanilyen sokrétű elméletre van szükség – olyan elméletre, amely lépést tart a korrallal, és számot vet a helyi sajátosságokkal.

A marxizmus mint folyamatosan alakuló hagyomány

Ha a marxizmus folyamatosan alakuló hagyomány, akkor mi az, ami valamennyi változtatásban közös, és e hagyomány részévé teszi őket? Mitől marxizmus a marxizmus? Mi alkotja maradandó magvát, függetlenül a történelmi korszaktól és a nemzeti közegtől? Mi a közös a marxizmus valamennyi ágában? Ha a marxista hagyományra állandóan terebélyesedő faként gondolunk, a következő kérdéseket tehetjük fel: mik a gyökerei? Mi alkotja törzsét? És miből vannak az ágai?²

A gyökérzet négy fontos állítás mindig változó összefonódása: történelmi materializmus, ahogyan azt Marx *A politikai gazdaságtan bírálatához* írott előszavában (1965 [1859], 6) kifejtette; *A német ideológia* (Marx & Engels, 1960 [1846/1932]) előfeltevései a történelemlről; az emberi természet felfogása az *1844-es gazdasági-filozófiai kéziratokban* (1981 [1844/1932]); valamint elmélet és gyakorlat viszonya, ahogyan az a *Tézisek Feuerbachról* (1960 [1845]) című írásban megjelenik. A marxizmus fájának törzse Marx háromkötetes

² A marxizmusnak természetesen más korszakolásai is születtek, ezek többsége azonban hanyatlástörténetet beszél el. George Lichtheim (1961) például a marxizmus megszületését és felemelkedését, majd az orosz forradalmat követő bukását követi nyomon. Az európai forradalmi fellendülés után író Perry Anderson (1976) a klasszikus marxizmus felemelkedésére összpontosít, amelyet a nyugati marxizmus filozófiába való visszahúzódnása követett, miután elveszítette kapcsolatát forradalmi mozgatórugójával. Leszek Kolakowski (1978) a marxizmus kegyvesztését a Szovjetunió és a nyugati marxizmus felemelkedéséhez köti, végső elfajulását pedig az 1960-as évek diákmozgalmaihoz. Megjegyzendő, hogy mindezek a klasszikus értelmezések a szovjet rendszer összeomlása előtt születtek, amikor annak fennmaradását még magától értetődőnek tekintették.

Tőkéjének kapitalizmuselmélete (1967 [1867], 1968 [1885], 1974 [1885]), amelyet követői az elmúlt másfél évszázad során újra és újra felülvizsgáltak.

Egymás után bontakoznak ki a marxizmus ágai: német marxizmus, orosz–szovjet marxizmus, nyugati marxizmus és harmadik világbeli marxizmus. Van elhalt ág, van, amelyik sorvad, de van olyan is, amelyik virágzik. Mindegyik ág a marxizmus sajátos rekonstrukciójából sarjadt, meghatározott történelmi körülményekre válaszolva. A német marxizmus egyfelől az 1890 és 1920 közötti német szocialista mozgalom reformista tendenciáira, másfelől a kapitalizmus azon képességére reagált, hogy képes elnyelni az általa előidézett válságokat. Az orosz marxizmus a kapitalizmus világméretű egyenlőtlen és kombinált fejlődésének dilemmáiból, valamint a „szocializmus egy országban” körüli küzdelemből nőtt ki. A nyugati marxizmus a szovjet marxizmusra, a fasizmusra és a nyugati forradalmak kudarcára adott válaszként született, a harmadik világbeli marxizmus pedig az alulfejlettség dilemmáival, valamint a gyarmati és posztkoloniális küzdelmekkel néz szembe.

A családfát szemügyre véve láthatjuk, hogy a marxizmus kezdetben kisebb léptékű vállalkozás volt, amely ugyanakkor valóban összekötötte az embereket országhatárokon át – gondoljunk csak az Első Internacionáléra. Ahogy a klasszikus marxizmus egyre szélesebb társadalmi támogatottságra tett szert, mindenhol összefonódott az adott ország politikai életével – az orosz-, német-, franciaorszáigival stb. –, majd ezekből kiindulva regionális tömbökké terjeszkedett: így lett szovjet, nyugati és harmadik világbeli marxizmus. Milyen mérleget vonhatunk a marxizmusról ma? Amellett fogok érvelni, hogy jóllehet társadalmi bázisa összezsugorodott, a marxizmus többé nem szorítkozhat a helyi, nemzeti vagy regionális problémák megválaszolására. Globális, tehát a bolygó egészét érintő kérdésekkel kell foglalkoznia a marxizmusnak. Úgy gondolom, a marxizmus globális léptékű megújításához meg kell vizsgálnunk anyagi alapját, még hozzá a piac nézőpontjából. Nem a piac földrajzi kiterjedéséből kell azonban kiindulnunk – hiszen mindig is voltak globális és lokális piacok –, és nem is a törtető neoliberalizmusból – hiszen a piacok mindig terjeszkedés és visszahúzódás periódusain mennek keresztül –, hanem *az áruvá tétel új fajtáiból*.

Röviden összefoglalva: a piacosítás három hulláma söpört végig a világon. Az első a 19. századot fogta át, a második az első világháború után, a harmadik pedig az 1970-es évek közepén kezdődött. Mindegyik hullámhoz a termelés egy-egy meghatározó tényezőjének áruvá tétele kapcsolódik: sorban a munkáé, a pénzé és a természeté. Ez a három „fiktív áru” Polányi Károly (2025 [1944]) szerint, amelyeknek áruvá tétele megsemmisíti használati értéküket. Ha ugyanis a munkát szabályozatlan csereviszonyoknak vetik alá, elveszíti használati értékét: többé nem lehet termelékeny. Ha a pénz kerül szabályozatlan

csere tárgyává, értéke olyannyira ingadozóvá válik, hogy a vállalkozások tönkremennek. Ha pedig a természetet változtatják áruvá, az létfeltételeinket pusztítja el: a levegőt, amelyet belélegzünk, az ivóvizet, a termőföldet és a testet, amelyben élünk. Az áruvá tétel minden egyes hulláma ellenmozgást hív életre, amely a jogok egy-egy sajátos és egyre bővülő körére – egymást követően munkajogokra, szociális jogokra és emberi jogokra – épül, és mind tágabb léptékben szerveződik: előbb helyi, majd nemzeti, végül pedig feltehetően globális szinten. Végezetül minden ellenmozgásnak a marxizmus egy sajátos változata felel meg: a gazdasági utópia előrevetítésére épülő klasszikus marxizmus; az állami szabályozáson alapuló szovjet, nyugati és harmadik világbeli marxizmus; végül pedig a terjeszkedő és önszabályozó civil társadalomra épülő szociológiai marxizmus.

A marxizmus korszakolása összekapcsolható a kapitalizmus korszakolásával, magukat a korszakokat azonban folyamatosan újraalkotjuk az alakuló jelen történeteként – olyan történelemként, amely a jelent egyszerre a múlttól különbözőként és annak folytatásaként teszi érthetővé. Marx (1967 [1867], 1968 [1885], 1974 [1885]) a kapitalizmust egyetlen korszaknak tartotta, Lenin (1981 [1917]) két korszakát különböztette meg, Ernest Mandel (1975) pedig hármat. Mi ugyancsak három korszakot látunk, ám felosztásunk nem a termelésen, hanem napjaink legmeghatározóbb tapasztalatán, a piacon alapul. Ily módon valóban szakítok azzal a hagyományos marxista állítással, amely szerint a kapitalizmussal szembeni ellenállás alapját a termelés teremti meg. Ez a tétel többé nem tartható: részben azért, mert a termelés a kapitalizmusba való beleegyezés megszervezésének fontos színtere, részben pedig azért, mert a globális munkaerő-főlőleg növekedésével maga a kizsákmányolás is egyre kevesebbek áhított kívánsága. A kizsákmányolás továbbra is központi szerepet játszik a felhalmozás dinamikájában, az alávetett népességek tapasztalatában azonban nem feltétlenül foglal el hasonlóan központi helyet. A marxi elemzésben a piac tapasztalata „árufetisizmusként” jelenik meg: a termelés rejtett műhelyét eltakaró lepelként. A piac azonban ennél jóval több, hiszen az emberi létezés számos dimenzióját alakítja.

Polányi elméletének rekonstrukciója

Amikor a piacot az emberi létezés egyik alapvető tartópilléréként kezelem, Polányi kapitalizmuselméletére és kapitalizmustörténetére támaszkodom. Polányi 1944-ben megjelent *A nagy átalakulás* (2025 [1944]) című műve a piac 18. század végétől a nagy gazdasági világválságig tartó felemelkedésének politikai és társadalmi következményeit vizsgálja. Érvelése szerint a piac olyan pusztító következményekkel járt, hogy a társadalom

védelmében ellenmozgást hívott életre. Ez az ellenmozgás azonban bizonyos esetekben éppoly pusztítónak bizonyult, mint a piac, amelyet megpróbált kordában tartani; így volt a New Deallel és a szociáldemokráciával, a fasizmussal és a sztálinizmussal is. Polányi végül arra a következtetésre jutott, hogy a piaci fundamentalizmus következményei olyan súlyosak voltak, hogy az emberiség soha többé nem fog kísérletezni vele. Tévedett: az 1970-es években a piaci fundamentalizmus ismét lesújtott bolygónkra, veszélybe sodorva az emberi létezést és közösségeket semmisítve meg.

Polányi megalapozatlan derűlátása abból fakad, hogy nem veszi kellően komolyan a kapitalizmus logikáját. Miközben elfogadja Marx elidegenedésről szóló korai írásainak gondolatmenetét, elutasítja történelemelméletét – akár a termelési módok egymásutánjaként, akár a tőkés verseny önpusztító dinamikájaként, akár az osztályharc kiéleződéseként értelmezzük azt. A történelmi törvények eszméjével együtt azonban Polányi a tőke logikáját is elveti, különösen azt, hogy a tőke belső ellentmondásainak leküzdésére irányuló stratégiaként újra és újra a piaci fundamentalizmushoz folyamodik. Ezen a ponton lép be az érvelésbe David Harvey (2003, 2005), aki a „neoliberalizmust” a tőke ideológiai offenzívájaként értelmezi a munkásosztály második világháború utáni vívmányaival szemben.³

A piaci fundamentalizmus jelenkori hulláma nyomán megkérdőjeleződik Polányi homogenizáló kapitalizmustörténete, amely a piacosítás egyetlen hullámát és az arra válaszul kibontakozó egyetlen ellenmozgást ábrázolja – ez a folyamat a „nagy átalakulás”. Polányi kifejezetten Anglia történetére összpontosítva részletesen bemutatja, miként védte meg a Speenhamland-rendszer a munkát az áruvá tételtől egészen az 1834-es új szegénytörvény elfogadásáig, amely megszüntette a dologházakon kívüli segélyezést. Az 1834-es év ily módon a tiszta munkaerőpiac létrejöttét jelölte. Ez a 19. század folyamán az áruvá tétellel szembeálló mozgalmak egész sorát hívta életre: az 1848-as chartista mozgalomtól, amely választójogot követelt a munkásoknak, a munkaidő hosszának korlátozásáért küzdő gyári reformmozgalmon és a szakszervezetek fejlődését előmozdító egyesülési törvények eltörlésén át egészen a munkanélküli-biztosítás és a minimálbér követeléséig. Polányi érvelése szerint e küzdelmek középpontjában nem a kizsákmányolás állt, hanem a munka megvédelmezése annak áruvá tételével szemben. A társadalom visszavágott a piacnak.

Polányi történeti elbeszélésében a munka áruvá tétele csupán része volt annak a hosszan tartó felemelkedésnek, amely a 18. század végétől az első világháborún át egészen a nagy gazdasági világválságig folytatódott. A pénz áruvá tétele – amelyet

³ Harvey a piacosítás hullámát a kissemmizés általi felhalmozással azonosítja. Ez az áruvá tétel szükségszerű velejárója, amelyet Marx kizárólag a kapitalizmus előtörténetének részeként értelmezett, és eredeti felhalmozásnak nevezett.

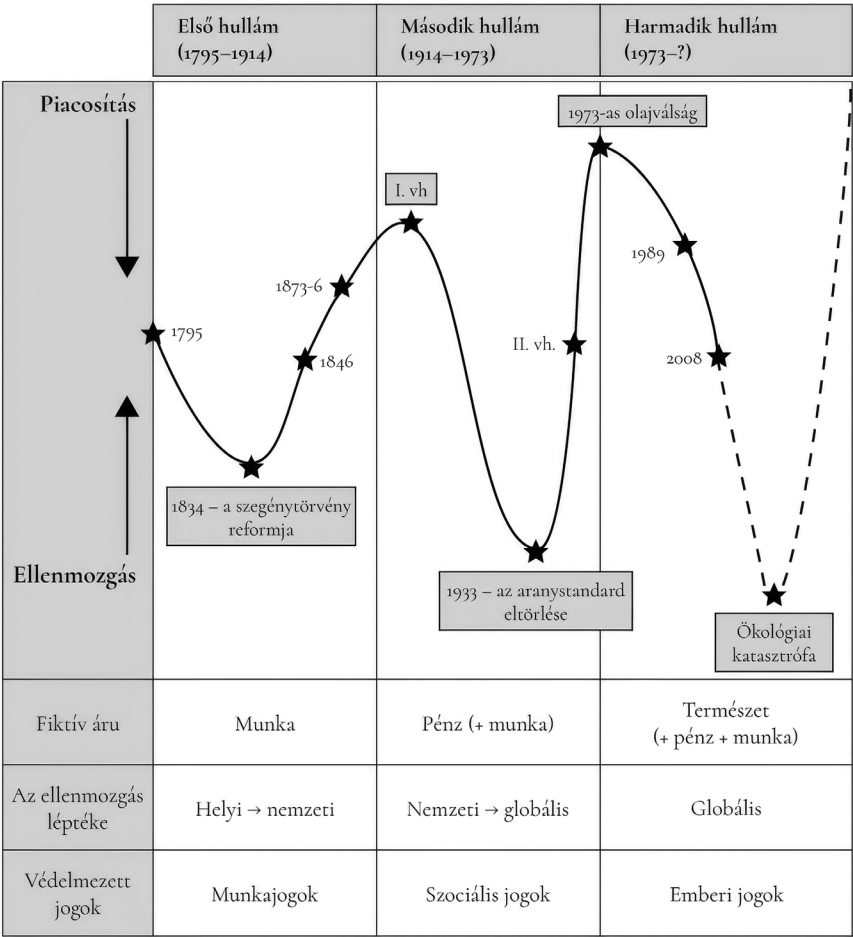
az árfolyamok aranystandardhoz kötött szabályozása biztosított – elősegítette, hogy a piac a nemzetközi kereskedelem területére is kiterjedjen. A szabályozatlan globális kereskedelmi piac megnyitása – amelyen a nemzeti valuták értéke ingadozott – annyira destabilizálta az egyes nemzeti gazdaságokat, hogy az államok egymás után felhagytak az aranystandardon alapuló valutarendszerrel és protekcionista intézkedéseket vezettek be. A protekcionista rendszerek Ausztriában, Olasz- és Németországban a fasizmus, az Egyesült Államokban a New Deal, a Szovjetunióban a kollektivizálással és központi tervezéssel összekapcsolódó sztálinizmus, a skandináv országokban pedig a szociáldemokrácia formáját öltötték. Polányi szemében az áruvá tétel felfelé ívelő szakasza végül olyan ellenmozgásnak adta át a helyét, amely egyfelől elvezethetett a társadalom kollektív önszabályozásán alapuló szocializmushoz, másfelől azonban éppilyen valószínűséggel torkolthatott fasizmusba és a szabadság korlátozásába.

Polányi jövőre vonatkozó tévedése a múltértelmezését is megkérdőjelezi. Gondolmenetének újbóli vizsgálata azt mutatja, hogy a piacosítás nem egyetlen, töretlenül felfelé ívelő pályát követett, hanem legalább három hullámban ment végbe (lásd az 1. ábrát). Az első hullám a Speenhamland-rendszertől az első világháborúig tartott, és elsősorban a munka áruvá tétele, majd az ezzel szembeni védelem határozta meg; a második hullám pedig az első világháborútól az 1970-es évek közepéig ívelt. Ez utóbbi a pénz áruvá tételével – és a munka újbóli áruvá tételével – vette kezdetét, majd a nemzetgazdaságok szabályozását megvalósító ellenmozgáshoz vezetett. A sokak által neoliberalizmusként ismert harmadik hullám az 1973-as olajválsággal kezdődött. E hullámot a munka és a pénz ismételt áruvá tétele, valamint a természet áruvá tételének megindulása jellemzi. Még ma is a piacosítás e harmadik hullámának felfelé ívelő szakaszában élünk. Ennek során megtapasztalhattuk a Globális Dél válságba jutott gazdaságainak strukturális kiigazítását, valamint a posztszovjet rendszerben, illetve kelet- és közép-európai szatellitállamaiban bevezetett sokkterápiát. Az államilag szabályozott gazdaságok egymást követő kudarcai újabb lendületet adtak a piacba vetett, mindinkább uralkodó hitnek. Az 1990-es években Ázsián és Latin-Amerikán végigsöprő, majd a 2008-as pénzügyi válságban tetőző válságsorozat pedig megszilárdította a fináncnöke hatalmát.⁴

A harmadik korszak sajátossága azonban abban áll, hogy a kapitalizmus terjeszkedése környezetpusztuláshoz vezetett, és ökológiai katasztrófa felé sodor bennünket. Legyen szó az éghajlatváltozásról, mérgező hulladékok lerakásáról, a víz, a levegő és a föld privatizációjáról vagy az emberi szervekkel folytatott kereskedelemről, a természet áruvá

⁴ Naomi Klein (2007) nagyszabású panorámaképet nyújt arról, miként képes a kapitalizmus az eredeti felhalmozás folyamatainak keresztül kihasználni az általa előidézett válságokat.

tétele központi szerepet játszik a kapitalizmus küszöbön álló válságában. A harmadik korszak ellenmozgásának korlátoznia kell majd a kapitalizmus azon tendenciáját, hogy elpusztítsa az emberi létezés alapjait. Ehhez a piacok korlátozására és szabályozására, valamint a termelési eszközök társadalmasítására lesz szükség – ez utóbbi pedig éppúgy összeegyeztethető lehet a szabadságjogok kiterjesztésével, mint azok beszűkítésével.

1. ábra: A piacosítás három hulláma

Polányi egyetlen nagy átalakulása – a felemelkedő piacosítástól az ellenmozgásig tartó folyamat – átadja helyét a piacosítás három hullámának, amelyek mindegyikéhez valóságos vagy elképzelt ellenmozgás tartozik. Minden hullámot egy-egy meghatározó fiktív áru jellemez. A piacosítás egymást követő hullámai nemcsak újabb fiktív árukat vonnak be az áruviszonyok körébe, hanem új módokon teszik ismét áruvá, amit korábban már áruvá tettek. A munkát például az egymást követő hullámok során előbb áruvá teszik, majd kivonják az áruviszonyok alól, végül pedig ismét áruvá teszik. A három hullámra ezért nem egymástól elkülönült és zárt szakaszokként kell gondolnunk, hanem egyfajta dialektikus előrehaladásként – vagy talán helyesebben: dialektikus visszafejlődésként.

E hullámok ritmusa és meg tapasztalásuk módja a világ különböző részein eltérően alakult. Maga Polányi is felismerte, hogy a piacosítás 19. századi első hulláma különösen pusztító következményekkel járt a gyarmatokon, ahol szerinte nem létezett olyan erő, amely képes lett volna ellenállni az őshonos társadalmak megsemmisítésének. Ahogyan eltúlozta az angol munkásosztály 19. századi pusztulását, úgy a dél-afrikai őshonos közösségek felszámolásának mértékét is túlbecsülte.⁵ Ma már tudjuk, hogy a gyarmatosítás valójában *korlátozta* a földtől való megfosztást, hogy ezzel megteremtse a közvetett uralom alapjait és pedig az ipar számára szükséges munkaerő-tartalékokat. Mindazonáltal a gyarmatosítás vizsgálata során Polányi felveti azt a kérdést, hogy a piacosítás következményei miként változnak az adott társadalomnak a kapitalista világrendben elfoglalt helyzete szerint.

Nem kevésbé fontos a történelmi kontextus. Oroszország és Kína napjainkban az államszocializmus korszakából emelkedik ki – amely maga is a piacosítás második hullámára adott reakció volt –, ezért a piacosítás mindhárom hullámával egyszerre szembeülik: a föld, a munka és a pénz áruvá tétele egyidejűleg megy végbe. Oroszországban a piacosítást – legalábbis a posztszovjet korszak első hét évében – példátlan gazdasági hanyatlás kísérte, míg Kínában példátlan gazdasági növekedéssel járt együtt. Oroszországban a pártállam féktelen lerombolását a piaci fundamentalizmus és az a meggyőződés ösztönözte, hogy a piaci kapitalizmushoz a piacon keresztül vezet az út; Kínában ezzel szemben a piacot pártállam irányítása alatt építették ki. A kínai gazdasági fejlődés elképesztő üteme fényesen igazolja Polányi azon állítását, hogy a piacok működéséhez politikai szervezésre van szükség.

⁵ Polányi szerint a kisémmizés szélsőséges formája – vagyis a társadalmi „kiágyazódás” – vezet a munkásosztály lázadásához. A későbbi történészek, mindenekelőtt E. P. Thompson (2007 [1963]) ezzel szemben úgy vélik, hogy a fokozódó mozgósítás nem a munkásosztály elpusztításából fakadt, hanem a szakképzett kézműves mesterségekben gyökerező hagyomány erejéből – másként fogalmazva: egy már előzetesen kialakult munkásosztály létezéséből.

Röviden: a piacositás mindegyik hullámát a munkaerő, a pénz és a természet árucikké válásának egymást követő megnyilvánulásai jellemzik, amelyekhez különböző léptékű, egyes jogokat védő ellenmozgalmak társulnak. Az egyes hullámok történelmük és a világgazdaságban elfoglalt helyzetük függvényében eltérően érintik az országokat. Sőt, amint a következőkben bemutatom, minden hullám a kapitalizmus meghatározott ellentmondásait, a szocializmus egy sajátos vízióját, valamint a védelmezendő jogok egy bizonyos körét is kifejezi. E történelmi mozgás a marxizmus változatainak egymásutánját hívja életre: a klasszikus marxizmust a szovjet, a nyugati és a harmadik világbeli marxizmus követi, ezek pedig végül átadják helyüket annak, amit szociológiai marxizmusnak nevezek. Vegyük őket sorra.

Első hullám: a klasszikus marxizmus

A piacositás 19. századi első hullámának középpontjában a munka áruvá tétele állt. Először elválasztják a munkát a létfenntartási eszközöktől, ami lehetővé teszi, hogy a munkaerőpiacon adják-vegyék, azután a tőke, amelyek a munkaerő költségének csökkentésére törekszik: ennek stratégiái a munka megfosztása a szakképzettségtől, több családtag foglalkoztatása és az ipari tartaléksereg létrehozása. Mindez a termelésből – mindenekelőtt a gyárakból – kiinduló küzdelmekhez vezetett, olyan munkajogokért, mint a munkanap hosszának korlátozása, védelem a munkanélküliségtől, szakszervezeti szervezés joga, a választójog kiterjesztése, valamint a szövetkezetek és a politikai pártok létrehozása. Az ellenmozgás kezdetben helyi jellegű, majd az országos munkásosztályi szerveződés irányába fejlődik, hogy biztosítsa a munkajogok állami érvényesítését.

Ennek felel meg Marx és Engels klasszikus marxizmusa, valamint a német szocialdemokrácia aranykorának marxizmusa, amelyet Karl Kautsky, Rosa Luxemburg és Eduard Bernstein neve fémjelez. Ez azon az elképzelésen alapul, hogy a kapitalizmus kizsákmányoló rendszer, amely elkerülhetetlenül pusztulásra van ítélve, mivel a termelési viszonyok végül és végérvényesen a termelőerők béklyóivá válnak. A tőkések közötti verseny a társadalom egyik pólusán vagyonfelhalmozáshoz, a másikon pedig nyomorhoz vezet. Ez egyfelől a túltermelési válságok elmélyülését és a termelési eszközök ismétlődő elpusztítását, másfelől ezzel egyidejűleg az osztályharc kiéleződését idézi elő. A klasszikus marxizmus különböző változatai egyaránt úgy tartják, hogy a kapitalizmust saját törvényei önmaga megsemmisítésére ítélik, ezért fogja végül átadni helyét a szocializmusnak.

Luxemburg (2023 [1906]) és Kautsky (1971 [1892]) vitája akörül forgott, hogy pontosan mikor következik be a végső válság, mikor válnak a termelési viszonyok végérvényesen

a termelőerők béklyóivá (ld. még Goode, 1983); Bernstein (1961 [1899]) ezzel szemben úgy vélte, hogy nem lesz végső válság, mivel a kapitalizmus fokozatosan szocializmussá fejlődik. Nézetkülönbségeik ellenére mindannyian osztoztak abban a meggyőződésben, hogy a szocializmus bizonyosan el fog érkezni, hiszen a kapitalizmus pusztulásra van ítélve. Ennek következtében magát a szocializmust jórészt nem vizsgálták. Feltételezésük szerint a szocializmus a tőkés termelési mód önpusztításából, a tőke koncentrációja és a munka kollektivizálódása révén fejlődik ki. Ebben a felfogásban a szocializmus gazdasági utópia és a kapitalizmus tagadása. A klasszikus marxizmus a történelem törvényeire épült: a termelési módok egymásutánjára, a saját pusztulásának magvait elvető kapitalizmus dinamikájára, valamint arra a tételre, hogy minden eddigi történelem az osztályharcok története. E törvényeknek szükségszerűen a szocializmus felé vezetik a kapitalizmust.

A klasszikus marxizmusnak három végzetes hibája volt. Először is tévesnek bizonyult az osztályharcról alkotott elmélete: az osztályharc nem vezet szükségképpen saját kiéleződéséhez; az általa kivívott engedmények révén a munkáosztály inkább a kapitalizmus keretei között szerveződik meg. Másodszor, államelmélete kidolgozatlan maradt: az állam úgy szerveződik meg, hogy a kapitalizmust egyaránt megvédje a tőkésektől és a munkásoktól. Korlátozott, de döntő jelentőségű módon elismeri és a szakszervezeteken, illetve pártokon keresztül érvényre juttatja a munkások anyagi érdekeit, ugyanakkor a tőkések közötti viszonyokat is szabályozza, nehogy a verseny elpusztítsa magát a kapitalizmust. Harmadszor, a klasszikus marxizmusnak jóformán nem is volt elmélete a szocialista átmenetről. Kivéve Bernsteint, aki az átmenetet a képviseleti demokrácia elkerülhetetlen kiterjedésén alapuló evolúciós folyamatként fogta fel. Ezzel azonban összekeverte a versenykapitalizmus végét általában a kapitalizmus végével, és nem ismerte fel, hogy a szervezett kapitalizmus létrehozásával az állam egyszerre képes megfékezni a piac pusztító hatásait és az osztályharc elmélyülését. A klasszikus marxisták felismerték a szervezett kapitalizmus jeleit, de tévesen szocializmusnak hitték őket. Valójában a szervezett kapitalizmus teremtette meg a marxizmus második hullámának alapjait.

Második hullám: a szovjet, a nyugati és a harmadik világbeli marxizmus

Polányi elbeszélése szerint a piacositás az első világháború után – részben a szocialista mozgalmakra adott válaszként – új lendületet vett. Ekkor azonban már nem csupán a munkára terjedt ki, hanem a nemzetközi kereskedelemre és annak szabályozására is az aranystandardhoz kötött valuták révén. Az állandóan ingadozó árfolyamok, amelyek Németországban elszabadult inflációval, az Egyesült Államokban pedig a nagy tözs-

dekrachhal kapcsolódtak össze, arra készítették az országokat, hogy megvédjék nemzeti valutájukat és feladják az aranystandardot. Az ellenmozgás ezért ekkor a nemzetgazdaságok állami szabályozásának formáját öltötte. Németországban és Olaszországban fasizmusként, Skandináviában szociáldemokráciaként, az Egyesült Államokban pedig New Dealként jelent meg. A polgárháború után, az új gazdaságpolitika (NEP⁶) bevezetésével a Szovjetunió ugyancsak a piacositás útjára lépett, 1928-ban azonban felhagyott ezzel és megindította a mezőgazdaság erőszakos kollektivizálását, valamint a központi tervezést. A piacok világszerte visszaszorultak, a keynesi gazdaságtan hatására pedig az állam szabályozó funkciókat vállalt magára. Ez a folyamat egészen az 1970-es évek közepéig tartott, amikor a piacositás újabb hulláma kezdett kibontakozni.

Míg a piaccal szembeni 19. századi ellenmozgás helyi küzdelmek talaján bontakozott ki, kifejezve a kizsákmányolás és a munka áruvá tételének egybeesését, valamint a munkajogok kiterjesztésének szükségességét, addig a pénz áruvá tételével – a piacositás második hullámának forrásával – szembeni ellenmozgás az országos szintű védelem politikájából eredt. A pénz áruvá tétele, amely konkrét formát a valutaárfolyamok bizonytalanságában öltött, olyan gazdasági káoszt idézett elő, hogy a nemzetgazdaságok visszahúzódtak a nemzetközi gazdaságból. Összehangoltan szabályozták a bankrendszert, amellet jóléti államokat hoztak létre a munkásság szociális jogainak kiterjesztésére. Ezek a gyermekneveléshez, a betegséghez, az időskorhoz és a munkahely elvesztéséhez kapcsolódó ellátásokkal támogatták mindazokat, akik nem tudtak belépni a munkaerőpiacra. Legyen szó fasizmusról, sztálinizmusról vagy szociáldemokráciáról, az új rendszer támogatottságát minden esetben a munkásság számára biztosított szociális jogok alapozták meg. A piacositás második hulláma tehát a tőke és a munka nemzeti szintű védelméhez, valamint a pénz áruvá tételének szabályozásához vezetett.

Ha a marxizmus első hullámát tőke és munka ellentmondása jellemzi, akkor a második hullámot a termelés és a csere szférájának összeütközése határozza meg: a kapitalizmusban a túltermelés tette szükségessé az állami irányítást, míg az államszocializmusban a hiány követelte meg a piacok létrehozását (ld. pl. Baran, 1957; Sweezy, 1946).⁷ A második korszakban a szocializmus fogalma korántsem az első korszakra jellemző utópikus konstrukció volt, hanem nagyon is valóságos rendszer, amely a nemzetgazdaság tervezésén és a szociális jogok védelmén alapult.

A marxizmusnak immár nem egy elképzelt szocializmust kellett előrevetítenie, amely a kapitalizmus feltételezett összeomlását követné, hanem a létező szocializmust kellett

⁶ Novaja Ekonomiceszkaja Polityika [A ford.].

⁷ Az államszocialista gazdaság ellentmondásairól lásd két nem marxista szerző, Kornai János (1993) és Alec Nove (1983) munkáját.

megmagyaráznia és legitimálnia. Olyan ideológiává vált, amely az osztályuralom egy új formáját, a pártelit – más néven a nomenklatura – osztályuralmát igazolta. A küszöbön álló kommunista átalakulás ígérete és a kapitalizmus kritikája a kommunista pártok mozgósító jelszavává vált szinte a világon. Ez a szovjet marxizmus elveszítette dinamikus tudományos jellegének minden látszatát, és dogmává, a marxizmus elfajult ágává merevedett.

Mindez ellenhatást váltott ki a marxista táboron belül, amely nyugati marxizmus néven vált ismertté. Ez az irányzat egyszerre vonta kétségbe a Szovjetunió szocialista jellegét és próbált számot vetni a nyugati forradalom kudarcával: azzal a kérdéssel, hogy a munkásosztály miért integrálódott a kapitalizmusba ahelyett, hogy megdöntötte volna. Egyfelől Lukács és a frankfurti iskola írásai tartoznak ide, amelyek a kapitalizmus misztifikáló hatalmát hangsúlyozzák; másfelől Antonio Gramsci munkássága, aki azt vizsgálja, hogy a fejlett kapitalizmus és az azt kísérő civil társadalom miként szervezi meg a munkásosztály beleegyezését a szociális jogok – köztük bizonyos munkajogok – kiterjesztésével (ld. pl. Gramsci, 1971 [1929–1935]; Horkheimer & Adorno, 1990 [1944]; Lukács, 1971 [1923]; Marcuse, 1955, 1958, 1990 [1964]). A nyugati marxizmus az 1960-as és 1970-es évek társadalmi mozgalmával együtt a marxizmus megújulását ösztönözte. Ez a megújulás arra keresett magyarázatot, hogy a kapitalizmus miként őrizheti meg tartósságát és alkalmazkodóképességét az általa előidézett válságokkal és küzdelmekkel szemben.⁸

A harmadik világbeli marxizmus alkotja a második hullám marxizmusának harmadik mellékágát. Ez az irány azt vizsgálja, hogy az imperializmus miként termeli újra az alulfejlettséget; sürgeti a világkapitalizmusból való kiválást, és ismét az államszocializmus autark formáit javasolja. Kínától eltekintve Kuba testesíti meg a harmadik világbeli marxizmus e változatát, és a dependenciainskola teoretikusai – például André Gunder Frank (1966) és Amin (1974) – is ebből a pozícióból írták műveiket. Kimagasló jelentőségű szerző az afrikai kontextusban Fanon (1985 [1961]), aki a függőségi viszonyokból kiindulva az antikolonialista küzdelemen belüli osztályerőviszonyokat elemzi. Fanon tartott a nemzetközi kapitalizmuson élősködő „nemzeti burzsoázia” felemelkedésétől, amely saját hatalmának kiépítésére törekedett, bizonytalanságát pedig hivalkodó fogyasztással ellensúlyozza. Ezért az ellenzéki értelmiség és a forradalmi parasztság egyesüléséből létrejövő felszabadító küzdelem lehetőségét vizsgálta. Fanon szerint a részvételi demokratikus szocializmusért folytatott ilyen küzdelem jelenti Afrika egyetlen reményét.

Az apartheid idején Dél-Afrika létrehozta a második hullám marxizmusának saját gazdag és jellegzetes változatát, amely a szovjet, a nyugati és a harmadik világbeli marxiz-

⁸ Itt a művek tágabb körére utalok, amelybe Louis Althusser (1969, 1971), Ralph Miliband (1969), Nicos Poulantzas (1973) és William Appleman Williams (1961) munkái is beletartoznak.

mus metszéspontjában helyezkedett el. Egyfelől a Dél-afrikai Kommunista Párt a Szovjetunió Kommunista Pártjának (SZKP) befolyása alatt állt és követte annak fordulatait, miközben a helyi viszonyokra is reagált, kidolgozva a belső kolonializmus és a „sajátos típusú kolonializmus” fogalmát. Jack és Ray Simons (1969) így írta meg Dél-Afrika első nagy marxista történeti munkáját, bemutatva, miként fonódott össze osztály és rassz a dél-afrikai munkásosztály kialakulása során. Harold Wolpe (1972) a marxista elemzés ettől jelentősen eltérő hagyományát alapozta meg. Az 1970-es évek francia strukturalizmusára támaszkodva a rassz fogalmát problematizálta azáltal, hogy azt a prekapitalista és kapitalista termelési módok összefüggéseibe ágyazta. Ebből újfajta marxista történetírás bontakozott ki, olyan szerzők műveiben, mint Colin Bundy, Martin Legassick, Duncan Innes, David Kaplan, Rob Davies, Dan O'Meara és Mike Morris. Ez az irányzat az apartheid állam sajátosságaira, valamint a tőkésosztályhoz fűződő viszonyára összpontosított. Ezzel egyidejűleg más kutatók – például az E. P. Thompson hagyományát követő Charles van Onselen és a Harry Braverman nyomdokain járó Edward Webster – rendkívül eredeti munkákban vizsgálták a munkásosztály kialakulását, belülről tanulmányozva annak közösségeit és munkafolyamatait. A második hullám marxizmusának e hagyománya az új Dél-Afrikában elhalt, és átadta helyét a harmadik hullám marxizmusának, amely az apartheid utáni rend kritikájára irányul és felkarolja az e kritikának hangot adó társadalmi mozgalmakat. A kötet⁹ tanulmányai a marxizmus e legújabb hullámát példázzák.

Harmadik hullám: a szociológiai marxizmus

A marxizmus második hulláma arra törekedett, hogy államilag szabályozott gazdaság révén a földi valóságban építse fel a szocializmust. Ennek változatai a szociáldemokráciától a szovjet tervező modellen és a különféle afrikai szocializmusokon át a jugoszláv öngazgató gazdaságig terjedtek. Amennyiben nem utasították el a piacokat, a szocialista projekt kiegészítő eszközének tekintették őket. Johanna Bockman (2011) érvelése szerint a neoklasszikus közgazdaságtan korai törekvései éppen arra irányultak, hogy a piacokat a szocialista projekt szolgálatába állítsák. Ez jelenthette a piacok alkalmazását az állami tervezés árképzési problémáinak megoldására vagy az öngazgató gazdaság megszervezésére. A neoklasszikus közgazdaságtan kapitalizmus szolgálatába állítása

⁹ *A Marxisms in the 21st Century. Crisis, Critique and Struggle* kötet, melyben e tanulmány eredetileg megjelent, olyan tanulmányokat fog össze, melyek alulról építkező marxista kezdeményezések köré szerveződnek dél-afrikai fókusszal [A ford.].

újabb fejlemény, amely a piacosítás harmadik hullámának sajátossága, és ismét felveti a kérdést, hogy mit jelent a szocializmus.

Ha a klasszikus marxizmus a tőkés termelési mód önpusztítását feltételezte, amelyet egy közelebből nem vizsgált utópikus kommunizmus követett volna, a szovjet marxizmus pedig a létező államszocializmust képviselő állami ideológiaként működött, akkor a marxizmus harmadik hulláma már nem a gazdaságra vagy az államra, hanem a civil társadalomra összpontosít. Ebben Gramsci második hullámhoz tartozó marxizmusára építünk, aki elsőként állította középpontba a civil társadalom jelentőségét mint az államtól és a gazdaságtól elkülönülő, ugyanakkor mindkettőhöz kapcsolódó intézményi teret. Ahogyan Lenin írásai átíveltek a marxizmus első és második hullámán, ugyanez mondható el Gramsciról is – ebben rejlik maradó jelentősége. Gramsci számos, a szovjet marxizmussal szemben megfogalmazott tétele előrevetíti a harmadik hullám társadalomközpontú marxizmusát. Az állam és a civil társadalom viszonyára irányuló gramscianus megközelítés azonban túlságosan szűk: ki kell egészítenünk Polányinak a piac és a társadalom viszonyára összpontosító elemzésével.¹⁰

Gramscival, Polányival és Fanonnal ellentétben a harmadik hullám marxizmusa a civil társadalmat nemcsak nemzeti keretek között gondolja el, hanem globálisan: olyan civil társadalomként, amely megvédelmezi az emberiséget az egyre súlyosbodó és egyre inkább globális léptékű ökológiai katasztrófáktól. A természet áruvá tétele – akár a víz, akár a föld, akár a levegő privatizációjának formájában megy végbe – az egész bolygót válságba sodorja. Kétségtelen, hogy rövid távon egyesek több eszközzel rendelkeznek majd ahhoz, hogy túléljék a földrengéseket, hurrikánokat és árvizeket, mint mások, végül azonban mindannyian szenvedni fogunk. Ennek előképei a Csernobilhoz hasonló katasztrófák és az éghajlatváltozás küszöbön álló kataklizmája. Mindez az emberi létezés alapjait védő emberi jogokra épülő globális megoldásokat követel, amelyek elkerülhetetlenné teszik a profit hajszolása közben a környezetet szisztematikusan pusztító tőkés termelési mód felszámolását.

A piacosítás harmadik hullámában a természet áruvá tétele jelenti ugyan az emberiségget fenyegető új veszélyt, de együtt jár a munka ismételt áruvá tételével is. Ez mindenütt megmutatkozik az informalizálódás, a „flexploitationnek” nevezett rugalmas kizsákmányolás és a prekarizálódás terjedésében. Emellett a pénz áruvá tételének új formái is megjelennek, amint azt az 1990-es évek pénzügyi válságaiban, majd ezek betetőzéseként a 2008-as pénzügyi válságban láthattuk. A fináncctőke kimentése nem változtatta meg a pénz áruvá tételének tendenciáját, hanem tovább erősítette azt.

¹⁰ Ezt a komplementer viszonyt korábbi tanulmányomban részletesebben kifejtettem: Burawoy (2003).

Az államszocializmus 1989-es kelet- és közép-európai, majd a Szovjetunió 1991-es összeomlása részben a piacosítás harmadik hullámának következménye volt, ugyanakkor tovább is erősítette ezt a hullámot: új lendületet adott neki, és hiteltelenítette a piacuralom minden alternatíváját. A szovjet tömbön belülről nézve az államszocializmus törekensége és ellentmondásai felnagyították a piaczgazdaság illuzórikus lehetőségeit. Az államszocializmus minduntalan próbálta utolérni a kapitalizmust, ám képtelen volt tartósan dinamikus gazdaságot működtetni, és ez végül a bukásához vezetett. Fennállása során a szovjet rendszer mégis létrehozta az alulról szerveződő demokratikus szocializmus alternatív vízióit: a magyarországi szövetkezeteket, a lengyelországi Szolidaritás mozgalmat és a szovjet peresztrojka idején kibontakozó civil társadalmat. Ez az alulról építkező szocializmus a társadalom kollektív önszerveződésének eszméjén alapult.

A piacosítás harmadik hullámának szocializmusa nem a múlttal való katasztrofikus szakításból születik meg, ahogyan azt a klasszikus marxizmus feltételezte, és nem is az állam által felülről létrehozott szocializmus formájában, hanem a civil társadalom molekuláris átalakulása révén. E folyamat során épülnek ki azok a képződmények, amelyeket Erik Wright (2010) reális utópiáknak nevez: az alternatívák megvalósulásai kis léptékben, ilyenek például a szövetkezetek, a részvételi költségvetés vagy az univerzális alapjővedelem, amelyek egyfelől a piac zsarnokságával, másfelől az állami szabályozással szállnak szembe. Ennek a szociológiai marxizmusnak az a feladata, hogy elméletileg kibontsa az embrionális formában világszerte fellelhető konkrét utópiákat. Elemzése ezek létfeltételeire, belső ellentmondásaira és ebből következően lehetséges elterjedésükre összpontosít. A szociológiai marxizmus ily módon életben tartja a kapitalizmus alternatívájának eszméjét: egy olyan alternatíváét, amely nem számolja fel a piacokat és az államokat, hanem alárendeli őket a társadalom kollektív önszerveződésének.

	Első hullám (1795–1914)	Második hullám (1914–1973)	Harmadik hullám (1973–?)
Ellentmondás	Tőke-munka	Termelés-csere	Termelés-környezet
Szocializmus	Utópikus	Állami	Társadalmi
Marxizmus	Klasszikus	Szovjet-nyugati- harmadik világbeli	Szociológiai-globális
Viták	A kapitalizmus dina- mikája	Állami szabályozás	Reális utópiák
Módszertan	Az elmélet vezérli a gyakorlatot	A gyakorlat vezérli az elméletet → az elmélet anatómiája	Elmélet és gyakorlat anatómiája
Univerzalizmus	Lineáris	Kikényszerített	Alulról építkező

1. táblázat: A marxizmus három hulláma

A marxizmus egyes hullámai által alkalmazott módszertan elmélet és gyakorlat eltérő viszonyaira épül. A klasszikus marxizmusban az elmélet diktált a gyakorlatnak: az elmélet meghatározta a kapitalizmus elkerülhetetlen összeomlását és a szocializmus fel-emelkedését, így a gyakorlatot csupán annak ismerete befolyásolta, hogy az adott pillanatban hol tartunk ezen a történelmi pályán. A szovjet marxizmusban ezzel szemben a gyakorlat – a nemzet mindenáron biztosítandó fennmaradása – diktált az elméletnek. A marxizmus az uralkodó pártállam alig leplezett ideológiájává vált. A szociológiai marxizmus feladja az elméleti bizonyosságokat és a gyakorlati imperatívuszokat, helyettük pedig elmélet és gyakorlat egyensúlyának, illetve párbeszédének megteremtésére törekszik. Nem csupán arról van szó, hogy miután megértettük a világot, meg is változtassuk, hanem arról is, hogy azért változtassuk meg, hogy jobban megérthessük. Olyan reális utópiákat keresünk, amelyek mozgósíthatják a kollektív képzelőerőt, ugyanakkor kritikai vizsgálatnak is alávetjük őket, hogy feltárjuk, általánosíthatók-e vagy sem (ld. Burawoy & Wright, 2002).

Míg a klasszikus marxizmus a történelem hibás törvényeire alapozott egyetemességet kínált, a szovjet marxizmus pedig egyetlen diktatórikus rendszerre épülő egyetemeséget, addig a szociológiai marxizmus semmiféle garanciával nem szolgál. Mindössze

a szakadatlan keresést és rekonstrukciót kínálja: mindig kontingens egyetemességet, amelyet az absztrakt segítségével a konkrétból hozunk létre (ld. Hall, 1986).

Egy globális marxizmus felé

A szociológiai marxizmus egyesek szerint oximoron. Végére is a klasszikus marxizmus burzsoá ideológiaként vetette el a szociológiát; és ha a nyugati marxizmus merített is belőle – különösen Weber és Sigmund Freud munkásságából –, nem azért tette, hogy kitüntetett jelentőséget tulajdonítson a civil társadalom eszméjének. Maga Gramsci is elutasítóan viszonyult a szociológiához, mivel úgy vélte, hogy az kizárólag a spontánnal, ennél fogva pedig a jelentéktelennel foglalkozik.¹¹

Miért van szükség mégis szociológiai marxizmusra, és miért éppen most? Egyszerűen fogalmazva: azért, mert a szociológia piacosítás- és etatizáláskritikája megkérdőjelezhetetlenül hiteles. Forduljunk Weberhez vagy Durkheimhez, Georg Simmelhez vagy Roberto Michelshez, Norbert Eliashoz vagy Parsonshoz, Habermashoz vagy Bourdieu-höz, a gazdasági redukcionizmus és az instrumentális racionalitás kritikája mindenütt központi jelentőségű. Az államot még tekinthetjük a piac lehetséges vagy részleges ellensúlyának, de napjainkra ez a szertefoszlani látszik. Minél inkább a piac uralma alá kerül az állam, annál szükségesebb a független „civil társadalom” védelme. A szociológia problémája azonban – és ugyanezt Gramsciról és Polányiról is elmondhatjuk –, hogy a „civil társadalom” fogalmát országhatárok közé zárta. Ma már transznacionális léptéket kell adnunk ennek az eszmének.

A piacosítás – a munka, a pénz és a természet áruvá tétele – a bolygó minden részét érinti. Senki sem menekülhet a szökőártól, bár egyesek másoknál hatékonyabb gátakat emelhetnek ellene. Első pillantásra globális megoldásra van szükség, mégis óvatosan kell eljárunk, hiszen a megoldások éppannyi kárt okozhatnak, mint a problémák, amelyeket orvosolni kívánnak. Lehetne rosszabb olyan planetáris totalitarizmusnál, amelyet a környezet pusztulásának megakadályozása nevében hoznak létre? Talán jobban járunk, ha a társadalmat középpontba állító nemzeti léptékű megoldásokat kapcsoljuk össze. Itt azonban újabb nehézségekbe ütközünk, mivel a társadalmak rendkívül eltérő állapotban vannak: Dél-Afrikában széthúzó, Kínában törékeny, Oroszországban pedig kocsonyás. Minden országban fel kell

¹¹ Gramsci szociológiai kritikája különösen jól alkalmazható arra, ahogyan Polányi a „társadalmat” *deus ex machinaként* hívja segítségül. Gramsci számára a társadalom, illetve a „civil társadalom” olyasvalami, ami maga is szervez, ugyanakkor meghatározott társadalmi és politikai erők szervező tevékenységének tárgya is.

derítenünk a civil társadalom lövészárkait, és fel kell térképeznünk egyfelől a társadalom és az állam, másfelől a társadalom és a piac viszonyát. Csakis így érthetjük meg jobban a globális összekapcsolódás lehetőségeit. És csakis így tárhatjuk fel a reális utópiák lehetőségeit.

Ha a civil társadalmat globálisnak gondoljuk el, akkor a marxizmusról is globálisan kell gondolkodnunk. A globális marxizmus meghaladja, de nem hagyja figyelmen kívül a nemzeti és regionális konfigurációkat. Ha az első hullám marxizmusa nemzeti léptékű volt, a második hullámé pedig regionális – szovjet, nyugati és harmadik világbeli –, akkor ma olyan marxizmus megteremtésére nyílik lehetőség, amely továbbra is számot vet az államok és régiók határával, de az egész világon közös – bár egyenlőtlenül megtapasztalt – sürgető problémákkal is foglalkozik. Ha pedig az első hullám marxizmusa a történelem törvényei által garantált utópiaként vetítette előre a szocializmust, a második hullám marxizmusa pedig uralkodó ideológiává vált, amely a szocializmust sztálinizmusként – disztópiává lett utópiaként – igazolta, akkor a harmadik hullám marxizmusa lépésről lépésre, a világon átívelő reális utópiák szigetvilágaként építi a szocializmust. Ezek a reális utópiák magukhoz vonzzák a piacosítás harmadik hulláma által mind bizonytalanabb helyzetbe taszított népességeket. A marxista régésszé válik, aki a kapitalizmus és az államszocializmus viharai által életre hívott, majd romba döntött alternatívákat ássa elő.

Végezetül – és ez a legbaljósabb fejlemény – újabb fiktív áru jött létre, amelyet Polányi nem láthatott előre: a tudás. Világunkban a tudás egyre fontosabb termelési tényező, miközben előállítása és terjesztése mindinkább áruvá válik. Az egyetem, amelyet korábban magától értetődően közjóságnak tekintettek, a piac parancsainak alávetett magánjósággá vált. A hallgatóból tandíjat fizető fogyasztó lesz, aki munkaerőpiaci képesítést kíván szerezni, de az alig garantál számára valamit, az élethosszig tartó eladósodáson kívül. Az egyetemi oktatói és kutatói állományt feldarabolják és bizonytalan foglalkoztatású munkaerővé alakítják, a nem oktatói dolgozók feladatait kiszervezik, miközben az adminisztrátorokból jól fizetett menedzserek és vállalati vezetők lesznek. Az az egyetem, amely korábban állampolgárokat nevelt a demokratikus politikai közösség számára és a társadalmi problémák megoldását szolgáló tudást hozott létre, éppen akkor alakul át a tőke rövid távú követeléseinek eszközévé, amikor a bolygó fennmaradásához minden korábbinál nagyobb szükség volna a hozzájárulására. Az egyetemért folytatott küzdelem ennél fogva nem pusztán az intézmény fennmaradásáért zajlik. Az egyetemnek központi szerepet kell játszania a piacosítás harmadik hullámával szembeni ellenmozgásban: a modern társadalom védelmének „modern fejedelmeként”.

Köszönetnyilvánítás

Szeretnék köszönetet mondani mindazokért az észrevételekért, amelyeket a tanulmány különböző változatainak előadásakor kaptam. Különösen hálás vagyok Stephen Gelbnek a *Transformation* bírálójaként megfogalmazott átfogó kritikájáért, valamint Michelle Williamsnek, amiért a bírálatok ellenére is a munka folytatására biztatott.

Fordította: Csányi Gergely

Hivatkozott irodalom

Althusser, L. (1969). *For Marx*. Allen and Unwin.

Althusser, L. (1971). *Lenin and Philosophy and Other Essays*. New Left Books.

Amin, S. (1974). *Accumulation on a World Scale*. Monthly Review Press.

Anderson, P. (1976). *Considerations on Western Marxism*. New Left Books. <https://doi.org/10.3817/1276030213>

Baran, P. (1957). *The Political Economy of Growth*. Monthly Review Press.

Bernstein, E. (1961 [1899]). *Evolutionary Socialism*. Schocken Books.

Bockman, J. (2011). *Markets in the Name of Socialism*. Stanford University Press. <https://doi.org/10.11126/stanford/9780804775663.001.0001>

Burawoy, M. (2003). For a sociological Marxism: The complementary convergence of Antonio Gramsci and Karl Polanyi. *Politics and Society*, 31(2), 193–261. <https://doi.org/10.1177/0032329203252270>

Burawoy, M. & Wright, E. O. (2002). Sociological Marxism. In Turner, J. (Szerk.), *Handbook of Sociological Theory* (pp. 459–486). Plenum Publishers. https://doi.org/10.1007/0-387-36274-6_22

Fanon, F. (1985 [1961]). *A föld rabjai*. Gondolat.

Frank, A. G. (1966). *Development of Underdevelopment*. Monthly Review Press.

Goode, P. (1983) (Szerk.). *Karl Kautsky: Selected Political Writings*. Macmillan. <https://doi.org/10.1007/978-1-349-17269-6>

Gramsci, A. (1971 [1929–1935]). *Selections from Prison Notebooks*. International Publishers.

- Hall, S. (1986). The problem of ideology – Marxism without guarantees. *Journal of Communication Inquiry*, 10(2), 28–44. <https://doi.org/10.1177/019685998601000203>
- Harvey, D. (2003). *The New Imperialism*. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oso/9780199264315.001.0001>
- Harvey, D. (2005). *A Brief History of Neoliberalism*. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oso/9780199283262.001.0001>
- Horkheimer, M. & Adorno, T. W. (1990 [1944]). *A felvilágosodás dialektikája*. Gondolat, Atlantisz.
- Kautsky, K. (1971 [1892]). *The Class Struggle*. Norton.
- Klein, N. (2007). *The Shock Doctrine*. Henry Holt & Co.
- Kolakowski, L. (1978). *Main Currents of Marxism* (három kötet). Oxford University Press.
- Kornai, J. (1993). *A szocialista rendszer*. HVG Könyvek.
- Lenin, V. I. (1981 [1917]). *Az imperializmus, mint a kapitalizmus legfelsőbb foka*. Kossuth.
- Lichtheim, G. (1961). *Marxism*. Routledge, Kegan Paul.
- Lukács, Gy. (1971 [1923]). *Történelem és esztálytudat*. Magvető.
- Luxemburg, R. (2023 [1906]). *Tömegsztrájk. Tömegsztrájk, párt és szakszervezetek*. Open Books.
- Mandel, E. (1975). *Late Capitalism*. New Left Books.
- Marcuse, H. (1955). *Eros and Civilization*. Beacon Press.
- Marcuse, H. (1958). *Soviet Marxism*. Columbia University Press.
- Marcuse, H. (1990 [1964]). *Az egydimenziós ember*. Kossuth.
- Marx, K. (1960 [1845]). *Tézisek Feuerbachról* (MEM 3, 7–10). Kossuth.
- Marx, K. (1967 [1867]). *A tőke I.* (MEM 23). Kossuth.
- Marx, K. (1968 [1885]). *A tőke II.* (MEM 24). Kossuth.
- Marx, K. (1974 [1885]). *A tőke III.* (MEM 25). Kossuth.
- Marx, K. (1965 [1859]). *A politikai gazdaságtan bírálatához. Első füzet.* (MEM 13, 1–148). Kossuth.
- Marx, K. (1981 [1844/1932]). *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből* (MEM 42, 41–162). Kossuth.
- Marx, K. & Engels, F. (1960 [1846/1932]). *A német ideológia* (MEM 3, 11–540). Kossuth.
- Miliband, R. (1969). *The State in Capitalist Society*. Basic Books.
- Nove, A. (1983). *The Economics of Feasible Socialism*. Allen and Unwin.

Parsons, T. (1967). Some comments on the sociology of Karl Marx. In Uő., *Sociological Theory and Modern Society*. Free Press.

Polányi, K. (2025 [1944]). *A nagy átalakulás. Korunk gazdasági és politikai gyökerei*. Napvilág.

Poulantzas, N. (1973). *Political Power and Social Classes*. New Left Books.

Simons, R. & Simons, J. (1969). *Class and Colour in South Africa, 1850–1950*. Penguin.

Sweezy, P. (1946). *The Theory of Capitalist Development*. D. Donson.

Thompson, E.P. (2007 [1963]). *Az angol munkáosztály születése*. Osiris.

Williams, W.A. (1961). *The Contours of American History*. World Publishing Co.

Wolpe, H. (1972). Capitalism and cheap labour power in South Africa: From segregation to apartheid. *Economy and Society*, 1, 425–456. <https://doi.org/10.1080/03085147200000023>

Wright, E.O. (2010). *Envisioning Real Utopias*. Verso.

RECENZÍÓK

Osztálymeghatározottság a mai Magyarországon **Huszár, Á. (2025). Az osztály hosszú árnyéka. Napvilág.**

Menyhárt Áron

ELTE TáTK Szociológia Doktori Iskola
menyhartaron@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.64718/ciklus/2026-02-08>

Gyakran hallhatjuk a következő hétköznapi bölcsességeket: „minden fejben dől el”, „mindenki a saját szerencséjének a kovácsa”, „csak akarni kell” és így tovább. Akik ezeket mondják, elfelejtik hozzátenni a szubjektív akarásokhoz tartozó objektív meghatározottságokat. Társadalmi létünk a háttérből már az egyéniségünk formálódása előtt kialakította azokat a lehetőségfeltételeket, amelyek életünk keretét adják. Mindez nem azt jelenti, hogy az egyéni erőfeszítések zsákutcába tartanának, hanem azt, hogy az egyén abban az esetben is a társadalmi viszonyok terméke, ha szubjektíve fölējük is tud emelkedni (Marx, 1967 [1867], p. 9). Ebből adódik a kérdés, hogy mennyiben határozzák meg életünket ezek a körülmények. Ha a társadalom osztályszerkezetéből indulunk ki, akkor pedig így fogalmazódik meg a felvetés: meddig ér az osztály árnyéka? Mekkora hatással van életünkre osztályhelyzetünk?

Az osztályfogalom rehabilitációja

Huszár Ákos könyve, *Az osztály hosszú árnyéka*, már a társadalomtudományok, és egyáltalán a szociológia mint tudomány genezisekor megjelenő, fentebb körvonalazott problémához kapcsolódik. Nem pusztán leszűkítő, lehatárolt módon a szociológia számára kíván releváns eredményeket feltárni, hanem tágabb értelemben a társadalomtudományos gondolkodás számára. E könyv jelentősége abban áll – és ezzel előreverítem talán a legfontosabb pontot –, hogy az osztály fogalmát újra előveszi, használja, visszailleszteni igyekszik abba a hazai szociológiai kánonba, amelyből egykoron kiszorult. Hogyan történhetett meg mindez?

Az osztályelméletek háttérbe szorulásának számos oka volt, amiket a szerző is taglal a könyvében. Összességében azt mondhatjuk, hogy „az osztályok halála” tézisnek két fő tényezője van, az egyik strukturális-tudományos, a másik pedig történeti-ideológiai.

A strukturális-tudományos azt fejezi ki, hogy a klasszikus osztálytársadalomhoz képest a jelenlegi, elsősorban nyugati típusú társadalmak jelentősen megváltoztak. Visszaszorult a klasszikus értelemben vett ipari munkásosztály aránya, megnövekedett a szolgáltató szektorban dolgozók száma, és csökkentek a társadalmi osztályok közötti viselkedésbeli, kulturális, szemmel látható különbségek. Ebben a megváltozott társadalmi szerkezetben az osztály klasszikus fogalma egyre kevésbé bír magyarázó erővel. Történeti-ideológiai tekintetben döntő, hogy a rendszerváltás előtti Magyarországon uralkodó rezsim a marxizmus–leninizmus ideológiáján alapult, amely a munkásosztályt-proletariátust tette meg központi alanyának. Ebből adódóan a rendszerváltást követően az osztály fogalma gyanússá vált a hatalomra kerülő „modernizációs konszenzus” híveinek. De mit is jelent ez a felettébb gyanús fogalom, az osztály?

Az osztály kétségtől a klasszikus szociológia és a politikai gazdaságtan egyik kulcsfogalma. Legtöbb esetben a marxi elmélet az, ahonnan az osztályokról először hallhatunk. Ugyanakkor ezek már az ő életművét megelőzően foglalkoztatták a tudósokat. Ahogyan Marx írja, „nem az én érdemem sem a modern társadalomban levő osztályok létezésének, sem ezek egymással való harcának a felfedezése. Polgári történetírók már jóval előttem ábrázolták az osztályok e harcának történelmi fejlődését, polgári közgazdászok pedig az osztályok gazdasági anatómiáját” (Marx, 1971 [1852], p. 479). Marx politikai gazdaságtanából következő, az osztályokra vonatkozó gondolatait legrövidebben úgy lehetne összefoglalni, hogy a kapitalizmus „egyszerűsítette az osztályellentéteket. Az egész társadalom mindinkább két nagy ellenséges táborra szakad, két nagy, egymással homlokegyenest szembenálló osztályra: burzsoáziára és proletariátusra” (Marx & Engels, 1959 [1848], pp. 442–443). Noha Marx is látja a maga korában, hogy léteznek e két osztályon túl másfajta pozícióban lévő társadalmi csoportok is, ezeket vagy a feudális rendszer időszakos továbbélésének vagy a kapitalizmus által létrehozott, de saját dinamikája által még fel nem számolt csoportoknak véli.

Max Weber, noha elismeri Marx társadalomtudományban elért eredményeit, a saját tudományos ethoszához igazodva, amely élesen elválasztja egymástól az objektív-tudományos gyakorlatot és a politikai akarást (Weber, 1998 [1904]), megváltoztatja és kibővíti az osztályelméletet. Huszár Ákos könyve leginkább erre a weberi hagyományra épít. Anélkül, hogy belemennék elméletének mélyebb taglalásába, összefoglalóan elmondható, hogy Weber az osztályokat elsősorban gazdasági csoportosulásokként értelmezi, amelyekhez a piaci esélyek felől közelít: így különíti el a birtok szerinti osztályokat, valamint a nyereség, illetve kereset szerinti osztályokat. Ami azonban nagyobb újdonság a marxi elmélethez képest, az érdeellentétek és ezek politikai következményeinek mérséklése mellett a rendi helyzet komolyabb taglalása. Weber szerint a rendiség a kapitalizmus

dinamikájából adódóan nem tűnik el, hanem az osztályokkal párhuzamosan másik társadalmi szerkezetet jelenít meg. Az azonos rendi helyzet alapja „a) a jellegzetes életvitel, – s ennél fogva b) a formális nevelés [...] valamint c) a származásnak vagy a foglalkozásnak kijáró presztízs” (Weber, 1987 [1921/1922], p. 307). Az, hogy a rendi helyzet és az osztályhelyzet hogyan kapcsolódik egymáshoz, hogy egyre szorosabban összefüggenek vagy éppen függetlenednek egymástól, mindig az adott konkrét történelmi szituációból következik. A weberi elmélet a társadalom szerkezetéről az osztályharcos retorika eltüntetésével és a rendi helyzet beemelésével sokkal alkalmasabbá vált az empirikus valóság értelmezésére a hagyományos tudományos-szociológiai hozzáállás képviselői számára. Ehhez kapcsolódik *Az osztály hosszu árnyéka* is.

A magyar osztályszerkezet empirikus vizsgálata és főbb eredményei

Huszár Ákos könyvének fő kérdése, amely különböző formákban, de tartalmilag azonos módon többször is felmerül az írás során, az, hogy az egyének életesélyeit, viselkedésüket, gondolkodásukat mennyiben határozza meg az osztályszerkezetben elfoglalt pozíciójuk a mai Magyarországon. Miként változott ez a meghatározottság a rendszerváltás utáni időkben, majd ezt követően 2010 után (Huszár, 2025, p. 11)? A könyv célja egyfelől e kérdések többszempon্তু, empirikus alapú megválaszolása, másfelől az az osztályfogalom relevanciájának igazolása a mai magyar társadalomtudományos működésben. Ennek mentén is oszthatók fel a könyv egyes részei: bizonyos fejezetek az osztályokra magukra vonatkoznak, bizonyos fejezetek az osztályokra irányuló reflexiókra. A szerző a mű végén, a *Következtések* fejezetben összegzésül, tézisszerűen feltárja kutatásának legfőbb megállapításait.

A mű kiindulópontja úgy lépi túl az uralkodó szociológiai paradigmát, hogy közben visszanyúl a tudomány gyökereihez: a szerző a „szociológia lelkének” tekinti az osztályelemzést. Ezzel nemcsak saját álláspontjára utal, hanem egyfajta kritikát is megfogalmaz a fősodratú szociológiával szemben, amely nem hangsúlyozza eléggé ezt a fajta megközelítést. Ezt követően tér rá kutatása főbb megállapításaira. Eszerint a magyar társadalom osztályszerkezet tekintetében polarizálódott és erős konzisztenciát mutat, vagyis az egyének életesélyeit, viselkedésüket egyre fokozottabb mértékben határozza meg osztályhovatartozásuk. A társadalmi egyenlőtlenségek megnövekedtek, és ez egyre erősebben jelentkezik az említett problémák újratermelődésében. Mindezt alátámasztják a konkrét adatok, a jövedelemeloszlás, a foglalkoztatottság és az osztályhovatartozás kvantitatív elemzései. A társadalmi mobilitás vizsgálatából eredő megállapítás szerint

Magyarországon egyre nagyobb mértékben befolyásolja az egyén életét az, hogy a szülei milyen osztálypozíciót foglaltak el. Max Weber, ahogyan fentebb láthattuk, megkülönböztette egymástól az osztályhelyzetet és a rendi helyzetet. A szerző ebbe az irányba is kiterjesztette a kutatását. A presztízsvizsgálat olyan kérdőíves kutatásokat jelent, amikor a megkérdezettek foglalkozási csoportokat rendeznek sorba a saját szubjektív elismerésük, megbecsülésük szerint, és ezeket összesítve a kutatók reprezentatív foglalkozási presztízshierarchiát kapnak. Ilyen adatokat, illetve osztályhelyzettel való összefüggéseiket elemezve Huszár Ákos arra a következtetésre jut, hogy a rendi helyzet egyre szorosabban összekapcsolódik az osztályhelyzettel. Ugyanez a tendencia rajzolódik ki az iskolázottságban: amikor a szerző a megkérdezett iskolai végzettségét hasonlítja a szülőkéhez, kiderül, hogy a fiatalabb kohorszban sokkal magasabb az immobilis aránya, mint az idősebbek körében; valamint a párválasztás tekintetében is, ahol a homogám kapcsolatok aránya szintén növekszik. Az iskolai végzettség és a párválasztási asszociációk egyre inkább bezáródó társadalmi tendenciát fejtenek ki. A könyv végezetül kitér a politikum dimenziójára, azt vizsgálva, hogy a hagyományos ideológiai megosztottsághoz képest (a baloldalra az alsóbb osztályok, a jobboldalra a felsőbb osztályok szavaznak) hogyan tér el a pártpreferencia a társadalmi osztályok tekintetében. A legfőbb megállapítása a szerzőnek e tekintetben az, hogy Magyarországon „negatív osztályszavazás” érvényesül, vagyis az alsóbb osztályokba tartozók nagyobb arányban voksolnak jobboldali pártokra, és ugyanez fordítva a közép és felsőbb osztályokban. Mindennek magyarázatára különféle hipotéziseket állít fel, amelyek jól képesek magyarázni ezt a fajta „feje tetejére” állított viszonyt.

Mindaddig a könyv osztályokról alkotott nézeteiről, relevanciájáról és megállapításairól beszéltünk. Ugyanakkor fel kell hívni a figyelmet a könyvnek arra az aspektusára, amely igazán egyedivé teszi. Huszár Ákos elemzése elsődlegesen kvantitatív jellegű, amely kiegészítésül, kontextualizálásul és történeti magyarázatul használ másodlagos irodalmakat. A téma ilyen taglalása valószínűleg kevésbé általános a társadalom szerkezetének hagyományos marxi–weberi fogalmi megragadásában. Ugyanakkor, ahogyan erre a szerző is felhívja a figyelmet, ezek a kutatási irányok pontosan illeszkednek a nemzetközi empirikus-kvantitatív kutatási projektekhez. Az úgynevezett Erikson–Goldthorpe–Portocarero- (röviden EGP) séma az osztályok empirikus vizsgálatára kínál lehetőséget, ehhez kapcsolódik Huszár Ákos írása is. Az EGP neoweberinánus megközelítés: megalkotói igyekeznek elhatárolni magukat az értéktöbblet-termelésen és -elsajátításon, vagyis végső soron a kizsákmányoláson és osztályharcon alapuló marxi osztálykonceptiótól. A weberi értelmezésből kiindulva annak módosított, aktualizált, a kvantitatív elemzésekre alkalmas módját használják (Chan & Goldthorpe, 2007). Az EGP-sémának többféle változata van, amelyek abban különböznek, hogy hány

társadalmi osztályt vagy osztályon belüli kategóriát különböztetnek meg egymástól. Azonban közös bennük, hogy alapvető kiindulópontjuk a megkérdozett foglalkozása, amely alapján a foglalkozási kategóriák kialakítása nyújtja az alapot az osztályok elméleti konstrukciójának empirikus leképezéséhez. A szerző a kvantitatív elemzéseiben ezekkel az osztályváltozókkal teszteli az általa vizsgált jelenségeket: az egyenlőtlenségeket, a mobilitást, az osztály és rend összefüggését és a politikai preferenciákat.

Értékelés és összegzés

Ha a könyv erősségeit akarjuk megragadni, akkor két fontos aspektust kell tekintetbe vennünk. Egyfelől a szociológia mint tudomány tekintetében – ahogyan fentebb is utaltunk rá – fontos előrelépésnek gondolom a társadalmi osztályok relevanciájának erősebb hangsúlyozását. Másfelől mindehhez a szerző kvantitatív, empirikus alapon közelített, amely megkönnyíti a könyvben foglalt megállapítások befogadását az elsősorban a fősodratú szociológiában jártas olvasók előtt is. Az előnye ugyanakkor bizonyos szempontból a hátrányává válik, az osztályelemzésre használt fogalmak és kategóriák dimenziójában ugyanis a könyv nem mutat fel újdonságot. Kérdés azonban, hogy mennyire róható fel ez egy olyan munkának, amelynek elsődleges célkijelölése az empirikus kutatás.

Összességében tehát elmondható, hogy a kötet alapos és elmélyült vizsgálódásokat tartalmaz. Erényei közé tartozik, hogy az osztályhelyzetet és az abból fakadó társadalmi jelenségeket több dimenzióban is vizsgálja, úgymint a társadalmi mobilitás, a rend és az osztály egymáshoz való viszonyai, a pártválasztás stb. Legfontosabb kérdéseire és állításaira gyakorta újra felhívja az olvasó figyelmét. Külön értékesnek tartom a könyv nyelvezetét. Egyrészt megtartja a komoly tudományos munkához szükséges szakzsarogont, másrészt a bonyolultabb fogalmaktól egészen az egyszerűbbekig mindent meg is magyaráz, ezáltal olyan olvasók számára is közérthetővé teszi az elemzést, akik nem feltétlenül rendelkeznek a szociológia e szakterületén elmélyült műveltséggel. A könyvet ebből adódóan ajánlom azoknak, akik érdeklődnek a társadalmi egyenlőtlenségek strukturális viszonyai iránt, azonban nem szakértői a témának. A szöveg érdekes és izgalmas lehet továbbá azok számára is, akik foglalkoznak az osztály kategóriájával és osztályelméletekkel konceptuális módon, ugyanakkor ennek empirikus kutatásra épülő változatával még nem találkoztak. Végezetül ajánlom mindazoknak, akik mélyebb tudást szeretnének kapni Magyarország osztályszerkezetének konkrét alakulásáról. Visszatérve a bevezetőben feltett kérdésre: meddig ér az osztály hosszú árnyéka? Az elemzés alapján úgy tűnik, hogy jóval tovább, mint azt elsőre feltételeznénk.

Hivatkozott irodalom

Chan, T. W., & Goldthorpe, J. H. (2007). Class and Status: The Conceptual Distinction and its Empirical Relevance. *American Sociological Review*, 72, 512–532. <https://doi.org/10.1177/000312240707200402>

Huszár, Á. (2025). *Az osztály hosszú árnyéka. A mai magyar társadalom osztályszerkezete*. Napvilág.

Marx, K., & Friedrich E. (1959 [1848]). *A Kommunista Párt kiáltványa* (MEM 4, 437–470). Kossuth.

Marx, K. (1967 [1867]). *A tőke I.* (MEM 23). Kossuth.

Marx, K. (1971 [1852]). *Marx Joseph Weydemeyerhez – 1852. március 25.* (MEM 28, 475–480). Kossuth.

Weber, M. (1987 [1921/1922]). *Gazdaság és társadalom: A megértő szociológia alapvonalai*. 1. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Weber, M. (1998 [1904]). A társadalomtudományos és társadalompolitikai megismerés „objektivitása”. In Wessely, A. (Szerk.), *Tanulmányok* (pp. 7–69). Osiris.

ISSN 3141-8244

3000 Ft